

Національний університет “Львівська політехніка”

На правах рукопису

Шандрівський Ігор Григорович

УДК 947.04

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИКОЛИ КАПУСТЯНСЬКОГО**

20.02.22 – Військова історія

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник –
Дещинський Леонтій Євгенович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Ідентичність всіх примірників дисертації

Засвідчую

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

В.І. Гусєв

Львів 2003

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	9
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА КЕРІВНИЦТВІ ЗБРОЙНОЮ БОРОТЬБОЮ АРМІЇ УНР (1917–1920).....	23
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920–1960-х РОКАХ	71
РОЗДІЛ 4. ВОЄННО-НАУКОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	100
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	176

ВСТУП

Епохальні події Української національно-демократичної революції – широкомасштабні національно-визвольні змагання та збройна боротьба українського народу за державність 1917–1921 рр. висунули з народних низів та середовища національно свідомої еліти значну кількість видатних військово-політичних діячів, яких революційна хвиля поставила в епіцентр битв за незалежність і соборність України.

Однак упродовж сімдесятилітнього існування комуністичний тоталітарний режим, за влучним висловом Сергія Литвина, доклав чимало зусиль, “щоб спотворити образ борців за самостійну незалежну Україну і загалом вирвати цей процес з контексту розвитку історії боротьби народів за свою державність” [363. С. 3]. Радянська історіографія, ігноруючи аспекти державотворчості й прагнення українського народу до незалежності, розглядала революційні процеси в Україні як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення – Центральну Раду, Гетьманат і Українську Народну Республіку визначала як “контрреволюційні, антинародні режими” [220. С. 281]. Відповідно висвітлювалися їх військово-політичні діячі. Зауважимо, що політичний супротивник в історичних працях радянського періоду був здебільшого безликим. Допускалися згадки лише про окремих найбільш одіозних, на погляд істориків, осіб: Симона Петлюри, генерала Михайла Омеляновича-Павленка, отамана Юрка Тютюнника.

Цю прогалину вітчизняної історіографії значною мірою заповнили воєнно-наукові та мемуарно-аналітичні праці української, здебільшого військової еміграції. Опинившись в результаті поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. за межами Батьківщини, насамперед в Польщі, Чехословаччини, Німеччини та Франції, широкий загал високоосвічених і збагачених фронтовим досвідом військовиків зумів у короткий термін

самоорганізувати, створити еміграційні комбатантські структури, серед них потужне Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939 рр.) й заснувати власні видання. Ветеран УГА й відомий історіограф Лев Шанковський слушно відзначав, що саме вони заснували українську військово-історичну науку, використовуючи свій потужний інтелектуальний потенціал [493. 1970. № 4. С. 71]. Цієї ж думки дотримувався наддніпрянець-емігрант Олександр Оглоблин, який стверджував, що “репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції” [400. 1978. № 4. С. 60]. Таким чином було створено потужний пласт воєнно-наукових та мемуарних праць з історії Української революції, в яких представлені образи видатних борців, воєначальників, полум’яних героїв визвольних змагань.

Сучасний київський військовий історик Ярослав Тинченко теж несправедливо обмежує коло визначних українських військовиків діячів кількома особами. “В українській армії тих часів було багато генералів, навіть занадто багато, – бездоказово стверджує він, – але лише кілька воєначальників заслуговують на епітет “легендарні”. Це – молодий підполковник Василь Тютюнник, що “згорів” на своїй посаді командувача армії... та генерал Михайло Омелянович-Павленко” [162. С. 4]. Цю, скажімо першу шеренгу, слід доповнити такими видатними постаттями, як Симон Петлюра, Євген Коновалець, Павло Скоропадський, Олександр Греків, Андрій Мельник, Юрко Тютюнник, Нестор Махно.

Якщо стосовно цієї когорти діячів в сучасній вітчизняній і діаспорній історіографії маємо досить широкий діапазон наукового висвітлення, щоправда з деякими протиріччями та неоднозначністю, які тягнуться ще з радянської доби, то “друга шеренга” ще й до сьогодні залишається в науковому затінку. Між тим, до неї належать не менш визначні особи – талановиті воєначальники, відомі громадсько-політичні діячі, непересічні історики Української революції. Кожен з них був неординарною

особистістю, палким патріотом Батьківщини, що віддавав українській справі розум, хоробрість, військовий талант, організаторські здібності. Серед них були фундатори Збройних сил України 1917–1920 рр. генерал-полковники Олександр Удовиченко, Микола Юнаків, Павло Шандрук, генерал-поручники Роман Дашкевич, Сергій Дядюша, Михайло Крат, генерал-хорунжі Олекса Алмазов, Марко Безручко, а також генерал-полковник Микола Олександрович Капустянський [315].

Вважаючи актуальним завданням сучасної української історіографії повернути із забуття народу його національних героїв та видатних діячів Української революції, автор дисертації, вибираючи об'єкт дослідження виходив із оцінки його внеску у визвольні змагання, наскільки тривку вартість мають результати його діяльності та вплив на хід суспільно-політичних та воєнних подій вітчизняної історії. При цьому бралися до уваги й особисті якості: національна свідомість, патріотизм, бойові заслуги у боротьбі за державність.

Саме таким високим критерієм відповідає особа генерала Миколи Капустянського, який був щирим українцем, хоробрим вояком у війнах, займав високі посади в Армії УНР та Проводі ОУН, мав вагомі творчі здобутки у галузі історії Української революції. На жаль, його життя і багатогранна діяльність не знайшли належного висвітлення. Звичайно, радянській українській історіографії таке завдання не ставилося, адже М. Капустянський діяв на боці “контрреволюції” та “антирадянської” ОУН. Окремі аспекти його військово-політичної діяльності висвітлювалися у діаспорній воєнно-історичній літературі. Вказаної проблематики у своїх працях торкалися О. Удовиченко, З. Стефанів, Б. Гнатевич, Д. Дорошенко, І. Мазепа, М. Омелянович-Павленко, Л. Шанковський, а також історики УВО–ОУН П. Мірчук, З. Книш, Г. Полікарпенко, Я. Шумелда [472, 455, 341, 261, 371–3, 162, 494, 389, 309, 419, 389]. Науковий доробок української еміграції, на жаль не був позбавлений політичних пристрастей, які вирували

у міжвоєнні роки в її середовищі, особливо у площині аналізу причин поразок і помилок у ході визвольних змагань. Інколи найбільше бракувало об'єктивності мемуарним працям.

Після розпаду Радянського Союзу і здобуття Україною незалежності, склалася сприятлива ситуація для розвитку вітчизняної історичної науки: історики позбулися цензури та жорстокого контролю від владних структур, стали доступними архіви, а діаспорна література зайняла місце у відкритих фондах наукових бібліотек. У цей період написано чимало монографій з історії Української революції, які відзначаються більш об'єктивним висвітленням вітчизняної історії, глибоким осмисленням історіографічної спадщини українського зарубіжжя, широким залученням до наукового обігу невідомих і маловідомих архівних документів. Проблематики даної дисертації у своїх працях торкаються сучасні українські історики В. Солдатенко, В. Верстюк, О. Реєнт, С. Литвин, М. Литвин, К. Науменко, Я. Тинченко, В. Кондратюк, С. Буравченкова, В. Голубко, О. Колянчук, І. Срібняк, В. Верига [447, 228, 428, 362, 396, 466, 363, 318, 241, 317, 449, 223].

Виходячи з наукового і суспільно-політичного значення становлення української біографістики, враховуючи недостатній рівень вивчення життєдіяльності національної військової еліти, автор поставив за *мету* комплексне та об'єктивне дослідження життєдіяльності відомого військово-політичного діяча УНР Миколи Капустянського, визначити його місце і роль в українському національно-визвольному русі першої половини ХХ ст.

Реалізація поставленої мети передбачала вирішення таких *завдань*:

– простежити процес формування суспільно-політичних поглядів М. Капустянського на тлі соціально-економічного і політичного життя Наддніпрянщини кінця ХІХ– початку ХХ ст.;

– висвітлити його участь в бойових операціях Першої світової війни;

– узагальнити військово-організаційну діяльність М. Капустянського в

період становлення Збройних сил України 1917–1918 рр.;

– дослідити роль М. Капустянського у формуванні праворадикального табору національно-визвольного руху в Західній Україні;

– відтворити його участь в русі Опору 40-х років;

– проаналізувати наукові студії М. Капустянського з воєнної історії України ХХ ст.;

– показати цінність політичного досвіду та творчого доробку М. Капустянського для сучасного процесу державотворення в Україні.

Об’єкт дослідження – військово-організаційна, громадсько-політична і науково-історична діяльність М. Капустянського, а **предмет** – українські військові формації та громадсько-політичні структури першої половини ХХ ст., з якими була пов’язана діяльність М. Капустянського та його науково-мемуарна спадщина.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють головню першу половину ХХ ст., на яку припадає активна військова, громадсько-політична і наукова діяльність М. Капустянського.

Методологічну основу роботи складають принципи історизму та об’єктивності. При розв’язанні поставлених завдань використано загальнонаукові та соціальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, а також описовий і системно-структурний методи.

Наукова новизна дисертації полягає у комплексному спеціальному дослідженні військово-організаційної, громадсько-політичної та наукової діяльності відомого діяча УНР та ОУН М. Капустянського, яке проведене вперше в українській історіографії.

Особистий внесок автора в розробку проблеми полягає в тому, що дисертант узагальнив військово-організаційну діяльність М. Капустянського в період становлення та розбудови Збройних сил України протягом 1917–1921 рр., дослідив його роль у формуванні праворадикального табору

національно-визвольного руху на західних землях України 20–40-х рр. ХХ ст., проаналізував військово-історичну спадщину генерала.

Практичне значення отриманих результатів зумовлене з'ясуванням стану дослідження військово-історичної думки в Україні та діаспорі, мотивів та особливостей еволюції поглядів військовиків різної політичної орієнтації на характер державно-соборного процесу в Україні першої половини ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані при написанні наукових праць та навчальних посібників з новітньої історії, розробці спецкурсів з історії Збройних Сил України.

Зв'язок з планами наукових досліджень. Дисертація виконана у відповідності з науково-дослідною програмою з військової історії України ХХ ст., що розробляє кафедра історії України, науки і техніки Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка” спільно з Військовим інститутом ім. П. Сагайдачного цього вузу.

Основні положення та результати дисертаційної роботи *апробовані* на засіданні кафедри історії України, науки і техніки Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”, а також у повідомленні на міжнародній науковій конференції “Український національно-визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.” (Дрогобич, 2002), опубліковані у 4-х наукових статтях.

Дисертація *складається* зі вступу, чотирьох розділів, висновків (с. 1–175), списку використаних джерел і літератури (514 найменувань). Всього – 209 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

В історіографічному масиві Української революції, створеному багатолітніми зусиллями вітчизняних та діаспорних дослідників, яку складають творчі здобутки воєнно-історичного та мемуарно-аналітичного характеру, дуже мало спеціальних праць, присвячених провідним діячам національно-визвольних змагань та воєначальникам українських армій доби формацій Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР. Радянська історіографія впродовж десятиліть взагалі ігнорувала або вкрай спотворювала як події періоду українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., так і їх діячів. Певним чином цю прогалину заповнювали публікації українського зарубіжжя, де у міжвоєнні роки утворився та організаційно оформився чималий інтелектуальний потенціал. Його головними осередками були комбатантські товариства в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та Франції, насамперед Українське воєнно-історичне товариство (Львів, Каліш, Варшава), яке у 1920–1939 рр. об'єднувало широкий загаль військових істориків і дослідників, насамперед генералів і вищих старшин Армії УНР. Саме їх плідний доробок у галузі історіографії визвольної боротьби українського народу спричинив ренесанс національної історичної науки, який розгорнувся після здобуття незалежності України, коли стали доступними дорадянські часописи спецфондів, документальна база архівів, праці істориків українського зарубіжжя.

Аналіз творчої спадщини, зокрема військової еміграції, та досліджень сучасних українських істориків рельєфно свідчить про їх спільну ваду – недостатню увагу до історичних постатей, перш за все визначних військових діячів, історіографія праць цього плану обмежується невеликими за обсягом біографічними довідками, присв'яченими ювілейним датам

окремих осіб, чи їх некрологам, які друкувалися у зарубіжних часописах та військових журналах “За державність”, “Літопис Червоної Калини”, “Табір”, “Український Скиталець”. В Україні лише в середині 1990-х років з’явилося кілька видань даної проблематики. Найбільш вдалі з них – “Генералітет українських визвольних змагань” О.Колянчука, М.Литвина і К.Науменка та “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки” Я.Тинченка [315, 466]. Спорадично біографічні довідки окремих воєначальників доби Української революції публікувалися в військових журналах і газетах: “Військо України”, “Народна армія”, “Армія України”. Обмежені видавничим обсягом, усі ці розвідки безперечно не дають повного уявлення про життєвий шлях і діяльність військових діячів. Щоправда, за винятком особи Головного Отамана Симона Петлюри, висвітленню життя і діяльності якого присвячено чимало праць діаспорних і вітчизняних істориків. Відзначимо зарубіжні видання: “Народний Герой Симон Петлюра” В.Короліва, “Симон Петлюра” В.Проходи, “Симон Петлюра. Біографічний нарис” М.Славінського, збірники “Симон Петлюра в молодості”, “Симон Петлюра: збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976 р.)”, “Збірник пам’яті Симона Петлюри”. З українських видань сучасних творів привертають увагу “Симон Петлюра у 1917–1926 роках” Сергія Литвина, “Симон Петлюра і Директорія” Владислава Верстюка, збірник “Полтавська Петлюріана” [160, 170, 363, 228].

Історіограф Української революції В.Ф.Солдатенко слушно зауважував, що висвітлення життя і діяльності історичних осіб тієї доби, на жаль, зосереджено поки що на вузькому колі діячів, головним чином на особистості Симона Петлюри, причому з тенденцією “звеличення за будь-яку ціну справді непересічного історичного діяча [447. С. 13]. Між тим, у тіні залишається цілий ряд визначних людей, які значною мірою спричинилися до становлення УНР, її військового будівництва, очолювали

важливі ділянки збройної боротьби за незалежність України. Серед них і генерал-полковник Микола Олександрович Капустянський.

Слід зауважити, що внаслідок зазначених обставин, пошуково-дослідницька робота дисертанта з метою відтворити життя і діяльність визначного воєначальника Армії УНР та діяча Організації Українських Націоналістів була пов'язана з чималими труднощами. Тож для збору необхідної інформації, потрібно було вивчити маловивчений пласт історіографічних джерел, переглянути неопубліковані документи і матеріали з архівів Києва, Львова і Москви, оскільки серед праць з творчої спадщини непересічного історика, яким був М.Капустянський, спогадів про особисте життя і діяльність не залишилося, крім журнальної статті “Нариси споминів 1929–1939 років” (вперше побачила світ лише в 1983 р.) [136. 1983. № 1–4. С. 97-106].

На наш погляд, історіографію і джерельну базу дослідження залежно від періодів життя М.Капустянського і характеру його діяльності, слід виокремити у дві групи: а) військова діяльність у добу Української революції; б) політична діяльність у Проводі ОУН.

Безперечно, найбільше конкретної інформації містять військово-історичні праці генерала Капустянського, які відтворюють найважливіші події національно-визвольних змагань українського народу. Перебування в епіцентрі тих подій і високий професіоналізм військового історика дали йому можливість подати їх перебіг так, що за ними виразно вимальовується особистість автора. Зокрема, його доповнення до “Історії українського війська” – розділ “Визвольні змагання 1917–1919 рр.” висвітлюють його службу в 1-му Українському корпусі генерала П.Скоропадського восени 1917 р., участь у перших збройних звитягах в обороні Києва, коли, як він писав: “Шість полків 1-го корпусу, в часи першої війни Центральної Ради з большевиками успішно боронили й рятували Україну” [341. С. 580].

Важливі деталі про участь М.Капустянського у військовому

будівництві доби Центральної Ради можна почерпнути зі спогадів генерала П.Скоропадського [176] та з праці “Сторінки з історії визвольної боротьби” підполковника Армії УНР Михайла Середи [83. 1931. Ч.11. С. 15-17]. Цікаві свідчення про перші зустрічі М.Капустянського з Симоном Петлюрою містяться у мемуарно-аналітичній праці Д.Дорошенка “Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)” [123]. Повнішому розумінню ситуації, в якій діяв тоді начальник штабу дивізії полковник Капустянський, сприяє ознайомлення з працями З.Стефаніва “Військові сили часів Центральної Ради”, Я.Тинченка “Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)”, В.Голубка “Армія Української Народної Республіки. 1917–1918”, а також колишнього більшовицького комісара Євгенії Бош “Год борьбы” та командувача військами більшовицької Росії В.Антонова-Овсієнка “Записки о гражданской войне” [341; 465; 241; 213; 199].

Серед історіографічного масиву Української революції, створеного головним чином її колишніми активними учасниками – представниками військової еміграції, найбільшу частку складають праці, присвячені збройній боротьбі українського народу за незалежність у 1918–1919 рр. Чималий творчий здобуток з цієї проблематики належить генералові М.Капустянському. Його головне й найвідоміше дослідження “Похід Українських армій на Київ–Одесу у 1919 р.” в двох книгах і трьох частинах якраз охоплює цей епохальний період історії України. Оскільки воєнна доля поставила автора в епіцентр визвольних змагань, праця дає можливість прослідкувати діяльність воєначальника, визначити його місце і роль у ході великих битв. Подані з документальною точністю доповіді Головному Отаманові С.Петлюрі та командуванню армії, а також звіти і оперативні накази свідчать про далекоглядну орієнтацію М.Капустянського у надзвичайно складному геостратегічному становищі України, його широке оперативне мислення. Він виявив себе як політичний діяч і палкий прибічник державницьких ідей. Незважаючи на можливі негативні наслідки

для військової кар'єри, відверто викладав і відстоював власні думки і висновки щодо стратегії визвольних змагань України перед Головним Отаманом, Військовим міністром, представниками Антанти [301. С. 25-26; 302. С. 90-93].

На погляд дисертанта, іншим аналітичним джерелом для узагальнення вкладу генерала Капустянського у розбудову українського війська і безпосереднє керівництво збройною боротьбою Армії УНР у 1918–1919 рр., є ґрунтовна воєнно-історична праця генерал-полковника Олександра Удовиченка “Україна у війні за державність”. На сторінках книги автор неодноразово згадує воєнний таланти Капустянського, часто цитує “Похід Українських армій на Київ–Одесу у 1919 році”, що свідчить про визнання наукової достовірності цього фундаментального твору. Неозброєним оком можна помітити вплив цієї праці і самого автора на погляди О.Удовиченка, книга якого побачила світ через 30 років після виходу основного твору М.Капустянського. Можна з певністю відзначати, що українська військова історіографія, яка фактично зародилася у середовищі еміграції після поразки визвольної боротьби, у міжвоєнні роки розвивалася під впливом праць М.Капустянського та когорти військовиків, що 1920 р. об'єдналися у Воєнно-історичне товариство.

Чимало сюжетів про М.Капустянського віднайдено у колективному творі відомих істориків першої половини ХХ ст. І.Крип'якевича, Б.Гнатевича, З.Стефаніва, О.Думіна та С.Шрамченка. “Історія українського війська”. Ця книга в 1936 р. вийшла у Львові і стала дорогою серцю кожного українського патріота. Її автори з повагою згадували М.Капустянського, схвалювали його діяльність і, посилаючись на його праці, оцінювали оперативну ситуацію на фронтах [341. С. 547 та ін.]. Найбільше це стосувалося подій 1919 р. Високу обізнаність у військових справах і орієнтацію в політичній ситуації генерала Капустянського відзначали також Дмитро Дорошенко у книзі “Мої спомини про недавнє

минуле (1914–1920)” та “Історії України”, виданій у Львові 1942 р., і Матвій Стахів у праці “Україна в добі Директорії УНР”. Не випадково, піддаючи критиці Директорію за відсутність “виразно з’ясованої політичної лінії”, невизначеність у зовнішній політиці, М.Стахів посилався на воєначальника, як і на характеристику корпусу Січових Стрільців, коли підтверджував, що це була дійсно “національна гвардія” [452. С. 214].

Відомий діаспорний військовий історик Василь Верига, автор двотомної монографії “Визвольні змагання в Україні. 1914–1923”, неодноразово звертався до особи генерала Капустянського, підкреслюючи його глибоке розуміння стратегічної ситуації, й здатність приймати найоптимальніше рішення. Доказом цього є виклад генерала Головному Отаманові плану подальших дій наприкінці 1918 р., або у період реорганізації збройних сил, коли Директорія, внаслідок недовір’я відмовилася від співпраці з багатьма генералами-українцями [224. С. 44–46]. Навіть у листопаді 1919 р., коли М.Капустянський відійшов від керівництва військами й тимчасово перебував у Кам’янці-Подільському, головнокомандувач Армії УНР полковник В.Сальський запросив його на військову раду за участю С.Петлюри, Є.Петрушевича, командирів корпусів і груп Є.Коновальця, Ю.Тютюнника, О.Удовиченка та інших. Його виступ перед учасниками, – зауважує автор монографії, – був змістовним і об’єктивним, а висновки цілком відповідали ситуації [224. С. 167].

Чимало згадок про М.Капустянського як особу і військового діяча є у працях І.Мазепи “Україна в огні і бурі революції” [372], а також у дослідженнях сучасних вітчизняних істориків Я.Тинченка “Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918”) та “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917–1921 роки”, О.Колянчука, М.Литвина і К.Науменка “Генералітет українських визвольних змагань” та ін. [465, 466, 315].

Відтворенню суспільно-політичної ситуації та осягненню глибокого

розуміння перебігу подій 1918–1920 рр., в яких діяв М.Капустянський, значною мірою сприяло також студювання праць лідерів УНР С.Петлюри, В.Винниченка і військовиків, активних учасників визвольної боротьби О.Доценка, М.Омеляновича-Павленка, В.Кучабського, Р.Дашкевича, М.Безручка, Є.Коновальця. Окремо відзначимо “Літопис української революції” С.Доценка, в якому використано архіви Ставки і центральних установ УНР, власний архів, щоденники, а також українську, денікінську, більшовицьку та закордонну пресу [50]. У цій площині дисертат ознайомився з низкою творчого доробку військових діячів білої Росії. Найкориснішими виявилися праці генерала А.Денікіна, особливо його “Похід на Москву” з п’ятитомної документально-мемуарної епопеї “Нариси російської смуті”, а також А.Лукомського, Р.Гуля, М.Соболевського, П.Махрова [120, 143, 118, 152].

Зацікавила дослідника й радянська історіографія, присвячена подіям 1917–1921 рр., т.зв. громадянській війні на Україні, – “героїчній боротьбі проти контрреволюції”, якою був для більшовицької Москви український народ та Армія УНР. Щоправда, серед видань 1920-х та початку 1930-х деякі не позбавлені об’єктивності, зокрема “Записки про громадянську війну” В.Антонова-Овсієнка, який досить відверто висвітлив загарбницькі плани Кремля щодо України та агресію більшовицьких військ. Цікаву інформацію містять спогади В.Затонського та Г.Лапчинського. Усіх цих авторів знищено в часи сталінських репресій, відтак їх твори були надовго вилучені з наукового обігу [128, 147].

Але в загальному масиві радянської історіографії, присвяченому періоду 1917–1921 рр., таких творів було дуже мало. Їх набагато перебільшували тенденційні, виконані на замовлення пануючого режиму та ідеологічних структур компартії. Ще 1919 р. тодішній провідний діяч партії та голова Реввійськради республіки Л.Троцький наголошував: Україна може стати радянською лише тоді, коли “з пам’яті народу назавжди буде вибито

С.Петлюру”, відтак національно-визвольну боротьбу та її провідників [363. С. 6]. Тенденція фальсифікації історії Української революції й замовчування імен її активних діячів та воєначальників Армії УНР чітко прослідковується у відомих у ті часи працях В.Козельського “Шлях зрадництва і авантюр”, А.Лихолата “Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922)”, І.Рибалки “Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні”, М.Супруненка “Перемога Радянської влади на Україні” та інших монографіях, збірниках та енциклопедіях [311, 366, 430, 459]. Характерними для них є суцільне ігнорування інформації про Армію УНР, її структуру. Вона представлена аморфним найменуванням “петлюрівці”. Немає у цих виданнях і згадок про її командирів. Отже, цінність більшості зазначених праць лише у тому, що вони є свідченням стану радянської історичної науки.

“Відлига” у сфері суспільно-політичного життя, пов’язана з процесом десталінізації, дала деяким українським історикам можливість переглянути концептуальні підходи до проблеми, зробити більш об’єктивні дослідження. Зокрема слід назвати роботи “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні” М.Супруненка та “Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції у 1918–1920 рр.” Ю.Білана [458; 207]. Але цю тенденцію згорнуло швидке повернення у 1960-х принципів боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”.

У ході пошукової роботи автор ознайомився з маловідомими для широкого загалу дослідників працями польських істориків з історії українсько-польської та польсько-більшовицької війн 1918–1920 рр. Найоб’єктивнішу й неупереджену інформацію подають Г.Багінський, А.Чубінський, З.Карпусь, М.Клімецький, Т.Ольшанський, А.Пшибильський [508–513]. Слід зауважити, що польська історіографія з даної проблеми здебільшого тенденційно розглядала польсько-українські стосунки і східні

кордони Польщі, але вивчення її здобутків сприятимуть глибшому розумінню драматичної епохи.

Чи не найбільше інформації про життєвий шлях, військову службу та діяльність на високих посадах української армії часів визвольних змагань генерала М.Капустянського дослідник почерпнув у архівах, насамперед, Києва і Москви. Здебільшого у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, де відклалися документи так званого Празького архіву, тобто уряду УНР, Міністерства військових справ, Генерального штабу Армії УНР, Групи інтернованих частин Армії УНР в Польщі та інших структур періоду 1917–1924 рр. Саме там вдалося виявити цінні свідчення, що лягли в основу другого розділу дисертації “Участь у розбудові українського війська та керівництві збройною боротьбою Армії УНР (1917–1920)”.

Зокрема, у фонді 1075 (Військове міністерство УНР) виявлена персональна справа (№ 21) полковника М.Капустянського, в якій знаходився його паспорт, що дозволило точно визначити дату народження – 1880 рік (в деяких джерелах – 1879). У тій же справі міститься нагородний лист з детальною інформацією щодо проходження служби в російській армії і перелік отриманих бойових нагород. [б. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 29–29 зв.]. Документи фонду 1078 (Головне управління Генерального штабу Армії УНР) дали можливість відтворити конкретну діяльність генерала під час служби на високих посадах, безпосередню участь у плануванні та здійсненні бойових операцій Армії УНР. Зокрема, велику цінність представляє справа 55а, де зосереджені документи суто про діяльність М.Капустянського влітку і восени 1919 р. Серед документів фонду 1074 (Міністерство військових справ Української держави) вдалося віднайти свідчення про його діяльність у Воєнно-науковому комітеті Генерального штабу армії часів Гетьманату. Дещо менше інформації, яку вдалося використати дослідникові, містять фонди Українського військового командування при Центральній Раді (811),

Генерального секретарства у військових справах (1076), Групи інтернованих військ Армії УНР в Польщі (2439).

Загальну інформацію про добу вдалося дістати з фондів львівських архівів, насамперед Центрального державного історичного архіву України. Зокрема серед документів Наукового товариства ім. Т.Шевченка (Ф. 309), Колекції документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР (581), видавництва “Червона Калина” (316). Особливо цікавою є інформація останнього, який містить листування М.Капустянського 1920–1922 рр. щодо видання його праць.

Великий масив документів про життєвий шлях визначного воєначальника та епоху війн і революцій, у яких йому довелося брати активну участь, знаходиться у московських архівах, а саме у Російському державному воєнно-історичному (містить документи до 1918 р.) та Російському державному воєнному архіві. В першому виявлено послужний список капітана М.Капустянського (Ф. 409) та деякі дані про бойові дії його дивізії в російсько-японській війні (Ф. 13057 Манчжурської армії). Серед документів архіву міститься інформація про його навчання у Миколаївській академії Генерального штабу в Санкт-Петербурзі (Ф. 544) та бойові дії його бригади, згодом дивізії на німецькому фронті у 1914–1917 рр. (Ф. 2003, 20067).

Документи Російського державного воєнного архіву, де знаходяться фонди Червоної армії періоду 1917–1920 рр., представляють для дослідника особливий інтерес, оскільки набагато об’єктивніше, ніж російська історіографія, висвітлюють перебіг збройної боротьби на Україні у ті часи, зокрема архівні матеріали Управління Південно-Західного фронту (Ф. 102), Управління 12-ї радянської армії (Ф. 197), Управління 14-ї армії (Ф. 199), Управління 1-ї Кінної армії (Ф. 245), 45-ї стрілецької дивізії (Ф. 1421) та інші. У цьому ж архіві зосереджено документи Верховного командування Війська Польського (Ф. 471), Генерального штабу Війська Польського

(Ф. 472) та Другого відділу Генштабу (Ф. 308), які відтворюють бойові дії польських військ 1919–1920 рр. на українському, а згодом, у 1920 р., – на більшовицькому фронтах спільно з Армією УНР. У цій війні полковник М.Капустянський брав активну участь на посаді генерал-квартирмейстера армії, тож було цікаво співставити його виклад подій і розуміння ситуації з документальними свідченнями іншої сторони.

Втім, обсяг праці не дозволяє повніше проаналізувати історіографічну й архівну джерельну базу, використану дослідником для висвітлення проблематики, яка, зрештою, подана у списку використаних джерел та літератури.

Для відтворення політичної діяльності М.Капустянського як активного діяча УВО–ОУН використано опубліковані джерела. Особливу цінність становлять його праця “Військова підготовка ОУН” та спогади “Воїн і соборник”, присвячені голові ОУН полковнику Андрію Мельнику, “Нариси споминів 1929–1939 років”, “Пригадалося”. Вони ввібрали в себе життєвий шлях і напружену працю у складі Проводу Українських Націоналістів, незмінним членом якого він був з 1929 р. до останніх днів життя. Саме ці джерела надали дослідникові вагомий конкретно-історичний матеріал, який дозволив висвітлити маловідомі сторінки не лише життєвого шляху генерала та його політичної діяльності, але й історії ОУН в аспектах військової підготовки та військових справ взагалі. На жаль, плідній діяльності Військової референтури, якою керував М.Капустянський, не надав уваги навіть такий відомий історик, як Петро Мірчук. Щоправда, у своїй фундаментальній праці “Нарис історії ОУН (1920–1939)” він в багатьох епізодах торкається особи генерала, але його діяльність на чолі Військового штабу ОУН висвітлена скупо. Між тим, на цій посаді М.Капустянський використав свій багатий досвід і знання, виявив себе не лише непересічним організатором і керівником, але й мудрим педагогом, вихователем нових поколінь патріотів – борців за свободу України. Саме у

такому плані в книзі “У вічному місті” розглядав особу М.Капустянського відомий громадський діяч, журналіст і науковець, представник ОУН в Італії Євген Онацький. Крім того, він повідомив про довготривалу співпрацю генерала і голови УВО–ОУН Є.Коновальця [404].

Важливу інформацію про поїздку М.Капустянського за океан та перебування в США і Канаді містять його спогади та численні публікації в пресі й виданнях української еміграції, виявлених у Національній бібліотеці ім. В.Вернадського НАН України та Бібліотеці ім. О.Ольжича в Києві. Серед них відзначимо малотиражні збірники “За честь, за славу, за народ!”, “Пропам’ятна книга Українського народного дому у Вінніпезі”, “Україна Кенорська. Ювілейна книга читальні товариства “Просвіта” ім. Т.Шевченка”, та “Історія українців Канади” Михайла Марунчака [276; 424; 473; 376].

Діяльність М.Капустянського в роки Другої світової війни відтворена здебільшого за допомогою видань ОУН і частково його спогадів. Увагу дослідника привернули, насамперед, ставлення генерала до розколу ОУН у 1940 році та з’ясування міркувань і обставин, які спричинили його вибір мельниківського крила ОУН. Знайомство з працями З.Книша “Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 рр.”, В.Косика “Розкол ОУН (1939–1940)” та іншими виданнями дозволили дійти висновку, що М.Капустянський ніколи не був прихильником обраного А.Мельником курсу на співпрацю з Німеччиною. Залишитися з ним до кінця спонукали дві причини: А.Мельник був наступником Євгена Коновальця, а з ними його зв’язували тривалі дружні стосунки; по-друге, генерал поділяв стратегічну мету ОУН–М – відновлення самостійної соборної України й вірив у майбутню консолідацію організації, в якій була одна перспектива.

Маловідомі для широкого загалу українців і навіть істориків сюжети про перебування і активну діяльність М.Капустянського в окупованих німцями Києві та Львові відтворено на основі видань ОУН та спогадів її

діячів, що працювали поруч з ним. Найбільше інформації міститься у праці колишнього голови Українського Крайового Комітету у Львові Костя Паньківського “Роки німецької окупації” та спогадах В.Вериги, М.Небелюка, Г.Полікарпенка і Я.Шумелди, опублікованих у великому збірнику “На зов Києва”. Вони висвітлюють діяльність М.Капустянського в Українській Національній Раді, Військовому товаристві ім. гетьмана Полуботка та співпраці з трьохтисячним Буковинським куренем, а також свідчать про його мужність як під час праці у Києві, так і під час арешту гестапівцями у Львові. Саме К.Паньківський згадував, що за допомогою колишнього старшини УГА і Армії УНР, а тоді полковника абверу Альфреда Бізанца йому вдалося визволити генерала з ув’язнення.

Слід відзначити, що дослідження останніх років життя і діяльності М.Капустянського в Проводі ОУН та уряді УНР в екзилі було пов’язано із значними труднощами. Документи про Великі Збори Українських Націоналістів містять лише офіційну інформацію про його участь у заходах та виступи, як і матеріали з діяльності еміграційного уряду. Отже, це збільшує пізнавальне значення спогадів діячів ОУН, які співпрацювали з генералом. Привертають увагу спомини Якова Маковецького, опубліковані у збірнику “Андрій Мельник” на пошану голови ОУН, які свідчать про те, що М.Капустянський продовжував діяти у складі ПУН до останніх днів життя. Його доповнюють записки З.Книша “Очима других”. Чимало теплих слів присвячено йому у “Пропам’ятній книзі Українського народного дому в Вінніпезі”, яка висвітлює останній 1958 р. візит генерала в Канаду та урочисте відзначення його роковин [424. С. 109-114].

На відкритті Шостого Великого Збору Українських Націоналістів голова ПУН Олег Штуль-Жданович серед видатних діячів організації поруч з Андрієм Мельником назвав Миколу Капустянського. На жаль, ця сфера його політичної діяльності майже не висвітлювалася, тоді як в українському зарубіжжі заслуги у військовій та історіографічній галузі визнавалися й

певною мірою відтворювалися у виданнях. Вважаємо, що залучення в науковий обіг зібраних дисертантом маловідомих і невідомих дотепер історіографічних і архівних джерел вперше дало можливість так повно і різносторонньо дослідити життєвий шлях і невтомну діяльність цього українського патріота-військового.

Водночас потребує упорядкування і публікації повоєнна епістолярна спадщина М.Капустянського, його родини і воєнних побратимів, яка відклалася у архівах і приватних колекціях Німеччини і Канади.

РОЗДІЛ 2.

УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА КЕРІВНИЦТВІ ЗБРОЙНОЮ БОРОТЬБОЮ АРМІЇ УНР (1917–1920)

Життя кожної людини вносить свою крихту в історію всього людства. Своєю долею особа Миколи Олександровича Капустянського розповідає про цілу епоху з історії українського народу. Адже його біографія ввібрала в себе чотири війни й насамперед активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр., багатолітню діяльність у Проводі Українських Націоналістів, уряді УНР в екзилі та фундаментальні воєнно-історичні студії.

Він народився 6 лютого 1880 р. у селі Чумаки поблизу Катеринослава (тепер Дніпропетровський район Дніпропетровської області) в сім'ї православного священика, який походив з давнього роду збіднілої української шляхти [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1]. Отримав національно-патріотичне та релігійне виховання, яке стало дороговказом на довгі роки. Після закінчення сільської школи, згідно волі батьків, поступив у Катеринославську духовну семінарію. Але юнака не приваблювала духовна кар'єра. Після закінчення семінарії він виїхав до Одеси, де поступив в Одеське юнкерське піхотне училище. Зауважимо, що згідно існуючих правил до нього приймали лише після закінчення кадетського корпусу або служби в армії. Виняток становили лише особи з вищою та середньою освітою, чим і скористався М.Капустявський.

Училище було засноване 1865 р., мало прекрасну навчально-матеріальну базу, розміщувалося в добротних упорядкованих корпусах (нині там знаходиться Одеський військовий інститут). Чотири сотні юнкерів упродовж трьох років отримували тут ґрунтовну військову освіту. Близько 40% навчальної програми складала загальноосвітні предмети [236. С. 116-117]. Майбутні офіцери здобували глибокі всесторонні знання й навички,

знайомилися з надбаннями культури та мистецтва. В Одесі знаходилися один з кращих в Росії театр опери та балету, багата публічна бібліотека, старовинні музеї, історичні пам'ятки. Роки навчання в Одеському училищі стали періодом становлення вишколу Капустянського як вправного військовика та всесторонньо освіченого громадянина.

Якось у спогадах “Шлях російського офіцера” генерал А.Денікін, який закінчив Київське юнкерське піхотне училище, характеризує підготовку юнкерів писав, що там “військова дисципліна у площині виконання наказів та дотримання субординації знаходилися на значній висоті..., а умови життя: сувора, простота і скромність були доброю школою для вступу в офіцерське життя” [121. С. 39]. Водночас, характерним для всіх училищ явищ, відзначав генерал, була необізнаність молодих офіцерів з проблемами суспільно-політичного життя Росії, відірваність від життя простого народу, що пізніше трагічно відбилася на їх долі. Цей недолік син українського священика Микола Капустянський компенсував закладеними з дитинства національною свідомістю і любов'ю до батьківщини.

Варто відзначити, що чимало вихованців Одеського юнкерського піхотного училища в добу визвольних змагань разом із М.Капустянським опинилися в лавах Української армії. Серед них були генерали Яків Гандзюк, Яків Сафонов, Всеволод Змієнко, Антін Пузицький, Борис Стелецький та близький приятель, уродженець Катеринослава Віктор Куш, з яким разом поступали в училище, перебували в одній роті, а згодом і служили в російській армії, навчалися в Академії Генерального штабу [315. С. 178–179].

У серпні 1904 р. М.Капустянський закінчив училище по першому розряду, що надало йому старшинство в ранзі підпоручика з 1903 р., а у майбутньому дострокове присвоєння наступного звання – поручик на рік (встановлений термін складав чотири роки в мирний час). У зв'язку з тим, що з кінця січня 1904 р. Росія перебувала у стані війни з Японією, а її армія

вела бойові дії в Манчжурії, значну частину випускників училища скеровували на Далекий Схід. Серед них були й молоді підпоручики М.Капустянський і Віктор Куш, які отримали призначення до 1-го Сибірського стрілецького корпусу генерала Георгія Штакельберга.

Слід відзначити, що перші місяці війни позначилися вразливими поразками російської Манчжурської армії під загальними командуванням генерала Олексія Куропаткіна. Японські війська захопили ініціативу, блокували Порт-Артур і відтіснили росіян у Манчжурію. Коли підпоручик Капустянський прибув на фронт, Сибірський корпус після невдалого наступу з метою деблокади Порт-Артура перейшов до оборони в районі Ляояня. Молодий офіцер був скерований у 1-шу Східно-Сибірську дивізію, якою командував генерал-майор К.Кондратович, і був призначений командиром півроти. Своєрідне шефство над ним взяв старший ад'ютант штабу дивізії Всеволод Агапіїв, з яким пізніше служив в українській армії й перебув роки еміграції у Парижі [315. С. 103].

Бойове хрещення підпоручик піхоти пройшов у відомій битві на р. Шахе у жовтні 1904 р. Дванадцять днів з перемінним успіхом точилися кровопролитні бої, в яких японці відтіснили з сопок російські частини в долину Шахе і завдали їм великих втрат: близько 44 тис. вбитими й пораненими, з них 1021 офіцер [306. С. 73-74]. За участь у тих боях і виявлену хоробрість та вдале командування М.Капустянський отримав свою першу нагороду – орден Св. Анни IV ступеня. Другу бойову нагороду – орден Св. Володимира він отримав за мужність, виявлену у битві при Сандепу в лютому 1905 р. та боях під Мукденом. Про їх напруженість красномовно свідчать втрати російської армії: 12 генералів, 2410 офіцерів та 87677 нижніх чинів проти 70000 японців [306. С. 81]. Бойові заслуги молодого офіцера відзначено підвищенням у ранзі до поручика. Зауважимо, що успішній службі офіцера сприяли не лише професійні здібності, ґрунтовна підготовка, закладена в училищі, але й притаманний українцям,

виходцям із народних низів, демократизм у ставленні до підлеглих солдатів і унтер-офіцерів, повсякденне спілкування з ними, перебування в солдатських окопах. З українцями, яких було чимало в його роті, і взагалі в російській армії, він розмовляв рідною мовою, котру ніколи не забував.

Війна закінчилася у серпні 1906 р. підписанням ганебного для Росії Портсмутського миру. М.Капустянський деякий час продовжував службу на Далекому Сході, водночас наполегливо готувався до вступу в академію. У вільний від служби час він з головою поринав у навчальні посібники: повторював курс воєнних наук училища, за ускладненою програмою поглиблював знання математики, історії, географії, іноземних мов. Улітку 1910 р. пройшов відбір при штабі округи, а восени блискуче витримав досить складні вступні іспити й був зарахований до Миколаївської академії Генерального штабу в Петербурзі. Варто відзначити, що з 1500 кандидатів до академії вступило лише 150 осіб.

Найвищий військовий навчальний заклад російської армії засновано 1832 р. До академії приймалися офіцери у званні гвардії поручика, або армійського штабс-капітана, яким тоді вже був М.Капустянський. Навчалися у ній два роки. Слухачі отримували щомісячно 100 руб., з них 25 – квартирних. Він винаймав приватну квартиру поблизу академії, яка знаходилася на Суворовському проспекті. Начальником академії був тоді генерал від інфантерії Дмитро Щербачов (1857–1932). Цей воєначальник у роки світової війни очолював Румунський Фронт, 1917 р. співпрацював з Центральною Радою, був прихильником українізації армії, але розійшовся у поглядах з урядом УНР і взимку 1918 р. перейшов до генерала А.Денікіна [315. С. 43-44]. Про його характер свідчить цікавий документ Фонду академії Генерального штабу у Російському державному військовому історичному архіві. Коли імператор Микола II звернувся до нього з проханням допустити до вступних іспитів сина одного з високих сановників генерал відповів, що не може цього зробити, оскільки офіцерові не вистачає

кількох місяців необхідного стажу [37. Оп. 1. Спр. 1339. Арк. 77].

Академія мала прекрасних професорів, зокрема з історії Росії С.Платонова (згодом академіка Академії наук СРСР), з тактики піхоти – М.Данилова, з артилерії – Сергія Дельвіга, який у 1917–1921 рр. займав високі посади в українських арміях. Якраз 1910 р. кафедру військового мистецтва очолив талановитий військовий історик, професор генерал Микола Юнаків. Уродженець Харківщини, він з 1917 р. пов'язав свою долю з українською армією, був військовим міністром в уряді УНР на еміграції, помер 1931 р. у Тарнові [315. С. 44-46]. Один із слухачів академії, пізніше Маршал Радянського Союзу Борис Шапошников у спогадах про нього писав: “Симпатичний і скромний, добре відносився до офіцерів, багато займався історією російського воєнного мистецтва. Під час війни я зустрічав його начальником штабу армії” [188. С. 558]. М.Капустянський був надзвичайно задоволений тим, що в його групу зараховано давнього приятеля Віктора Куца. Між іншим, разом з ними вчився Володимир Каппель – майбутній генерал-лейтенант, командувач корпусу в армії Колчака (загинув 1920 р. під Іркутськом).

Навчання в академії проходило досить напружено. Заняття продовжувалися з 8.00 до 16.00 години. Але для нерозбещеного придворною службою в столичному Петербурзі М.Капустянського труднощів не виникало. В навчанні був серед перших. Відзначився під час стажування на посаді командира роти в 105-му Орловському піхотному полку, до якого за існуючими правилами його й приписано. Водночас довелося брати участь в урочистих заходах імператорського двору, зокрема бувати на балах у Зимовому палаці, бачити царя Миколу II та його сім'ю.

Петербург завжди був визначним центром російської культури і мистецтва. Молодий офіцер намагався не пропустити найпопулярніші вистави Маріїнського театру, де в ті часи сяяли зірки національного балету Н.Павлова та М.Кшесинська, оперні співаки Б.Шаляпін і С.Собінов.

Відвідував музеї, картинні галереї. На одній з вистав Маріїнки познайомився з 20-літньою випускницею Смольного інституту шляхетних дівчат Надією, з якою проводив нечасті вільні години. Варто зауважити, що можливості російського офіцера створити сім'ю свідомо обмежувалися з метою зменшити тягар державних витрат на її утримання. Крім того, вважалося, що неодружені офіцери більше здатні до військової служби. Згідно з законом про шлюб від 1867 р., офіцерам до 23 років не дозволялося одружуватися взагалі, а до 28 років – лише при умові здатності забезпечити сім'ю матеріально, тобто мати річний оклад 1200 руб. У всіх випадках дозвіл міг дати лише командир полку, який визначав, чи відповідає наречена моральним критеріям [90. 2000. № 6. С. 23]. Власне для М.Капустянського перепон для одруження не було, і вони побралися зразу ж після того, як він закінчив академію.

Випускні іспити здав у травні 1912 р. по першому разряду. У нагородному листі, який зберігся у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в Києві, наголошувалося, що “за відмінні успіхи в науках” М.Капустянський нагороджувався орденом Св. Анни III ступеня [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1, 29]. Крім того, він був підвищений у ранзі до капітана (це звання впроваджено 1801 р. замість рангу майора). Із відзнакою академію разом з ним закінчили Володимир Сальський, майбутній військовий міністр УНР, Віктор Куц і Микола Мусієнко. Згодом вони стали генералами української армії. За традицією випускників академії представлено імператору Миколі II, який, обходячи шеренгу, мав коротку бесіду з кожним, зокрема задав М.Капустянському питання про подальшу службу й побажав успіху.

Як одного з кращих випускників академії капітана М.Капустянського призначено на посаду викладача тактики у Віленське військоve училище. Засноване 1864 р. як юнкерське, воно було реорганізоване 1911 р. у навчальний заклад на зразок Петербурзьких елітних Павловського,

Олександрівського та інших. Щоправда, в ньому по штату було всього 300 юнкерів – по сто на кожному курсі. До Вільно він приїхав разом з дружиною Надією, яка без жалю покинула столицю і в майбутньому намагалася за всіх обставин бути поруч з чоловіком. У Вільно і застала його Перша світова війна.

Ще до початку війни, відчуваючи її наближення, капітан Капустянський за власним бажанням залишив училище і відбув у військо. 18 липня 1914 р. він був призначений старшим ад'ютантом штабу окремої 5-ї стрілецької бригади, яка з двома піхотними дивізіями складала IV-ий армійський корпус генерала Е.Алієва. Штаб корпусу дислокувався у Мінську. З початком війни Віленську військову округу розгорнуто у Північно-Західний фронт, а її командувач генерал Павло Ренненкампф очолив 1-шу російську армію, до якої відійшов і IV-ий армійський корпус. Саме у її складі М.Капустянський пройшов бойове хрещення на полях світової війни. В перші дні серпня армія перейшла у наступ і на початку Східно-Прусської операції досягла успіху, але внаслідок поганої взаємодії з сусідньою 2-ою армією О.Самсонова, зазнала поразки й відступила на рубежі рр. Неман і Нарев. У ході операції його 5-та бригада з передовими частинами просунулася майже до столиці Пруссії Кенігзбергу. “5-та стрілецька бригада-дивізія чесно виконувала свій обов’язок на німецькому фронті (Прусія, Литва), – писав у “Історії російської армії” А.Керновський. – На Стоході вона увійшла в склад 3-го армійського корпусу і зазнала великих втрат на Черевищенському плацдармі, де від її 17-го полку не залишилося ні одного чоловіка” [307. С. 190]. Втім, автор висловився неточно: до складу 3-го армійського корпусу генерала Єпанчина 5-та бригада перейшла вже у ході бойових дій у Східній Пруссії. Саме про нього ще раз схвально писав цей російський військовий історик: “Гумбінен народив Марну – геройські полки і батареї 25-ї і 27-ї дивізій своєю блискучою роботою на гумбіненському полі вирішили долю усієї Світової війни!” [307. С. 187].

Адже своїми жертовними бойовими діями російські війська врятували від неминучої поразки Східний фронт союзних держав Антанти.

У жовтні-листопаді 1914 р. бригада М.Капустянського взяла участь в одній з найбільших на російсько-німецькому фронті Лодзінській операції, де військам довелося здійснювати глибокі обходи, маневри на великі відстані. Зокрема, бригада у складі 1-ї армії замкнула кільце навколо німецької групи генерала Шеффера. За відзначення у боях восени 1914 р. молодого штабіста нагороджено орденами Св. Анни IV ступені з написом “За хоробрість” та Св. Станіслава II ступеня з мечами. В час наступу противника 27 квітня 1915 р. за вмілу організацію оборони бригади і успішної контратаки він отримав орден Св. Володимира з мечами і бантом [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 29–30].

Влітку 1915 р. його бригада входила до складу 5-ї армії генерала Павла Плеве, яка оборонялася на лівобережному плацдармі Двинського фронту. На початку вересня німецькі війська неодноразово переходили в атаки, намагаючись скинути росіян в Двину. У тих боях вкотре поспіль виявилися командирський талант та особиста хоробрість М.Капустянського. “8 вересня 1915 р., коли противник захопив важливу висоту 83,6, по наказу капітана Капустянського резерв зупинив подальший наступ німців, – свідчить нагородний лист із зазначеного київського архіву. – Далі Капустянський послав батальйон Кабардинського полку в контратаку і повернув висоту. 9 вересня капітан Капустянський організував оборону на рубежі шосе Пасторат-Свільшішки. Під вогнем він тримав оборону поблизу Двинська, за що постановою Георгієвської Думи командувачем 5-ї армії нагороджений “Георгієвською зброєю” [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк.30].

Отож зовсім не випадково М.Капустянський успішно просувався по службі, особливо з осені 1915 р. 19 жовтня того року він був призначений офіцером для доручень штабу 21-го армійського корпусу генерал-лейтенанта Якова Шкінського, звідки відкликався у листопаді–грудні для

праці в штабі Західного Фронту офіцером для особливих доручень. 26 травня 1916 р. займав посаду начальника штабу 3-го армійського корпусу генерала А.Зегелова. Від 5 січня 1917 р. його призначено начальником штабу 171-ї піхотної дивізії. Її командиром був генерал-майор Володимир Єгор'єв (з 1918 р. служив у Червоній армії). Відтак брав участь у Пултуській, Мітавській, Ризькій операціях. У серпні 1916 р. був підвищений у ранзі до підполковника, а у червні 1917 р. став полковником [6. Оп. 1, спр. 21, арк. 31].

Падіння царату і початок розпаду Російської імперії М.Капустянський сприйняв у цілому позитивно. Про це свідчить також факт, що саме його обрали делегатом на фронтовий з'їзд офіцерів з російської армії у травні 1917 р., який відбувся у Петрограді. На наш погляд, до цього спричинилися національна свідомість, близькість до солдатських мас, його здатність глибоко осмислити суспільно-політичну ситуацію в агонізуючій країні. Він уважно стежив за подіями в Україні, де з березня 1917 р. розгортала діяльність Центральна Рада, закладалися основи національної держави. Згуртував довколо себе офіцерів-українців, з якими часто обговорювалися революційні процеси на Батьківщині, рішення перших Всеукраїнських військових з'їздів. До речі, у їх роботі брали участь і делегати з Північно Західного фронту. Вони доповідали про ситуацію в Україні, початки творення національного війська шляхом українізації частин російської армії. Все це спонукало полковника Капустянського до повернення на батьківщину. Він подав рапорт з проханням перевести його на службу до складу Південно-Західного фронту. У жовтні 1917 р. він залишив свою 171-у піхотну дивізію й виїхав до Києва Там отримав призначення на посаду начальника штабу 104-ї піхотної дивізії 34-го армійського корпусу, яким командував амбітний генерал-лейтенант Павло Скоропадський [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 31].

Загалом фронтовий досвід і національно-патріотична постава

дозволили офіцеру російської армії включитися у реалізацію політики українізації Центральної Ради і стати в лави захисників УНР.

34-й армійський корпус входив тоді до складу 7-ї армії генерал-лейтенанта Володимира Селівачова і після важких боїв улітку 1917 р. під Тернополем був відведений у резерв. Восени його штаб дислокувався у Білій Церкві, куди й прибув М.Капустянський. Командир корпусу П.Скоропадський радо прийняв досвідченого військовика та пояснив йому ситуацію, яка склалася у зв'язку з процесом українізації частин. Ще наприкінці липня до генерала прибув представник Українського Генерального Військового комітету при штабі фронту поручик Петро Скрипчинський з пропозицією розпочати одним з перших на Південно-Західному фронті українізацію корпусу, причому посилався на те, що генерал – українець. Пізніше П.Скоропадський згадував його відповідь: “Так, я українець, і вірно те, що я дуже люблю Україну, але мало знаю і не співчуваю тому українському рухові, який тоді панував” [176. С. 58]. Під час зустрічі з командувачем фронту генералом Олексієм Гутором та головнокомандувачем генералом Лавром Корніловим, останній заявив: “Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу... і у Вас буде прекрасний корпус” [176. С. 64]. Довелося підкоритися, але, згадував він, поставив відповідні умови: “Якщо українізувати, то щоб це дійсно була українізація, тобто щоб до мене прийшли люди, які проникнуті ідеями українства, були б добрими бійцями” [176. С. 330]. Його прохання виконувалося, і полковник М.Капустянський з'явився в корпусі дуже своєчасно. П.Скоропадський остаточно став прихильником українізації, після того, як будучи у Києві його на початку жовтня 1917 р. знайшов, як він згадував, капітан Олександр Удовиченко (згодом генерал-полковник Армії УНР) і запросив на український військовий з'їзд Південно-Західного фронту.

М.Капустянський заступив посаду начальника штабу 104-ї піхотної дивізії, якою командував генерал-майор Яків Гандзюк. Вони швидко

знайшли спільну мову, оскільки обидва закінчували Одеське училище, походили із священичих родин, були щирими українцями. Штаб дивізії розміщався у Бердичеві, а її полки були розкидані: 413-й Порховський під командуванням полковника Наума Никоніва, українця, уродження Полтавщини й вихованця Чугуївського училища, дислокувався у Шепетівці; 414-й Торопецький полковника В.Масалітинова – в Старокостянтиніві; 415-й Бахмутський – полковника П.Маєвського – у Фастові [465. С. 42].

Колишній офіцер штабу 104-ї дивізії Михайло Середа, один з близьких помічників М.Капустянського, згадуючи ті часи писав: “Добре була укомплектована 1-ша (104-та) дивізія корпусу, її очолили українські патріоти, які своїм життям довели відданість батьківщині, генерал Яків Гандзюк та полковник Микола Капустянський. Полки дивізії були укомплектовані добірними українськими вояками, а керівні ланки – гарними старшинами, в більшості українцями [83. 1931. Ч. 11. С. 15]. Якраз ці питання входили у компетенцію начальника штабу дивізії, отже свідчили про його успішну діяльність. Не випадково з 24-х армійських корпусів фронту саме 34-й першим був повністю реорганізований і отримав почесне найменування 1-й Український корпус. 2-м Українським став колишній 6-й армійський корпус під командуванням генерал-лейтенанта Георгія Мандрики, який отримав найменування 2-й Січовий Запорізький. Ще три корпуси провели часткову українізацію.

Слід відзначити, що процес військового будівництва в добу Центральної Ради був складним і суперечливим. Він увібрав у себе Всеукраїнські військові з'їзди, українізацію частин російської армії, творення військового відомства й нарешті формування перших регулярних частин українського війська. Отже, українізація була лише складовою цього процесу й далеко не вирішувала завдання військового будівництва. Чимало його учасників, серед яких був і М.Капустянський, вважали, що, хоча українізація підносила національну свідомість вояцтва, сприяла якоюсь

мірою військовому будівництву, але сповна себе не виправдала. Він цілком погоджувався з думкою З.Гнатевича, що “від першого дня революції треба було відразу приступити до творення регулярної національної армії” [341. С. 370]. Згідно із статистикою, на початку 1917 р. у російській армії було щонайменше 3,5 млн українців – солдатів, офіцерів і генералів [432. С. 4]. Коли, згідно з угодою між Українським Генеральним Військовим комітетом і верховним головнокомандувачем російської армії генерал-лейтенантом Миколою Духоніним від 6 листопада 1917 р. та наказу військового міністра УНР від 3 грудня того ж року, було оголошено Південно-Західний і Румунський фронти українськими, у їх складі за підрахунками академіка Івана Кураса було близько 1,7 млн українських вояків. Отож створити боєздатну регулярну армію, яка б протистояла будь-якому агресору, було цілком можливо [56. С. 83; 348. С. 157].

Однак процес військового будівництва в Україні проходив в умовах гострої боротьби двох течій в українському рухові: самостійницької – під проводом Миколи Міхновського і автономістської на чолі з керівниками Центральної Ради Михайлом Грушевським та Володимиром Винниченком. Якщо М.Міхновський та його прихильники О.Луценко, С.Шаповал, С.Макаренко, В.Павелко та багато інших, до яких відносилися військовики П.Скоропадський М.Капустянський, Я.Гандзюк, вимагали негайного формування регулярної армії, то автономісти, яким належала влада, вважали її непотрібною. Між іншим, у спогадах П.Скоропадський з повагою ставився до М.Міхновського, зустрічався з ним, схвалював його ідеї. Прихильником їх був і М.Капустянський, який брав участь у роботі III Всеукраїнського військового з’їзду як делегат дивізії.

В аспектах військового будівництва Центральна Рада, на жаль, вважала достатнім етап українізації армії. Про наслідки цієї хибної політики слушно зауважував один із активних учасників розбудови війська полковник В.Прохода: “Ці українізовані частини, залишені без жадного національно-

державного керівництва, розклалися” [167. С. 120].

Варто звернути увагу на свідчення ще одного учасника вказаних подій, члена Генерального Військового комітету полковника В.Кедровського, який у фундаментальній праці “1917 рік” писав, що більшість делегатів військових з’їздів рішуче висували гасла незалежності України та негайного від’єднання від Росії. У Києві велася гостра боротьба між радикально настроєним крилом військовиків і поміркованими верхами Центральної Ради. Він критикував С.Петлюру, який на словах виступав як прибічник розбудови власної армії, а на ділі намагався заспокоїти самостійницький табір М.Міхновського [305. С. 131–132].

У цій ситуації М.Капустянський виявив талант не лише організатора розбудови армії, але й політика і дипломата. “То старшина широкого розмаху і великих проектів, – відзначав підполковник М.Середа, згадуючі ті буремні дні. – Дві ворожі сили боролися у ньому: стратег боровся з політичним діячем... Генерал Скоропадський, відвідуючи Центральну Раду, як важку гармату возив із собою Капустянського. І мав рацію: гострий, ядовитий на язик, Капустянський знав, якою мовою розмовляти і як поводитися з тим, чи іншим членом центральної Ради” [83. 1931. Ч. 11. С. 17]. Слід доповнити, що П.Скоропадський брав із собою саме М.Капустянського для вирішення життєво важливих питань існування корпусу ще й тому, що відносини генерала з верхами, зокрема С.Петлюрою, були досить холодними. Це підтверджував Дмитро Дорошенко, який зазначав, що “М.Капустянський із П.Скоропадським двічі їздили до Києва у справі українізації корпусу. С.Петлюра радо приймав М.Капустянського, а до П.Скоропадського відносився обережно і сухо” [123. С. 376]. Особливо погіршилися стосунки генерала Скоропадського з владою після призначення на посади військового міністра Миколу Порша, економіста за фахом, політичного діяча дуже далекого від військових справ, а головнокомандувачем армії – підполковника Георгія Капкана при наявності

кількох сотень досвідчених генералів. Після чергового конфлікту з Києвом, викликаного зневагою до корпусу і безграмотною спробою його використати, П.Скоропадський у грудні 1917 р. подав у відставку і передав командування генералові Я.Гандзюку.

У ті дні на Правобережній Україні в районі дислокування частин 1-го Українського корпусу відбувалися важливі події, які могли негативно вплинути на ситуацію в Києві, зайнятого обороною півночі республіки від агресії з боку більшовицької Росії. Зусиллями Москви реальну владу в арміях, корпусах і дивізіях Південно-Західного фронту захопили більшовицькі комітети на чолі з Військово-революційним комітетом у Бердичеві. Саме вони під час проведення виборів командирів усіх ступенів призначили своїх або лояльних до більшовиків, командувачів арміями: Особливої – генерала В.Єгор'єва (колишнього командира 171-ї дивізії в якій М.Капустянський був начальником штабу), 7-ї (куди входив 1-й Український корпус) – капітана В.Триандофіллова, 8-ї – прапорщика В.Александровича, 11-ї – полковника С.Єгорова. Згодом усі вони перейшли на службу в Червону армію [465. С. 210]. Коли червоні війська під загальним командуванням М.Муравйова розгортали наступ на Київ зі сходу й півночі, більшовицький ВРК готував заколот проти Центральної Ради й наступ на столицю з півдня.

Саме в цей час П.Скоропадський отримав наказ нового головнокомандувача М.Криленка, поставленого більшовиками після перевороту в Петрограді, корпусу виступити на фронт. Водночас в українських колах були думки перевести його до Києва. Порадившись з командуванням дивізії, генерал Скоропадський вирішив боронити Правобережжя й не допустити наступу збільшовичених частин на столицю. Як він згадував, С.Петлюра телеграмою затвердив рішення і підпорядкував йому всі українські й неукраїнські частини на Правобережжі. Але виконанню цієї операції лягло здебільшого на плечі 1-ї Української дивізії з

підпорядкованими підрозділами корпусу під загальним командуванням полковника Капустянського. Головним завданням було захопити залізничні станції Бердичів, Шепетівку, Старокостянтинів і перерізати шлях на Київ збільшовиченим частинам 2-го гвардійського корпусу. Його ВРК у листопаді очолила енергійна більшовичка Євгенія Бош, яка мала вирішальний вплив на командира генерала Віктора Чернавіна, з яким, між іншим, М.Капустянський викладав у Віленському військовому училищі. У своїх спогадах Є.Бош писала: “23 жовтня 1917 р. 2-й гвардійський корпус виступив на підтримку робітників, які боролися за владу Рад. Виступ 60 тисяч прекрасно озброєних солдат мав вирішальний вплив на хід революційної боротьби... Невдовзі Обласний комітет виніс рішення перекинути частини гвардійського корпусу в Київ для зміцнення радянських військ” [213. С. 59]. До середини грудня збільшовиченим частинам вдалося зайняти і закріпитися в Жмеринці, Вінниці, Проскурові та Барі й розгорнути просування на Київ.

3 грудня 1917 р. група полковника Капустянського (415 і 416 піхотні полки) з району Збаража вирушила ешелонами з найближчим завданням очистити від здеморалізованих частин залізницю Шепетівка–Старокостянтинів. Операція розпочалася успішно, згадував М.Середа: “Авангард під проводом прапорщика Золотаренка... вирушив на ст. Шепетівку. Золотаренко мав вдачу князя Святослава: перед кожною станцією попереджував: – Іду на вас! – і додавав – Веду за собою корпус... Російські частини, аби уникнути зустрічі з новим Тамерланом, заздалегідь звільняли станцію” [783. 1931. Ч. 11. С. 16].

У тих бойових діях М.Капустянський виявив непересічний командирський талант, здатність прозорливо орієнтуватися у складній політичній та оперативно-тактичній ситуаціях. “Після захоплення Шепетівки, – зазначав він у праці “Визвольні змагання 1917–1919 рр.”, – було успішно переведено такі акції: 1) Розв’язано 5-тисячний запасний

збільшовичений полк, що був розташований у Шепетівці; з його полкової каси виплачено офіцерам 3-місячну платню, вояків демобілізовано; 2) Також ...пощастило різними заходами не лише стримати від ворожої настанови до нашого війська гвардійську кінну дивізію, а й нахилити її до дружнього нейтралітету й співпраці; 3) Було обеззброєно 37-й Вітебський збільшовичений полк, що посувався із Старокостянтинова на Шепетівку, з наміром дальшого руху на Київ. Цей полк, у власних його ешелонах, відправлено в Московщину” [341. С. 579].

Продовжуючи наступ, група Капустянського оволоділа Старокостянтинівом, розіграла Військово-революційний комітет 11-ї армії та захопила в полон командувача полковника О.Єгорова, якого відконвойовано до Києва. (В лютому його звільнили більшовики й залучили до служби в Червоній армії. У званні маршала був розстріляний 1939 р.). Розвиваючи успіх, українці вступили до Бердичева, де розігнали ВРК Південно-Західного фронту. Київ призначив начальником полковника Капустянського. Потім до їх рук дістався Проскурів. Таким чином, шлях не Київ 2-му гвардійському корпусові був перекритий. Його командування, серед якого було ще чимало російських військовиків, діяло нерішуче, і частини повернулися до Жмеринки. Отже, “Український корпус, – писав М.Капустянський, – сумлінно виконав так важливе завдання оборони доступів із південного заходу до Києва й давав увесь час переможну відсіч численним нападам большевиків... Зазначуємо, що всі ці потягнення та важливі здобутки досягнені майже без жадних втрат у людях – головно заскоченням, маневром, загрозами й переговорами” [341. С. 580].

Січень та початок лютого 1918 р. для полковника Капустянського стали періодом важких випробувань. Після відставки генерала П.Скоропадського командиром корпусу став Яків Гандзюк, а начальником штабу – генерал Яків Сафонов, також відданий українській справі військовик. 1-й Український корпус був найбільше боєздатним і організованим з

українських військових формувань у морі російських, здебільшого збільшовизованих полків, дивізій, корпусів та окремих загонів створених УГВК Центральної Ради на Правобережжі, які часто діяли на власний розсуд. Призначений С.Петлюрою відповідальним за становище в цьому регіоні, М.Капустянський опирався головно на свій корпус і 1-шу Українську дивізію, начальником якої залишився після відходу Я.Гандзюка. Між тим, більшовики активізували свою діяльність, особливо в другій половині січня, коли червоні війська повели масовий наступ на Київ, захопили Слобожанщину, Чернігівщину й утворили маріонетковий український уряд. Їм вдалося захопити Волинь, Вінницю та район Жмеринки. Готувалася нова операція наступу на Київ спільно з військами на чолі з М.Муравйовим, які просувалися через Полтаву, Крути, де відбувся знаменитий бій.

Командування Українського корпусу розробило план оборони столиці, який передбачав утримання залізничної лінії Бердичів–Фастів–Біла Церква. Свій штаб генерал Я.Гандзюк перевів до Мотовилівки. В цей напружений момент реалізації плану військовий міністр Порш призначив командиром корпусу прапорщика А.Біденка, який ще з літа був комісаром Центральної Ради при штабі корпусу. Йому було доручено з частин корпусу створити ударну групу й перетнути шлях Гвардійському корпусові, який відновив наступ на Київ [465. С. 218]. За кілька днів його оголошено командувачем Фастівського фронту. Цей моральний удар генерали Я.Гандзюк і Я.Сафонов, полковники М.Капустянський і Н.Никонів (командир бригади з 1-ї дивізії) витримали й продовжували зміцнювали корпус та виконувати поставлені перед ним завдання, оскільки А.Біденко виявив безпорадність у військовій справі. Пізніше, за Гетьманату, прапорщик організував анархістський загін, прилучився до Директорії, був арештований полковником А.Мельником, але втік до червоних, де потрапив у лабеті ЧК, звідки йому теж вдалося втекти в Галичину.

На початку лютого генерали Я.Гандзюк і Я.Сафонов виїхали до Києва для погодження планів подальших бойових дій корпусу, де потрапили в полон більшовицьких частин Муравйова, які зайняли столицю. На пропозицію командувача червоних перейти на службу в Червону армію генерали категорично відмовилися й 9 лютого були розстріляні. Пізніше, за Гетьманату, свідчить Д.Дорошенко, П.Скоропадський наказав розшукати останки українських патріотів і улітку 1918 р. їх з великими почестями перепоховано [123. С. 424]. (Варто зауважити, що з боку керівництва УНР пошани цим генералам не виявлено). У ті дні частини 2-го Гвардійського корпусу розгорнули наступ на Київ уздовж залізниці. Малочислені полки 1-ї дивізії під командуванням полковника Н.Никоніва утримували Фастів до 8 лютого. Лише коли українські війська центральної Ради залишили столицю, він приєднав залишки частин до Запорізької бригади в Житомирі. Решту вояків корпусу на чолі з А.Біденком розбито під Мотовилівкою. 1-й Український корпус перестав існувати.

Подальша доля полковника М.Капустянського складалася так: 5 лютого 1918 р. він отримав посвідчення (виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України), в якому зазначалося: “Видано громадянину Російської Республіки Капустянському у тому, що він зовсім звільнений із служби і відбув до місця свого постійного проживання. 8-ма діюча армія, начальник штабу 104-ї піхотної дивізії М.Середа, старшин ад’ютант Авраменко”. На посвідченні зазначено: “Затриманий для організації охорони дивізійних складів до 30 квітня 1918 р. 6 травня 1918 р. Діюча армія. 104-та піхотна дивізія” [6. Оп.1. Спр. 21. Арк. 16].

З поверненням українсько-німецьких військ і уряду УНР до Києва у березні 1918 р. полковник Капустянський прибув у столицю до нового начальника Генерального штабу української армії генерала Олександра Осецького, який включив його до складу комітету по створенню регулярної Української армії. Суворая реальність змусила військово-політичне

керівництво УНР переглянути свої доктрини щодо військового будівництва. Воно тепер сприяло досвідченим військовикам з комітету у формуванні боєздатних частин армії. Вже у квітні сформовано Запорізький корпус чисельністю близько 9000 вояків на чолі з генералом С.Натієвим. Серед командирів полків і дивізій були полковники Генерального штабу Олександр Загородський (згодом генерал-полковник Армії УНР), Всеволод Петрів, Володимир Сікевич, Олександр Шаповал, Петро Болбачан та інші [241. С. 189–190]. Разом з корпусом ядро української армії складав 1-й полк Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця. З військовополонених українців у таборах Німеччини й Австрії формувалися дві повнокровні дивізії: 1-ша Синя під командуванням генерала В.Белінського та так звана Сіра (за кольором мундирів). Слід додати, що військове будівництво проводилося у складних умовах по-суті окупації України німецькими військами, коли всі питання належало узгоджувати з його командуванням, а також наростаючого невдоволення українського населення союзом із недавнім ворогом – німцями, чим користувалася більшовицька пропаганда й підбурюючи українців проти свого уряду [320].

Діяльність М.Капустянського у 1917 р. та праця в комітеті по створенню армії зробили його популярним у колах військовиків, і не лише України. 27 травня 1918 р. на його ім'я прийшла телеграма: “Київ. Генеральний штаб. Полковнику Капустянському. Житомир. Чи не погодитесь Ви зайняти посаду старшого ад'ютанта штабу Саратовського корпусу. Оклад 750 руб. Донська слобода. Генерал Терьохін”. Монархічно настроєне командування корпусу тяжіло до військ білої Росії, але М.Капустянський без роздумів відхилив пропозицію [6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 18].

Праця комітету, в якому діяв М.Капустянський значно пожвавилася, коли Генеральний штаб очолив полковник Олександр Сливинський. Він мав ґрунтовну військову освіту: закінчив Полтавський кадетський корпус,

інженерне училище, академію Генерального штабу, в роки війни служив на високих штабних посадах. На відміну від попередніх керівників, до свого штабу він залучив досвідчених генералів Б.Сінклера, О.Галкіна, П.Єрошевича, С.Дельвіга, М.Какуріна, Л.Дроздовського, полковників Є.Мешковського, В.Сальського, М.Капустянського та інших. Творилася законодавча база, на основі якої здійснювалося військове будівництво. Поступово ліквідовувалися місцеві збройні загони різних отаманів. Отже, розбудова армії переходила в русло цілеспрямованої державної політики, чому сприяла діяльність професійних військових фахівців. На кінець квітня Армія УНР становила близько 40 тис. вояків [32. 1928. № 4. С. 167]. 17 квітня військовий міністр полковник С.Жуковський віддав наказ про заснування корпусів: Київського (командувач генерал І.Мартинюк), Волинського (генерал С.Дядюша), Подільського (генерал Ф.Колодій), Чернігівського (генерал О.Дорошкевич), Полтавського (генерал О.Осецький), Харківського (генерал Г.Васильченко). Законопроект про утворення армії підготував комітетом за участю М.Капустянського і схвалений урядом УНР, а пізніше прийнятий Гетьманатом [241. С. 202].

29 квітня 1918 р., при підтримці з'їзду діличів і хліборобів України те німецьких військ, у Києві стався переворот, внаслідок якого ліквідовано Центральну Раду, а гетьманом України проголошено П.Скоропадського. Стосовно національних та соціальних проблем новий режим діяв неоднозначно, але у сфері військових проблем досить плідно. Новим військовим міністром став генерал-полковник Олександр Рагоза, українець за походженням, уродженець Чернігівщини, що мав добру військову освіту, а в роки війни командував армією. М.Капустянський був знайомий з ним по спільній службі. Новий міністр залишив у повному складі Генеральний штаб на чолі з О.Сливинським. Це був, за висловом П.Скоропадського, “дуже честолюбивий, водночас розумний і роботящий військовик... На українське питання дивився як і я, крім того був дуже працездатним” [176.

С. 181]. Цікаво, що гетьман довірив таку високу посаду молодому 32-річному полковнику, хоча у нього на службі було близько 270 генералів. За Гетьманату продовжувалося формування восьми армійських корпусів. Незважаючи на те, що після більшовицького перевороту в Росії у Києві і взагалі в Україні зібралися сотні генералів і тисячі офіцерів колишньої російської армії, гетьман піклувався про підготовку і виховання національних офіцерських кадрів. З цією метою він утворив Головну шкільну управу (на чолі з генералом Миколою Юнаківим), до якої увійшов цілий гурт генералів-українців. Були відновлені кадетські корпуси, військові училища у Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Чугуєві та інших містах.

Гетьман П.Скоропадський, який прекрасно знав Миколу Капустянського і цінував як освіченого військовика, запропонував йому посаду у новоствореному Воєнно-науковому комітеті під керівництвом генерала В.Сінклера [6. Сп. 1. Спр. 21. Арк. 17]. В його обов'язки входило вирішення багатьох проблем. Комітет займався розробкою законодавчих актів, статутів, навчальних посібників для війська, зокрема Капустянський опрацював проект Закону про проходження служби старшинами Генерального штабу армії Української Держави. Вимагалось відслужити не менше двох років на посадах командирів учбових частин, а також обов'язково відпрацювати на посаді начальника штабу дивізії та ін. [9. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 23]. Варто відзначити, що за наказом генерала С.Рагози відділ М.Капустянського склав список генералів і старшин Генерального штабу щодо володіння ними українською та іншими мовами. У ньому відзначалося, що полковник володіє українською, російською та французькою мовами. Українською володіли близько 30 % генштабістів, французькою майже всі, дехто ще й німецькою або англійською [9. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 39 зв.—49]. Цікаво, що у цій архівній справі зберігся паспорт його дружини Надії Осипівни та довідка, згідно з якою їй надавалася перепустка в Генеральний штаб.

Відповідно до плану, опрацьованого Генштабом, передбачалося впровадити загальний військовий обов'язок із службою в піхоті два роки, кінноті та артилерії – три, на флоті – чотири. Штат армії мав у мирний час близько 300 тис. вояків, з них 175 генералів і 14930 старшин. У восьми корпусах мало бути 54 піхотних, 28 кінних і 85 гарматних полків. Восени 1918 р. майже всі вони були вкомплектовані старшинськими і підстаршинськими кадрами [341. С. 426–427]. Слід відзначити, що спочатку на службу приймалися лише офіцери з довоєнною підготовкою в обсягу – кадетський корпус, або гімназія та училище, що викликало незадоволення серед старшин воєнного часу. На клопотання генштабістів, серед яких був М.Капустянський, військовий міністр дозволив приймати до війська випускників офіцерських училищ і шкіл часів війни, здебільшого патріотично настроєну українську інтелігентську молоді. Багато з цих юнаків влилося до лав Армії УНР і взяло участь у визвольних змаганнях 1918–1920 рр.

Таким чином, у галузі військового будівництва українського війська та в перших битвах за незалежність України Микола Капустянський показав себе талановитим військовиком та набрав багатого досвіду служби у штабах, на командирських посадах, що дало можливість йому займати високі й відповідальні пости в Армії України, показати себе непересічним воєначальником у добу визвольних змагань.

Восени 1918 р. Українська Держава гетьмана П.Скоропадського переживала складні часи. “Україна палала, – згадував М.Капустянський. – Большевики, використовуючи помилки Гетьмана і німців, розвинули страшенну агітацію через мирову делегацію Раковського, яка засідала у Києві і насаджувала комунізм на Україні. Також агітацію проти німців проводили агенти Антанти за впливи на Україні. Українські партії, без крайніх лівих, бажаючи врятувати ситуацію, утворили нарешті Український Національний Союз і намагалися своїми впливами на гетьмана і німців

стримати реакційний курс і надати політиці України чисто національний напрямок. Але було вже пізно” [301. С. 14]. У цей вирішальний момент в надії скріпити своє становище П.Скоропадський оголосив меморіал про федерацію України з білою Росією, що більшість політиків визнали фатальною помилкою. Водночас у Києві з російських офіцерів-добровольців як головної збройної сили гетьманату формувалися дружини.

Ці заходи викликали відверте невдоволення не лише угруповань партій державницько-самостійницького табору, але й значної частини військовиків. Полковник Євген Коновалець у споминах писав, що негайно прибув до гетьмана і запропонував анулювати маніфест, скликати Національний конгрес, розформувати російські добровольчі дружини, повернути до Києва його Січових Стрільців. Коли ж П.Скоропадський відповів, що нічого не може змінити, полковник відверто заявив: “Відтак складаю з себе перед гетьманом відповідальність за дальший хід подій, бо вважаю становище, що склалося, суперечним основним ідеям Січового Стрільцтва” [282. С. 303].

Трьохтисячний загін січовиків Є.Коновальця став основною збройною силою Директорії, яка у ході повстання 15 листопада 1918 р. повалила гетьмана й прийшла до влади. Саме січовики 18 листопада в бою під Мотовилівкою вщент розгромили головні сили гетьмана – 1-шу Офіцерську добровольчу дружину підполковника князя Леоніда Святополк-Мірського та Сердюцьку дивізію. Учасник тих подій, історик білого руху Роман Гуль у спогадах згадував: “Пішли ми без розвідки, нам говорили, що петлюрівців тут дуже мало, якісь банди... А ми налетіли на їх головні сили, на січовиків. Потрапили майже в кільце. Втрати понесли страшенні... Сердюки, що були з нами – розбіглися” [118. С. 199]. Сталося так, що гетьмана захищали здебільшого тільки офіцерські дружини. А багатотисячна регулярна армія перейшла на бік Директорії.

18 грудня 1918 р. Директорія на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою прибула з Вінниці до Києва. Низкою її декларацій було відновлено

республіканський устрій, повернено назву Українська Народна Республіка, утворено Раду Народних міністрів. Але, як слушно зауважував сучасний український історик Василь Верига: “Директорія УНР багатьох розчарувала. Поваливши гетьманський режим, вона не мала чіткої політичної лінії й хиталася між більшевизмом і антибільшевизмом. І ці хитання фатально проявлялися у всій її діяльності” [224. С. 16]. Адже геостратегічне становище України було надзвичайно загрозливим. Одним із перших звернув увагу керівництва УНР на важке становище України полковник Микола Капустянський.

Разом із великою групою генералів і вищих офіцерів гетьманської армії він залишився у складі Генерального штабу, відтак продовжив службу в Армії УНР. “Після повалення Гетьманату, – відзначав він, – був запрошений С.Петлюрою на пост помічника 1-го генерал-квартирмейстера Дієвої Армії” [139. С. 107]. Його начальником був тоді 36-літній полковник Василь Тютюнник, котрий не мав академічної освіти, а в часи війни командував піхотним батальйоном Сибірської дивізії. Отже, в особі високоосвіченого М.Капустянського він отримав доброго порадника і помічника. Зрештою, полковник високо цінував 1-го генерал-квартирмейстра: “Молодий старшина, величезної енергії і працездатності, шляхетного честолюбства, дуже рішучий і настирливий, рідкої чесності”. М.Капустянський особливо його хвалив за мужність відстоювати свою думку, незважаючи на чини, довіру досвідченішим генералам і полковникам Генерального штабу, які були в його підпорядкуванні. Дуже жалкував, коли у грудні 1919 р. В.Тютюнник помер від тифу. Писав, що “Україна втратила кращого свого лицаря” [301. С. 44-45].

Уже 30 грудня 1918 р. як начальник Оперативного відділу штабу Дієвої армії УНР М.Капустянський підготував і подав В.Тютюннику для представлення Головному Отаманові С.Петлюрі “Доповідну записку про становище на фронтах і необхідні заходи воєнного командування та уряду

для організації захисту України”. Стратегічне становище УНР він характеризував як дуже загрозове, оскільки вона з усіх боків була оточена ворогами. Польща вела тоді війну проти Західно-Української Народної Республіки, до того ж “широкого розуміння боротьби з поляками... в масах нема”, відтак слід з нею порозумітися, – рекомендував полковник. Як і з білою Добрармією на Дону, ставлення до якої у масах “дружньо-нейтральне”. Залишалися Антанта і більшовицька Росія. М.Капустянський висловився однозначно: “З Антантою проти більшовиків. Іншого виходу немає”. Тим більше, аналізуючи становища Армій УНР і ЗУНР, він робить висновок: “Битися власними силами одночасно зі всіма цими супротивниками Україна, безумовно, не здолає”. Отже, він наполягав на негайному порозумінні з Антантою і спільно з антибільшовицькими силами взяти участь у боротьбі з більшовицькою Москвою [301. С. 21-26; 9. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1-2 зв.].

На жаль, внаслідок хибного курсу зовнішньої політики, яку очолював В.Винниченко, Директорія не прислухалася до слухних думок військовиків. Саме вони гостро реагували на воєнну загрозу, що нависла над Україною та прагнули запобігти можливості трагічних наслідків. Найбільше це стосувалося М.Капустянського та інших патріотично настроєних військовиків високих рангів, які дбали про надійний захист України. Він слушно відзначав, що величезну шкоду державі та її збройним силам завдавали “безупинна боротьба політичних партій за владу і хитання в зовнішній політиці. Одні за спілку з більшовиками, другі за спілку з Антантою, треті – наймолодші й гарячі – воювати зі всіма”. М.Капустянського турбувала, як він писав “боротьба між кадровим і молодим демократично настроєним революційним українським старшинством, що вважало тільки себе за виразника національної ідеї” [301. С. 40].

Варто зауважити, що чималу вину за розбрат між військовиками вносив

В.Винниченко, який вважав, що “вся система організації військової влади була не відповідна до тих завдань революції, які висувались життям”. За ним, більшість генералітету і вищих старшин склали “контрреволюціонери”. Як голова Директорії, В.Винниченко наполягав на реорганізації армії, створенні її як “революційної й соціалістичної”, наполегливо пропонував приймати до старшинських шкіл лише “свідомих політично й соціально українських робітників і селян”, ввести в армії інститут політичних комісарів на зразок Червоної армії [104. С. 186-187]. Звичайно, кадрові військовики Генерального штабу, штабу Дієвої армії та інші категорично виступали проти цих заходів та усіляких організаційних планів перебудови Армії УНР, які приводили до розквіту “отаманії”. Саме вона призвела до загибелі величезного українського війська восени 1918 р. й зменшила його кадровий склад майже до 30 тисяч, половину з яких складав корпус галицьких січовиків полковника Євгена Коновальця. Про стан Армії УНР того часу генерал А.Денікін писав: “Тільки галицькі частини є більш-менш серйозним еталоном, а решта війська не лише не представляють бойові сили, але є дуже небезпечні своїми більшовицькими настроями” [427. С. 181]. Ці враження й визначили його відносини до Директорії, що зіграло фатальну роль восени 1919 р.

У Доповідній записці М.Капустянський рекомендував звернути увагу ще на важливу обставину, а саме селянський характер Армії УНР. “З огляду на те, що головним контингентом козаків є селяни, то необхідно, щоб не виникло катастрофи, здати собі ясний звіт, в ім’я чого піднялося селянство, отже піднялося з великим захопленням і стало в ряди війська Директорії проти Гетьмана, німців і дідичів... “Отримати землю – ось девіз селянства” [301. С. 22]. На цьому він наголошував ще наприкінці грудня 1918 р., коли Армія УНР за різними оцінками нараховувала від 100 до 300 тисяч вояків. Але вже у середині січня від неї лишилася чи не десята частина. Ісаак Мазепа в книзі “Україна в огні й бурі революції” також вважав цей фактор

слабкістю Армії УНР. “Як гірський потік, вироста армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської маси селян, яка боролася проти влади поміщиків... Відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому” [371. С. 59]. М.Капустянський, як професійний військовик, володів здатністю глибоко проникати в суть проблем. Він вважав, що керівництву держави слід насамперед враховувати соціальні й національні інтереси селянства, зокрема втілити в життя земельний закон, а військове будівництво здійснювати відповідно загальноєвропейських принципів. Водночас він ще раз наголошував, що тільки власними силами відстояти незалежність Україна не зможе.

Основним союзником у боротьбі з більшовицькою Москвою М.Капустянський вважав країни Антанти. Прихильником його ідеї був також тодішній військовий міністр генерал Олександр Греків. На Трудовому конгресі 23 січня, який скріпив історичний Акт злуки УНР і ЗУНР, міністр своїм виступом викликав велике занепокоєння делегатів. Він відверто змалював ситуацію на фронтах, за висловом І.Мазепи, “стояв за порозуміння з Антантою і своїми інформаціями переконував членів Конгресу, що поза союзом з Антантою для України нема іншого виходу”. Тільки Січові Стрільці, говорив він, тримаються на фронті, але цих сил замало, коли більшовики вже наближаються до Києва. “Якщо ми не утримаємо Києва, то ми не утримаємо і свою державу, – попереджав він учасників Конгресу, – і ніхто з нами не буде рахуватися” [371. С. 92]. Генерал досить критично охарактеризував соціалістичні експерименти уряду УНР, його політику в галузях військового будівництва і зовнішньої політики, що коштувало йому посади міністра вже у березні того року.

Будучи прихильником негайного союзу з Антантою, М.Капустянський неодноразово висловлював незадоволення керівництвом УНР, яке, на його погляд, зволікало з вирішенням цієї нагальної проблеми. Втім, С.Петлюра і

уряд УНР, намагалися встановити зв'язок з Антантою. Переговори українських місій, насамперед з французьким командуванням в Одесі, невдовзі після висадки їх військ, були в радянській історіографії предметом нищівної критики. О.Лихолат стверджував, що вони розпочалися вже 30 листопада. “В результаті переговорів уповноважений Директорії з представниками англо-французького і денікінського командування, – продовжував автор, – у другій половині січня 1919 р. в Одесі був підписаний договір, за яким Директорія зобов'язувалася включити Україну до складу “єдиної і неподільної Росії”, вступити в союз з Денікіним.., передати своє військо в розпорядження спеціально утвореного оперативного штабу “для наступу проти більшовиків Великої Росії” [366. С. 172]. Радянський історик М.Супруненко, висвітлюючи переговори місії генерала О.Грекова, стверджував, що Директорія прийняла усі вимоги представників Антанти, за винятком змін у своєму складі, – усунення С.Петлюри та В.Винниченка. Викладаючи ганебні вимоги Антанти до українського уряду, які означали повну втрату незалежності УНР, М.Супруненко зазначав, що Директорія “не відкрила цих принизливих вимог, а робила спроби їх пом'якшити” [457. С. 118–120].

На наш погляд, найгрунтовніше і об'єктивніше переговори та відносини з Антантою взагалі, висвітлив Ісаак Мазепа, який поставив під сумнів звинувачення М.Капустянським провідників Директорії в ігноруванні або недостатній активності в пошуках сильного союзника. Він відзначав, що умови французького командування, яке від імені Антанти вимагало усунення з Директорії С.Петлюри та В.Винниченка, обов'язкового включення до командного складу Армії УНР російських офіцерів – добровольців, обмеження суверенітету України і зволікання з визнанням незалежності України, викликали в політичних колах загальне обурення. 6 березня 1919 р. на переговорах в Бірзулі за участю голови уряду С.Остапенка, міністра О.Грекова й І.Мазепи Директорія висунула Антанті

зустрічні вимоги: визнати самостійність України, суверенітет Директорії, автономність армії у ході спільної боротьби з більшовицькою Росією, повернення Чорноморського флоту. Дійти до повного порозуміння не вдалося. “Наша делегація верталася в Вінницю з невеселим почуттям, що французьке командування в Одесі – це ворожа нам сила” [371. С. 98-103]. Такої ж думки дотримувався О.Удовиченко, який згодом писав: “Політика Франції фатально розходилася з реальною дійсністю... Наслідки цієї нереальної політики Антанти незабаром відчула не тільки Українська Армія, але й сама десантна Армія Антанти” [472. С. 55-56].

На цю проблему звернув увагу тодішній нарком більшовицької Росії Йосиф Сталін. У статті “Діла йдуть” він писав: “Визнання Директорії Винниченка Антантою, розкривають нову картину... дипломатії Антанти. Очевидно, що Петлюра, який ще вчора брязкав мечем “самостійності”, сьогодні схиляється на користь війська Антанти, тобто Краснова, і Денікіна, які йдуть йому на допомогу” [450. С. 185].

Мирне затишшя для Армії УНР було коротким, її командування, насамперед штаби з розвідувальними структурами, наголошували про активне зосередження більшовицьких військ на північних кордонах України вже у грудні 1918 р. Їх ядром була Група військ київського напрямку, пізніше – так звана Українська радянська армія під командуванням В.Антонова-Овсієнка. Саме до полковника М.Капустянського сходилися розвідувальні дані, які свідчили, що в її складі сформовані дві стрілецькі дивізії: 1-ша Українська на чолі з Миколою Кропив’янським, колишнім підполковником російської армії (саме у ній діяли Богунський полк М.Щорса та Таращанський В.Боженка) та 2-га Українська (командир Н.Бобирьов, а з 10 січня 1919 р. – О.Ленговський) і кінний полк, невдовзі – бригада В.Примакова [220, 415, 182]. Підписання Берестейського миру та евакуація з України німецьких військ стали початком загального наступу червоних силою близько 86 тис. [472. С. 50].

На штабних нарадах у спеціальній доповіді від 30 грудня 1918 р. М.Капустянський неодноразово відзначав, що Армія УНР останнім часом ослабла. Особливо погіршився командний склад: внаслідок недовіри уряду і військового міністра О.Осецького до генералітету і старшин Генерального штабу усунуто зі служби близько двохсот генералів та багато досвідчених старшин, як він писав: “Витиснули цю інтелігентну військову силу з України, не пробуючи затримати її у себе і використати для організації та керування армії” [301. С. 20]. Її місце часто займали випадкові люди, без фахової освіти і належного досвіду, які відзначилися лише революційною фразою, вважаючи себе виразниками національної ідеї, найчастіше повстанські отамани, котрі дисципліну і порядок у війську сприймали лише як релікти царської армії. М.Капустянський найорганізованішими і боєздатнішими вважав Групу Січових Стрільців полковника Є.Коновальця, Запорізьку групу полковника В.Сальського та Волинську групу генерала П.Єрошевича. Загальну кількість вояків Армії УНР напередодні другої українсько-більшовицької війни він визначав у 30 тис. О.Удовиченко стверджував, що вона нараховувала тоді 40-50 тис. бійців. Цими силами утримувати величезний фронт, який оточував Україну, було надзвичайно складно [301. С. 51].

У січні 1919 р. оперативний відділ М.Капустянського нараховував 25 старшин, яких розподілено за напрямками фронтів та фаховою роботою. Згадуючи про нього полковник писав: “В оперативному відділі було багато працездатних старшин Генерального Штабу, і взагалі цей відділ було добре організовано. Служба зв’язку працювала також добре... Помічником по розвідці був Генерального Штабу полковник Липко. Він і вів фактично цей відділ... Штаб мав майже всі технічні засоби та відповідну організацію і працював з повним напруженням своїх сил” [301. С. 46]. У ті часи існували чотири фронти. Лівобережний тримав Запорізький і Січовий корпуси та Сіра дивізія. Він простягнувся від Старобільська до Чернігова.

Правобережний фронт тягнувся аж до Сокаля, до позицій Галицької армії. Його від більшовиків і поляків боронила Волинська група. Дністровський фронт обіймали корпуси Галицької армії, які вели бої з поляками. Південний не був суцільним. Їх частини підпорядковувалися генералові О. Грекову, який намагався знайти порозуміння з командиром військ Антанти в Одесі. Крім усього, існував небезпечний внутрішній фронт утворений Москвою і українськими більшовиками – повстанські загони, часто дуже великі, зокрема Нестора Махна.

Згадуючи про свою службу в штабі армії, М. Капустянський писав: “Усіми операціями керував Штаб Дієвої Армії. Він видавав розпорядження всім частинами Наддніпрянської армії і лише директиви самого загального характеру – Галицькій армії... Отаман Петлюра не втручався в оперативну працю свого штабу, цілком довіряв йому і тільки в важливі моменти потверджував або вирішував на підставі плянів, опрацьованих у Штабі” [301. С. 43]. Слід додати, що М. Капустянський співпрацював з досвідченими військовиками, яких згадував теплими словами. Зокрема, начальник штабу полковника Андрія Мельника, що був галичанином і прийшов з корпусу Січових Стрільців, – “видатний старшина, знаменитий організатор”. Аналогічно характеризувався підполковник російської служби, отаман Василь Тютюнник – “величезної енергії і працездатності”, генерал-квартирмейстер генерал Володимир Сінклер – досвідчений, здібний старшина, знавець військової справи” [301. С. 42-45].

Перші два місяці війни, від середини січня до середини березня, склалися для України невдало. Вже наприкінці січня червоні захопили Катеринослав, а 5 лютого – Київ. Розвиваючи наступ у трьох напрямках, вони відтиснули Армію УНР на лінію Сарни–Рівне–Проскурів–Могилів-на-Дністрі. Великої шкоди завдав заколот отамана М. Григор’єва, який перейшов на бік червоних і 1 лютого розгорнув бойові дії на півдні. Впродовж березня він зайняв Херсон, Миколаїв, 6 квітня – Одесу, а згодом

Катеринослав і Кременчук. Штаб армії за активною участю полковника Капустянського розробив план операції, згідно з яким у середині березня корпус Січових стрільців перейшов у наступ, завдав червоним в районі Бердичева поразки й захопив місто. Запорізький корпус вдало здійснив маневр з району Умані на Таращу. Досягла успіху також Волинська група. Отже, сильний контрудар зупинив і відкинув ворога.

У ті дні М.Капустянський потрапив у складну ситуацію, яка суттєво вплинула на його подальшу службу. 4 квітня він у службових справах прибув до Рівного в штаб Волинської групи, якою тоді командував отаман Володимир Оскілко. 26-річний поручик російської армії сформував і очолив добре організований і дисциплінований загін й вступив з ним до українського війська. “Своїми здібностями він звернув на себе увагу Петлюри, – писав історик Василь Верига, – який призначив його командувачем Північної групи, давши за начальника штабу генерала Агапієва... Група була єдиною й останньою складовою частиною Армії УНР, яка не тільки утримувала свої позиції на Волині, але й мала деякі тактичні успіхи” [224. С. 90]. Відвертий антибільшовик і прихильник миру з Польщею, отаман Оскілко не визнавав просоціалістичний уряд Мартоса, називав його “більшовицьким”, розчарувався в Директорії. Якраз у цей момент до нього з великими повноваженнями від штабу Армії УНР прибув полковник М.Капустянський.

За наказом отамана полковника заарештовано й звинувачено у зв'язках з більшовиками, відтак у зраді. Приводом для цього став давній лист полковника до сотника Куприянова, який пізніше перейшов у Житомирі на бік червоних. Звинувачення були оголошені 29 квітня 1919 р. у рівненському часописі “Вільна Україна” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 5, 7]. Коли начальник штабу полковник А.Мельник дізнався про цей прикрий випадок, та надіслав В.Оскілку телеграму, де зазначалося: “Полковник Капустянський по моему указу виїхав до Рівного у службових справах, де

був вами арештований. Заявляю і прошу прислати його в штаб Дієвої армії”. Крім того, наказ полковнику Левчуку: “Негайно, екстреним потягом надіслати полковника Капустянського в штаб армії” [9. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 372].

Незважаючи на безглузді звинувачення отамана Оскілка, після повернення Капустянського в штаб армії велося слідство, і лише 28 квітня його було звільнено з-під варті на основі постанови слідчого В.Оржемковського “за відсутністю приводу для притягнення до відповідальності” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 5-6]. Саме цей факт, а не арешт отаманом Оскілком (який був усунутий з посади, а 29 квітня відкрито виступив проти Директорії), став для полковника надзвичайно болючим.

Усвідомлюючи, що цей прикрий випадок глибоко вразив патріота України, генерал-поручник В.Сінклер видав спеціальний наказ, в якому відзначав: “Плямування в зраді полковника Капустянського отаманом Оскілком є чиста провокація і брудний демагогічний прийом закидати позором чесного працюючого і вірного сина України. Полковник Капустянський дійсний українець, перший старшина Українського Генерального Штабу. 1917 р. за часів Центральної Ради був начальником штабу 1-ї Української дивізії, її делегатом на III Всеукраїнський військовий з’їзд у Києві. В кінці 1917 р. він по своєму почину повів полки проти більшовиків, тоді розпочавших війну проти України. Захопив Здолбунів, Шепетівку, Старокостянтинів... За що отаманом Петлюрою був назначеним начальником штабу XI армії... В Києві 1918 р. згодився на прохання отамана Тютюнника на посаду начальника оперативного відділу” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 8]. Однак виявлені в архіві документи свідчать, що ставлення до М.Капустянського з боку військово-політичного керівництва не було однозначним. Зокрема в одному з таємних донесень від 4 вересня 1919 р. відзначалося: перебуваючи в Кам’янці-Подільському, полковник “у приватній розмові з четарем Герасимовичем висловлювався, що “сама

краща армія, се армія Денікіна. Там порядок і дисципліна. Народ її щиро вітає. Вона числить 600 тисяч людей. Се правдиво народна армія”. Щоправда, генерал Сінклер не звернув на це уваги і написав на цьому документі: “Відправити в архів” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 12].

Зрештою, його стосунки з керівниками держави не були безхмарними, до чого спричинилося вторгнення полковника у сферу високої політики і стратегічного курсу вищих органів влади. Серед архівних документів фонду Генерального штабу Армії УНР тих часів збереглося чимало доповідей начальника оперативного відділу і заступника Першого генерал-квартирмейстера М.Капустянського, які крім оперативно-стратегічних міркувань, містили суто політичні, що стосувалися проблем зовнішньої політики УНР. Так, у доповіді від 14 лютого 1919 р. він відзначав, що частини Червоної армії ведуть наступ на Рівне й реально загрожують виходом у тил Львівській групі УГА і дивізіям Холмського і Волинського фронтів. Але, “М.Шаповалу з галичанами поставлено завдання взяти Львів, коли його польський гарнізон нараховує 10-15 тис., а сили Галицького фронту не перевищують 22-23 тис. вояків”. Отже, рекомендував полковник, “Львів штурмувати не слід. Якщо навіть його вдасться визволити, більшовики безперечно візьмуть Рівне”. Далі він звернув увагу на те, що Антанта “цілком звернена на боротьбу з більшовиками, що співпадає з завданням України”. Тож усі сили українських військ “слід скерувати проти більшовиків і використати цю ситуацію для піднесення авторитету України в очах Заходу. Коли більшовицька Росія буде розгромлена, будуть вирішені й українські проблеми як Києва, так і Львова” [9. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 148-149].

1 травня 1919 р. М.Капустянський подав командуванню армії, відтак Головному Отаманові С.Петлюрі ґрунтовну доповідь про становище на фронтах і пропозиції щодо вдосконалення зовнішньої політики. Він ще раз наголошував про важку геостратегічну ситуацію: з півночі і сходу

продовжували натиск більшовицькі війська, які намагалися утвердити свою владу на Україні; на заході Польща нарощувала сили, щоб запанувати над Галичиною, Волинню та Поділлям; на півдні та південному сході активізувалася Добрармія генерала Денікіна. Далі полковник характеризував сили противника та УНР, підсумовуючи, що подолати усіх ворогів вона не зможе. Постала дилема: або з більшовиками проти союзників (Антанти і білої армії), або з союзниками проти більшовиків. Але, як підкреслював він, “союз з більшовиками – смерть незалежності України”. Отже, залишалося одне: активізувати зусилля щодо встановлення тісного блоку з союзниками, на умовах визнання України незалежним, рівноправним партнером у боротьбі з більшовиками, надання їй армії матеріально-технічної допомоги. До цього документу полковник додавав наочні схеми [9. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1-3]. Його пропозиції часто не співпадали з поглядами уряду УНР та деяких членів Директорії й викликали невдоволення, але військове командування високо цінувало обдарованого фахівця військової справи.

У травні 1919 р. оперативний відділ на чолі з М.Капустянським опрацював план Проскурівської операції та керував її проведенням. Вона почалася 3 червня проривом червоного фронту і наступом у бік Проскурова, Шепетівки, Старокостянтинова, Жмеренки. Але, досягнувши цього рубежу, українські корпуси наштовхнулися на завзятий опір. До кінця місяця продовжувалися кровопролитні бої. Підтягнувши великі резерви, червоні на початку липня перейшли у наступ і відновили своє становище.

У ті дні, – згадував пізніше М.Капустянський, – йому довелося виконувати дипломатичну місію: двічі відвідати Начальну Команду Галицької армії та вести переговори з президентом ЗУНР Євгеном Петрушевичем. Його 40-тисячна армія після блискучої червневої наступальної Чортківської операції змушено під натиском переважаючих польських військ відступити до Збруча. Перебуваючи буквально на межі

катастрофи, С.Петлюра і військове командування бажало якнайскорішого приєднання УГА до Наддніпрянської армії. Водночас уряд радянської України намагався принаймні нейтралізувати цю поважну силу [293. С. 201-202].

Ще 16 квітня 1919 р. В.Антонов-Овсієнко телеграфував Леніну і Троцькому: “Якщо вдасться заключити мир з поляками і галичанами, то зможемо ще дати допомогу південному фронтові і крім того через Буковину на Угорщину... Все залежить від миру з Польщею і Галичиною” [199. Т. IV. С. 57]. 7 травня до Є.Петрушевича звернувся голова уряду радянської України Х.Раковський. Він привітав галичан, висловлював їм “гаряче співчуття” у боротьбі за визволення і заявляв: “Питання внутрішнього устрою Галичини вважаємо справою галицьких робітників і селян. Робітничо-селянське правительство України відмовляється від всяких воєнних операцій на території Східно-Галицької республіки при умові, що галицьке правительство припинить всякі ворожі операції проти Совітської України. Пропоную вам вислати делегатів для встановлення демаркаційної лінії” [371 .С. 188]. Коли ж у травні стався антибільшовицький заколот М.Григор’єва, не залишаючи своїх планів походу на Захід, червоні розпочали переговори в Тернополі. Вони обіцяли, як згадував учасник зустрічі С.Магальяс, в будь-якій кількості забезпечити УГА зброєю і навіть допомогти збройною силою визволити край [60. Т. V. С. 58]. О.Назарук у книзі “Рік на Великій Україні” зазначав, що червоні поставили вимоги порвати з С.Петлюрою, відкликати від нього групу Січових Стрільців Є.Коновальця, обіцяли не втручатися у внутрішні справи ЗУНР [156. С. 178-181]. Але Є.Петрушевич відповіді не надіслав, як і делегацію на переговори до Волочиська, куди приїхав командувач фронтом В.Антонов-Овсієнко з В.Затонським. Отже, на наш погляд, керівництво ЗУНР не випадково вагалось, перш ніж погодитися відступити за Збруч і приєднати свою армію до Наддніпрянської, на чому наполягав і М.Капустянський під час зустрічей

з галичанами. Оцінюючи ситуацію УНР на початку липня, він відверто визнавав: “В цей критичний момент доля нам усміхнулася: до р. Збруча наближалася нова сила. Галицька армія... йшла поруч зі своєю інтелігенцією за Збруч на великий подвиг” [301. С. 99].

Полковник високо оцінював боєздатність УГА і, порівнюючи її з армією УНР, з прикрістю відзначав вади Наддніпрянської, особливо низьку виконавчу дисципліну деяких командирів дивізій — недавніх повстанських отаманів. Як приклад, він наводив телеграфні розмови з отаманом Юхимом Божком, начальником 2-ї повстанської дивізії. На запитання штабу армії, чи прибув до дивізії новий начальник штабу, начдив відповідав: “Ще не приїхав, але як буде кацап, чи такий, як Мішковський, то повішу. Тут прислали з 3-ї дивізії Генштабу, та я його завтра теж на викидайло”. Коли ж на місце усунутого з посади Божка прибув новий начдив, отаман йому сказав: “З чим приїхав, з тим і повертай назад: наказів ні отамана Осецького (Наказного Отамана – *авт.*), ані отамана Тютюнника (командувача армії – *авт.*) не визнаю” [301. С. 109].

Негативне враження на М.Капустянського справила розправа військово-політичного проводу УНР над полковником П.Болбачаном. Особисті записки того часу стверджують: “З початку Проскурівської операції було зроблено спробу з боку деяких українських кіл висунути от. Болбачана... на командира Запорізької групи і за його допомогою внести політичну зміну в уряді. В цей час при владі стояли українські С.-Р. і С.-Д. От. Болбачан – видатний військовий діяч, щирий українець, справжній лицар, але недосвідчений в політичних інтригах... Спираючись на справжню популярність серед запоріжців, не розібравшись в ситуації, піддався на провокацію і в Проскурові 9.VI. поставив ультимативно деякі вимоги урядові. Його було заарештовано й суджено... і 29.VI розстріляно, незважаючи на численні прохання від 7-ї, 8-ї і частин 6-ї дивізії, командира Запорізької групи полк. Сальського, отамана Коновальця” [301. С. 109-110].

Його сумніви щодо діяльності уряду та особисті емоції ніяк не впливали на службу. Він продовжував сумлінно виконувати обов'язки на цій відповідальній посаді.

Перехід УГА за Збруч суттєво зміцнив Наддніпрянську армію. За підрахунками Л.Шанковського УГА мала 85 тис. старшин, підстаршин і стрільців, з них бойового стану близько 48 тис. Значним було її озброєння: 550 скорострільів, 160 гармат і 20 літаків [494. С. 140]. Армія ж УНР мала близько 18 тис. козаків і лише в ході Київської операції, за рахунок мобілізації зросла до 30 тис. М.Капустянський пізніше зауважував, що влітку 1919 р. був великий і неповторний шанс у Антанти і Добровольчої армії генерала А.Денікіна спільно з українськими арміями перемогти більшовицьку Росію. Причому, відзначав він, вирішальну роль зіграло б те, “на який бік терезів кине свого гострого меча майже 100-тисячна Українська національна армія” [302. С. 93].

Коли штаб армії, його оперативний відділ під орудою полковника Капустянського опрацьовували план стратегічної операції – наступ на Київ–Одесу, “Головний Отаман і українське командування сподівалися, що Антанта і Денікін досить зорієнтувалися в стратегічно-політичній ситуації, – згадував він пізніше, – мало надію, що Українську армію буде вжито, як активний чинник у боротьбі на протибільшовицькому Фронті”. Отже, на нараді у штабі армії за участю представників Франції, Англії і США доповідач М.Капустянський виклав детальний план спільних операцій. Насамперед повідомив, що Українська армія звільняє Правобережжя і займає своїми дивізіями напрямом Київ–Чернігів. Армія Денікіна здійснює головну операцію – похід на Москву через Харків–Курськ–Орел. Польська армія поривалася просуватися на Гомель–Брянськ. Добрі умови склалися для Добрармії Денікіна: її західне крило забезпечувала союзна українська армія і шлях на Москву значно скорочувався. Головне керівництво і координація бойових дій всіх армій покладалися на Антанту. Підготовлений

талановитими українськими фахівцями план отримав схвальний відгук від голови Вищої Військової ради Антанти французького маршала Фердинанда Фоша. На жаль, його провалили прихильники Антанти: А.Денікін та Ю.Пілсудський [302. С. 94-96].

Слід відзначити, що розроблений штабом Дієвої армії план наступу на Київ був неоднозначно сприйнятим, зокрема командуванням Галицької армії, яке схилилося до проведення операції в Одеському напрямку. Особливо на цьому наполягали командувач УГА генерал Мирон Тарнавський, його начальник штабу генерал Віктор Курманович, а також генерали М.Омелянвич-Павленко і А.Кравс. Вони слушно попереджали наддніпрянців, які відстоювали київський варіант (найактивніше С.Петлюра), що визволивши столицю, в чому галичани не мали сумніву, українські армії опиняться в трикутнику: більшовицького, денікінського та польського фронтів. Так воно і сталося. Але було вирішено головними силами вести наступ на Київ і лише допоміжний удар завдати у південному напрямку.

Безумовно, без Галицької армії Головний Отаман ніколи б не наважився на Київську операцію. Напередодні наступу вона мала близько 50 тисяч загартованих у боях з поляками вояків, 500 скорострільів, 300 шабель, 160 гармат, її структура європейського зразка (корпус-бригада-курінь) не зазнала змін, за Збручем її корпуси отримали кінні полки і одну бригаду, поповнилися зброєю та набоями. М.Капустянський писав, що вона уявляла “боездатну регулярну армію.., в ній панував лад, карність. З національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям” [302. С. 26].

Наступ розпочався загалом успішно. Вже до 12 серпня були визволені Жмеринка та Вінниця. Новоутворений штаб Головного Отамана для координації бойових дій обох армій під проводом генерала М.Юнаківа формував кілька груп для наступу на Київ. На центральному напрямку

Козятин–Бердичев–Житомир–Київ діяла група генерала М.Тарнавського (1 і 3-й галицькі та Запорізький корпуси). 18 серпня корпус генерала А.Кравса визволив Козятин, наступного дня корпус генерала О.Микитки вступив у Бердичів. У напрямку Коростеня успішно просувалася група Січових Стрільців Є.Коновальця, а на півдні група Ю.Тютюнника оволоділа районом Вапнярки та Христинівки, тим самим забезпечуючи стратегічний тил головних сил з'єднаних армій.

26 серпня штаб армії створив армійську групу генерала Антона Кравса у складі двох галицьких і Запорізького корпусів для безпосереднього визволення Києва. Якраз у ті дні сталося те, чого побоювався М.Капустянський: українські війська спочали стикатися з передовими частинами денікінського корпусу генерала Миколи Бредова (з ним був добре знайомий по спільній службі в 21-му армійському корпусі на фронті, згодом в Генеральному штабі за Гетьманату), коли відносини з Денікіним не були внормовані. Щоправда, 22 серпня Штаб Головного Отамана віддав розпорядження не вступати у бої з денікінцями, на переговорах з командирами їх частин пропонувати встановити демаркаційні лінії.

У спогадах “На Україні 1919: Переговори й війна з російською Добровольчою армією” генерал М.Омелянович-Павленко з прикрістю відзначав, що не було завчасно встановлено контактів “між урядовими українськими колами та політичним проводом Добрармії”. І лише за тиждень до вступу в Київ його викликав голова уряду І.Мазепа й запропонував очолити місію для переговорів з командуванням денікінців [161. С. 190]. Генерал встиг дібратися лише до Фастова, коли 31 серпня українські, а згодом за ними денікінські війська увірвалися в столицю. Генерал Бредов погодився вести переговори лише з галичанами, насамперед генералом А.Кравсом.

Отже, похід на Київ завершився успіхом. Але, як зазначав М.Капустянський: “На жаль, генерал Денікін, замість опертися на міцну

підтримку Української армії, та стягнувши всі сили докупи, марширувати через Орел на Москву, повзяв безглузде стратегічне рішення: “Забезпечувати лівий фланг Добрармії війною з Україною”. Тим зруйнував і наш фронт, і свій переможним похід” [302. С. 199]. На вимогу генерала Бредова, А.Кравс зі своїм штабом і командирами, опинившись фактично в денікінському полоні, без зв’язку з Головним Отаманом і штабом армії, підписав угоду про залишення Києва і встановлення демаркаційної лінії на межі Васильківки. Причому договір стосувався лише військ УГА, яку денікінці визнавали самостійною, що воює з більшовиками і погодилися на контакти з нею, для чого у штабі Бредова залишалася галицька військова місія. З делегацією від С.Петлюри генерал Бредов вести переговори категорично відмовився й вимагав від уряду УНР визнати “єдиную і невіддільную Росію”, або скласти зброю [367. С. 186].

Впродовж вересня штаб армії здійснював перегрупування своїх військ в район Бердичів–Вінниця–Умань–Вапнярка. Головні сили спрямовувалися на схід проти денікінських корпусів генерала М.Бредова на півночі й генерала Я.Слацова на півдні, з кожним днем частішали збройні сутички з денікінцями. Невизначеність дратувала командирів. Про це яскраво свідчить архівний документ – телеграфна розмова М.Капустянського з полковником Є.Мешковським. У відповідь на запитання, яке ж рішення прийняв провід УНР і вище командування щодо денікінців, з якими зіткнулися його частини, полковник з гіркотою відповідав: “Хто є денікінці – друзі чи вороги, штаб Дієвої армії відповісти не може.” Ще додав: “Штаб Дієвої армії політики не робить, а виконує інструкції керівництва держави, накази штабу Головного Отамана” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 36-37].

Можна лише здогадуватися про причини, які змусили полковника Капустянського 21 вересня 1919 р., напередодні проголошення війни Денікіну, подати рапорт, в якому писалося: “Прошу об усуненні мене з посади Першої управи і звільнення в резерв чинов або у відставку, бо

сучасний момент, завдяки склавшійся ситуації, працювати з новим напруженням своїх сил на користь Української Держави і народу, нести відповідальність перед ними, я не почуваю в собі досить сил. К тому ж і здоров'я моє розстроїлося і потребує відпочинку” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк.3]. На наш погляд, до цієї акції полковника головним чином спричинилися його непорозуміння з військово-політичним проводом УНР, який внаслідок хиб політичного курсу привів Україну до нової війни з Добрармією, що фатально позначилася на долі обох українських армій.

Керівництво його не затримало: вже наступного дня дало згоду. Висловлюючи щире ставлення до полковника, командувач Армії УНР оголосив наказ, в якому писав: “Тяжка службова без перерви праця на протязі довгого часу, яка покладена на начальника Першого управління штабу Армії Генерального штабу полковника Капустянського, відбилася на його здоров'ї, і він рапортом від 21 вересня просить звільнити його на лікування. Дозволяю цим наказом йому відпочинок і зараховую в резерв Діючої Армії... Оголошую полковнику Капустянському подяку за його невтомну і корисну для України службу. Командувач армії отаман В.Тютюнник”. На наказі військовий міністр В.Сальський завізував: “На два місяці” [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 21].

Деякий час він з дружиною перебував у Кам'янці-Подільському, й у грудні 1919 р., коли Армія УНР під натиском денікінців і червоних відступила до Польщі й розмістилася в таборах інтернованих, а частина на чолі з генералом М.Омелянович-Павленком повернулася в Україну та здійснила Зимовий похід, М.Капустянський осів у таборі Ланцут. У ньому розгорнулося формування нової 6-ї Січової дивізії під командуванням полковника М.Безручка й знаходилося близько трьох тисяч старшин і козаків.

Одним із перших серед вищих військовиків М.Капустянський усвідомив необхідність відтворити у військово-історичних працях

національно-визвольні змагання українського народу за незалежність. Уже в січні 1920 р. він звернувся з листом до міністра В.Сальського, в якому повідомляв, що має намір написати книгу про похід українських армій на Київ–Одесу влітку 1919 р. Отримавши необхідну фінансову допомогу, приступив до праці. Незважаючи на складні, насамперед побутові, умови перебування в таборі, обнесеному колючим дротом, до весни полковник закінчив перші дві частини книги й надіслав рукописи до Львова, де праця й побачила світ на початку 1921 р. Вона стала знаменною подією в середовищі інтернованого війська та української еміграції взагалі, оскільки відкрила історіографію визвольних змагань 1917–1921 рр. [301].

На початку квітня 1920 р. полковника М.Капустянського було відкликано до Генерального штабу й призначено Першим генерал-квартирмейстером. У ті дні у Варшаві велися переговори дипломатичної місії УНР, результатом яких став Варшавський договір від 21 квітня. За ним Польща визнавала незалежність УНР на чолі з С.Петлюрою в межах довоєнного кордону по р. Збруч. 24 квітня підписано Військову конвенцію, згідно з якою Польща зобов'язувалася спільно з українською армією визволити Україну від більшовиків, для чого допомогла сформувати дві нові стрілецькі дивізії для Армії УНР (3-тя Залізна полковника О.Удовиченка і 6-та Січова полковника М.Безручка). Відзначимо, що українські війська підпорядковувалися польському командуванню. Договори з Варшавою викликали неоднозначну оцінку з боку українського суспільства, насамперед галичан, але військовики їх сприйняли позитивно, оскільки вони надавали можливість відновити збройну боротьбу за визволення України [303].

У червні 1920 р. М.Капустянського підвищено в ранзі до генерал-хорунжого й пересунуто на посаду Третього генерал-квартирмейстера. Зауважимо, що начальником Головного управління Генерального штабу був В.Сінклер. Крім того, разом з генералами М.Юнаковим, В.Сальським,

С.Дядюшою він увійшов до складу Військової Ради УНР [б. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 3]. Коло питань, яким займався його квартирмейстерство було надзвичайно широким: укомплектування, вишкіл, опрацювання статутів, зв'язок з формаціями запілля на території Польщі та закордоном. До цієї праці він залучив прекрасних фахівців: полковника Генерального штабу Юрка Отмарштайна – керівника управи військового вишколу армії, підполковника Варфоломія Євтимовича (згодом генерала Армії УНР), який очолив відділ військової підготовки населення, підполковника Сергія Вишемірського, знавця кількох європейським мов, виконавця дипломатичних доручень, сотника Генерального штабу галичанина Остапа Луцького та інших [б. Оп. 2, спр. 652, арк. 38]. Про інтенсивну діяльність генерала свідчать архівні документи, зокрема проекти організації вишколу, звіти й численні посвідчення про службові відрядження у фронтові частини, Львів, Краків та інше.

Польсько-українська війна з більшовиками розпочалася 25 квітня 1920 р. наступом по усьому фронту від Прип'яті до Дністра. У ньому українська армія діяла розрізнено: 6-та Січова дивізія Безручка у складі 3-ї польської армії генерала Едварда Ридз-Смігли (між іншим, уродженця м. Бережани на Тернопільщині, згодом маршала Польщі), яка наступала на Київ і 6 травня однією з перших вступила в столицю України. 3-тя Залізна дивізія полковника О.Удовиченка діяла у складі 6-ї польської армії генерала Вацлава Івашкевича на південному крилі фронту й наступала на Могилів. 5 травня 1920 р. якраз на її ділянці повернулася із 6-місячного рейду по тилах Червоної армії в силовому поході Армія УНР під командуванням генерала М.Омелянвича-Павленка. Вона зайняла боковий порядок на півдні й на початку червня вийшла на рубіж Вапнярки.

М.Капустянський навесні того року у спогадах про операції 1920 р. з прикрістю писав, що в стані ейфорії від блискучих перемог Ю.Пілсудський припустився низки помилок, які спричинилися до серйозних невдач у ході

війни. “Самовпевнені в своїх успіхах, – зауважував генерал, – поляки не дозволили українській команді перевести мобілізацію в опанованих ними повітах Волині, не забезпечили українську армію обіцяною зброєю й замкнули в таборах інтернованих (у дійсності – військовополонених – авт.) ті галицькі бригади, що своїм переходом так багато спричинилися до поразки більшовиків під Козятином”. Крім того, польські вояки настроїли проти себе українське населення, що впливало на його ставлення до українського війська [302. С. 108]. Щоправда, у районі дій Армії УНР на території Могилівського, Ямпільського та Ново-Ушицького повітів із мобілізованих річників 1897–1898 рр. народження було сформовано нову Херсонську дивізію полковника Андрія Долуда. На початок червня 1920 р. за підрахунками О.Удовиченка Армія УНР мала близько 20 тис. вояків, з них 1600 кіннотників Окремої Кінної дивізії генерала Івана Омеляновича-Павленка [471. С. 143].

На початку червня командуванню Червоної армії за допомогою перекинутої з Кавказу 1-ї Кінної армії (16,5 тис. шабель) вдалося прорвати польську оборону в районі Умані й перейти у контрнаступ. Удар червоних на Житомир–Рівне змусив 3-тю польську армію відступати. Поступово відходили, завдаючи дошкільних контрвипадів, й українські війська на півдні. Причому, саме через поспішний відступ поляків, Армія УНР в районі Проскурова залишилася з відкритим флангом. Саме тут 5-6 липня відбувся відомий бій під Чорним Островом, якому його учасник М.Капустянський присвятив спогад “Славетна дія під Чорним Островом”. У ньому відтворено героїчний подвиг полковника Євгена Мешковського, котрий очолив невеликий загін козаків, відкинув від залізниці кінні атаки частин бригади Г.Котовського і забезпечив евакуацію з Проскурова уряду та штабів армії. Полковник був смертельно поранений. Винесений з поля бою своєю дружиною Єлизаветою, військовим лікарем штабу, він помер у шпиталі Тернополя, де й був похований [139. С. 109]. Варто зауважити, що

М.Капустянський у своїх працях неодноразово згадував цього патріота України. “Майже самотньо пролунав, будь-що-будь об’єктивний, голос генерала М.Капустянського – писав Є.Маланюк, – про богатиря тілом і духом”. Визнаний письменник, який служив з полковником Мешковським, присвятив йому чимало згадок [375. С. 263].

Відступивши до Дністра, Армія УНР завзято охороняла рубіж оборони, а у середині вересня 1920 р. з польськими військами перейшла у наступ спільно. До середини жовтня її частини вийшли на лінію Ялтушків–Літин і готувалися до рішучого удару на Жмеринку та Вапнярку. В ті дні Польща розпочала мирні переговори з Москвою у Ризі, які 9 листопада завершилися підписанням мирної угоди. Таким чином, 35-тисячна українська армія залишилася один-на-один з набагато переважаючими силами Червоної армії, яка вже 10 листопада перейшла у наступ. Після запеклих боїв українські війська були змушені відступити за Збруч інтерновані у Польщі. На цьому закінчилася безпосередня участь генерала М.Капустянського у збройних змаганнях за незалежність України.

Після інтернування Армія УНР зберегла свою структуру, як і її вищі органи, зокрема Головне управління Генерального штабу, в якому М.Капустянський продовжував займати посаду Третього генералквартирмайстера. Він відповідав за організацію і ведення військового вишколу в інтернованих частинах. Його постійним осідком був Каліш, де знаходився найбільший табір інтернованих та вищі органи армії, тоді як державні розмістилися у Тарнові. Оскільки Головний Отаман поставив завдання зберегти структуру і боєздатність армії в перспективі продовження збройної боротьби за визволення України, квартирмейстерство генерала М.Капустянського розгорнуло широкомасштабну роботу щодо організації військового вишколу. Для старшин заснували Курси Генерального штабу під керівництвом досвідченого генерала С.Дядюші, де викладачами були генерали В.Куш, В.Змієнко, М.Безручко,

С.Пороховщиків, полковники П.Науменко, С.Мальченко та ін. [317. С. 123]. Зауважимо, що ці курси закінчили майбутній генерал П.Самутін, відомий діяч УВО-ОУН М.Сціборський. У червні 1921 р. у таборі Ланцут створено Український народний університет, де навчалося 356 офіцерів, що спричинило заснування при ньому Військового факультету на чолі з генералом І.Мартинюком. У Каліші при дивізії генерала О.Удовиченка було відкрито Дивізійну школу старшин, яка нараховувала близько 260 курсантів, які при випуску отримали звання хорунжого [6. Оп. 2. Спр. 683. Арк. 10].

У ті дні генерал приділяв багато уваги воєнно-історичній діяльності, став одним із фундаторів Українського воєнно-історичного товариства та військового журналу “Табір”. Чи не найважливішою справою вважав продовження книги “Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. У квітні 1922 р. він закінчив її третю частину, в якій висвітлив події до кінця серпня 1919 р., тобто до вступу українських армій у Київ. Серед архівних документів збереглося його листування з видавництвами, зокрема з львівською “Червоною Калиною” та колишніми фронтовими побратимами генералами О.Удовиченком, А.Ксавсом, П.Ліпком, Г.Янушевським, полковником Є.Коновальцем, підполковником А.Бізанцем та іншими. Є.Коновалець, зокрема, запрошував його переїхати до Львова, обіцяючи створити сприятливі можливості для закінчення III-IV частини книги [6. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 51].

На жаль, закінчити четверту частину твору тоді не вдалося. 1924 р. табори інтернованих частин були ліквідовані, й усі українські військові отримали статус політемігрантів. Багато з них скористалися можливістю й покинули Польщу. Серед них генерал М.Капустянський, який, залишаючись на обліку військовиків Армії УНР при військовому міністерстві, що продовжувало існування у складі екзильного уряду України, наприкінці 1923 р. виїхав з дружиною до Парижу, де поряд з військово-історичною невдовзі розгорнув широкомасштабну громадсько-політичну діяльність, про

що йдеться у наступному розділі.

Таким чином, М.Капустянський вніс вагомий внесок не лише в розробку концепції, але безпосереднє організаційне творення Збройних сил України 1917–1920 рр. А його творчий доробок став науковим узагальненням цього процесу.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920–1960-Х РОКАХ

Попередній, аналіз військової діяльності генерала Миколи Капустянського, людини з почуттями високої національної свідомості і широкого світогляду, засвідчує, що хоча він відстоював концепцію аполітичності армії, справді тяжів до політики, завжди враховував її вплив на військово-стратегічні плани. Тож його звіти, доповідні записки і виступи на військових нарадах завжди містили аналіз політичної ситуації в Україні та Центрально-Східній Європі, її вплив на хід визвольних змагань. Перехід у статус політемігранта став для нього початком нового етапу боротьби за українську справу, тепер вже у сфері громадсько-політичної діяльності.

Переїзд у Париж співпав з періодом бурхливого напливу українських емігрантів до Франції. “В більшому числі українські емігранти з’являються тут, – писав визначний фахівець з цієї проблеми Симон Наріжний, – починаючи з лютого 1924 р., коли з таборів інтернованих у Польщі приїждять сюди... цілі транспорти українців (козаків і старшин) [395. С. 106]. У Парижі тоді осіли генерали Олександр і Микола Удовиченки, члени уряду УНР В’ячеслав Прокопович, голова української місії на Паризькій мирній конференції Олександр Севрюк. У жовтні 1924 р. сюди прибув і оселився з дружиною та донькою Симон Петлюра. У Франції розгорнувся процес утворення емігрантських організацій, які об’єднуються на початку 1925 р. у Союз Українських Емігрантських Організацій. Знаний і авторитетний в українських колах генерал М.Капустянський опинився в епіцентрі цих подій”. В 1924 р. мене вибрано в Парижі головою Української Громади у Франції, – згадував він. – В цьому ж році організував військові курси та надрукував шість зшитків (лекцій) “Військове Знання” [139. С. 107].

При Українській Громаді у Франції було засновано і активно діяло

Товариство бувших вояків Армії УНР під орудою генерала О.Удовиченко, яке мало дев'ять філій, видавало журнал “Військова справа”, дбало про своїх співвітчизників і входило до Французької федерації комбатантів. У 1930-х роках товариство встановило зв'язки з аналогічними організаціями ряду європейських країн. Генеральна Рада об'єднання мала своїх представників при Комісарі Ліги Націй у справах біженців [395. С. 106-111]. Налагоджено широкомасштабну культурно-освітню роботу в середовищі української еміграції, зокрема військової.

З приїздом С.Петлюри громадсько-політичне життя в Парижі значно пожвавилось. Вже 1925 р. він заснував журнал “Тризуб”, який публікував політичні огляди, теоретичні статті, спомини і розвідки з історії визвольних змагань. Головний Отаман докладав чимало зусиль для консолідації емігрантських об'єднань. На сторінках тижневика, в якому друкувався і М.Капустянський, С.Петлюра постійно наголошував: “В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, – в її неминучості ми переконані” [95. 1925. Ч. 1. С. 1-3]. Задля великої ідеї він закликав до єдності всіх українських емігрантів: боротьба за незалежну Україну – це справа не якоїсь партії, чи класу, а усієї української нації, це головна з умов “нашого державного будівництва” [406. Т. 1. С. 38-309]. У цих основних аспектах продовження боротьби М.Капустянський однозначно був на боці С.Петлюри.

У зв'язку з цим, вважаємо несправедливим твердження Я.Тинченка про те, що генерал у ті роки порвав “з Петлюрою та державним центром УНР”, і що внаслідок цього вступив до “суто галицько-січовицької організації, якою була УВО-ОУН” [466. С. 110]. Насамперед зауважимо, що УВО-ОУН не була “суто галицько-січовою”. УВО-ОУН під проводом полковника Є.Коновальця завжди базувалися на соборно-державницьких ідеях і традиціях Армії УНР. “УВО-ОУН, – слушно наголошував Ю.Артюшенко, – успадкувавши від героїв Базару через таких своїх членів, учасників Другого

Зимового Походу, як полковник Роман Сушко, сотник Григор Рогозний та інші, соборно-державницькі основи та всенаціональний стрижень Армії УНР, все черпала з них, як з джерела, сили, натхнення в своїх починах” [102. 91]. До того ж не лише серед членів УВО-ОУН, але й серед керівних органів зокрема Проводу, завжди були наддніпрянці. Одним з постійних членів ПУН був М.Капустянський. Незважаючи на деякі зауваження щодо діяльності С.Петлюри в роки війни, генерал завжди високо цінував заслуги його перед Україною. “Національна революція висунула Симона Васильовича, як головного національного керівника, і на протязі 3-4 років він стояв на чолі й за всяких умов провадив активну боротьбу за змагання Української Нації, – писав він ще 1922 р. – Нікого за цей час могутнішого не з’явилося йому на зміну, бо такого й не було” [302. С. 32]. Цей погляд на С.Петлюру він підтвердив у “Нарисах споминів 1929–1939 років”, які вперше побачили світ у 1983 р. на сторінках “Українського історика”. Генерал писав: “Доля та історія дали мені змогу пізнати близько, дружити й співпрацювати з такими історичними особами: Головним Отаманом Збройних Сил Української Народної Республіки (УНР) від 3-го Військового З’їзду в 1917 році до смерти сл. п. Семена Петлюри в 1926 році” [99. 1983.№ 1-4. С. 97]. Він також зауважив, що будучи вже членом УВО, а потім Проводу ОУН, не поривав зв’язку з екзильним урядом УНР і вищими старшинами, які тісно з ним співпрацювали.

1926 рік став переломним у політичній біографії генерала Капустянського. “Від трагічної смерти Головного Отamana, коли деякі члени уряду УНР почали однобічно опиратися на уряд Польщі, яка була окупантом Західно-українських земель, – відзначав він, – я приєднався до Української Військової Організації (УВО), очоленої славним Командиром Січових Стрільців Євгеном Коновальцем” [99. 1983.№ 1-4. С. 97]. Ця організація була створена у серпні 1920 р. у Празі за ініціативою колишніх старшин Армії УНР з метою продовження збройної боротьби за

незалежність України. Головним командантом став Є.Коновалець, начальником штабу – полковник Ю.Отмарштайн. У Львові створено Начальну Команду зі штабом і референтурами, яка засновувала осередки у краї. Серед членів організації, особливо за межами України, переважали колишні вояки Армії УНР та УГА. Після низки арештів поляками діячів ОУН у Львові, 1922 р. Начальна Команда відійшла за кордон, а з 1926 р. розмістилася у Берліні, де налагодила видання його органу “Сурма” (головний редактор В.Мартинець).

З самого початку УВО формувалася і діяла як революційно-бойова організація військового характеру. Відтак її методами могли бути й були силові, терористичні акції на українських землях, для чого утворювалися бойові референтури. Одним з перших у Львові здійснив атентат на Ю.Піلسудського та воєводу С.Грабовського 25 вересня 1921 р. молодий бойовик Степан Федак. Широкого розголосу набуло вбивство польського куратора Собінського 19-літнім членом УВО Романом Шухевичем (пізніше командувач УПА, голова Генерального секретаріату і секретар військових справ підпільного уряду – УГВР, загинув 1950 р. в бою з енкаведистами). У ті часи М.Капустянський неодноразово зустрічався з Є.Коновальцем на нарадах у Парижі та Празі, отримував від нього завдання, зокрема у розробці військових аспектів програми організації, яка пізніше була схвалена на Першому Конгресі Українських Націоналістів.

Згадуючи про цю подію, активним учасником якої він був, генерал писав: “1-шим Збором Українських Націоналістів, на якому формально перетворено УВО в ОУН, я був дуже захоплений його діловитістю і високим інтелектуальним рівнем. Для мене, наддніпрянця, радісним було те, що більшість членів ПУН-у були також наддніпрянці” [136. С. 98]. Конгрес відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1919 р. за участю 30 делегатів, серед яких як діячі УВО були Є.Коновалець, М.Капустянський, Я.Барановський, В.Мартинець, представники молодіжних націоналістичних організацій

С.Бойдуник, М.Козак, С.Бабій, М.Сціборський та інші. Власне головною метою Конгресу було об'єднати усі патріотичні сили. У своїх спогадах генерал наголошував, що політичною рисою учасників був яскравий всеукраїнський характер". Визначаючи історичне значення конгресу, він зауважував: "Він, сполучивши в одну цілість складники Українського Націоналістичного Руху з бойовиками славнозвісної УВО, створив організаційні форми, опрацював ідеологічно-політичні підвалини (програма й устрій) та накреслив мету, ближчі й дальші завдання" [298. С. 116-117].

Слід відзначити, що учасники Конгресу з особливою пошаною ставилися до бойового генерала. Його було обрано до президії конгресу, довірили виступати з доповіддю "Військова справа" на пленарному засіданні, і обрали головою Військової комісії конгресу, де він виголосив два реферати: "Воєнна політика України" та "Справа інтеграції". На виборах керівного органу ОУН – Проводу Українських Націоналістів (ПУН) він став його членом разом з Є.Коновальцем (голова Проводу), М.Сціборським, В. Мартинцем, Ю.Вассияном та іншими [385. С. 88-92]. Враховуючи фахову підготовку і високі організаторські якості, М.Капустянського обрано головою Військової референтури. Саме він опрацював постанову Конгресу, яка окреслила цілі і завдання військової політики ОУН. Вона включала чотири основні програмні засади військового будівництва.

Організація українського війська повинна відповідати етапам політичного стану України: ворожої окупації, національної революції, захисту незалежності держави. Відтак, на першому етапі слід зосередити роботу на підготовці народу до збройної боротьби і вишкolenих командантів; на другому – має бути створена армія, яка буде опиратися на озброєний народ у ході визволення України; на третьому етапі повинна бути створена єдина регулярна надкласова національна армія і флот на основі загальної військової повинності [298. С. 117]. Варто зауважити, що під час роботи Конгресу Є.Коновалець майже постійно знаходився поруч з

М.Капустянським, разом і виїхали до Праги після його закінчення.

З притаманною генералові цілеспрямованістю та енергією він приступив до праці, створення організаційної структури референтури – своєрідного штабу, а також крайових військових референтур. Першим створили осередок у Відні, який мав бути, за його висловом, головним “нашим першим стратегічно-політичним передпіллям у доступах до рідних земель”, його провідником він призначив добре знаного військовика полковника Романа Сушка. 1933 р. його замінив не менш відомий генерал Віктор Курманович, який того року вступив до ОУН. Осередок у Роттердамі очолював полковник Генерального штабу Володимир Колосовський, колишній військовий аташе УНР у Франції. Його основним завданням було збір інформації про Збройні сили СРСР. Головний штаб, яким безпосередньо керував М.Капустянський, розмістився у Парижі. Саме він координував діяльністю усіх структур, опрацьовував військові плани, керував вишколом підтримував зв'язок з українськими комбатантськими організаціями в Європі та за її межами [136. С. 98]. Його зусиллями у Данцігу були засновані курси для підготовки командних кадрів, на яких лекції читали генерал В.Курманович, полковник В.Колосовський та інші фахівці. Програму курсів склав М.Капустянський. До неї зокрема включено теми: 1) Можливості війни, 2) Аналіз модерної війни 3) Особливості революційної та громадянської війни, 4) Основи стратегії і тактики, 5) Мобілізаційний державний апарат і проблема господарства в часи війни, 6) Організація сучасних армій СРСР, США, Англії, Франції, 7) Види зброї: піхота, танки, авіація, артилерія та інші [385. С. 489-490]. Як бачимо, курс був недалекий від академічного.

Діяльності референтури, яку М.Капустянський цілком справедливо називав Військовим штабом ПУН, сприяло перебування його керівника у провіді Української Громади, реорганізованої в Український Національний Союз, в якому він головував до 1938 р. У Парижі у 1930-х роках

сформувався потужний осередок діячів української еміграції. Його склали члени ПУН М.Капустянський, М.Сціборський (заступник голови ПУН), В.Мартинець (керівник референтури по пресі), здібні журналісти О.Бойків, Я.Чемеринський-Оршан, колишні діячі УНР В.Прокопович, С.Шульгін, Генерал О.Удовиченко, одна із фундаторів Бібліотеки ім. Симона Петлюри Елисавета Мешковська та ін. [395. С. 99]. Завдяки їм вирішувалися часто досить складні проблеми. Однією з них була видавнича справа. Отже у 1931–1932 рр. вдалося видати написані генералом Капустянським сім частин серійного видання “Військові знання”. В.Курманович і Р.Сушко написали для вишкільних структур підручники з військових справ, видані в Парижі і разом з книгою “Похід українських армій на Київ–Одесу у 1919 році” та воєнно-науковими збірниками “За збройну Україну” та “Війна і техніка” розповсюджувалися в середовищі ОУН та української еміграції в Європі та за океаном [395, 404].

М.Капустянський до праці у галузі військової справи залучав колишніх фронтових побратимів. Так, навесні 1929 р. він у Празі скликав конференцію, на яку прибули генерали М.Омелянович-Павленко, А.Кравс, В.Курманович полковники К.Плохий, Р.Сушко, М.Сціборський. Було розглянуто ряд важливих концептуальних питань щодо організації військового вишколу в нових умовах, видання воєнно-наукових праць та ін. Полковник Є.Коновалець, який взяв участь у дискусії, позитивно сприйняв результати зустрічі з військовиками. Опрацьовані військовиками плани і пропозиції лягли в основу доповіді М.Капустянського на конференції ПУН 23 червня 1931 р. “Військово-вишкільна акція”, яка була схвально сприйнята учасниками збору [404. С. 121].

На початку червня 1933 р. голова проводу ОУН запросив працівників Військового штабу М.Капустянського і В. Курмановича на конференцію в Берлін. Її учасниками були керівники ПУН: Є.Коновалець, М.Сціборський, В.Мартинець, а також делегація з Галичини – Степан Бандера

(затверджений на посаді Крайового провідника на Західноукраїнських землях), І.Габрусевич, В.Янів, Є.Врецьона, Б.Кордюк. М.Капустянський доповідав про стан вишкільної справи, зокрема про успішну працю старшинських курсів у Данцігу (Гданську), де навчалося 20 слухачів, головним чином старшини Галицької армії, які поверталися до краю і створювали в своїх місцевостях групи по 8-10 осіб для військової підготовки. Таким чином до військового вишколу залучався широкий загал українського населення [202. С. 96]. Слід зауважити, що це місто мало статус відкритого і було найзручнішим для сполучення ПУН і його реферантур з краєм. На цій конференції вирішено здійснити на західноукраїнських землях широкомасштабну шкільну акцію. Під проводом ОУН розгорнувся широкий рух за повернення до шкіл українських вчителів, масову відмову від вживання в школах польської мови, нищення польської символіки, польських книжок тощо. Акція сколихнула населення краю, близько 100 тисяч підпільно видрукованих листівок ОУН передавалися з рук в руки. Варто відзначити, що в Берліні вже тоді вимальовувалися деякі розбіжності в поглядах на тактику і стратегію боротьби ПУНу з молодим поповненням в особі прихильників С.Бандери. Але Є.Коновальцю вдавалося їх пригасити. Зрештою, Провідник завжди був досить об'єктивним і шукав компромісів, щоб зберегти єдність, на що не спромоглися його наступники. Оцінюючи діяльність М.Капустянського на чолі Військової референтури, історик ОУН Петро Мірчук писав: “Широку працю в ділянці теоретичного військового вишколу членства ОУН розгорнула референтура військових справ ПУНу, якою керував генерал Микола Капустянський “Низола” при співпраці цілого штабу військових старшин як: генерал В.Курманович, сотник Р.Ярий, полковник Р.Сушко, сотник С.Чучман, сотник С.Сеник, а від весни 1936 р. сотник О.Гасин і полковник М.Колодзінський – “Гузар” [385. С. 498].

Багато праць з історії ОУН містять свідчення про тісний зв'язок її

Провідника з М.Капустянським, що часто листувалися, зустрічалися, Є.Коновалець неодноразово радився з генералом у питаннях не обов'язково військових, суто політичних. Отож, на наш погляд, П.Мірчук справедливо писав: “Генерал М.Капустянський, полковник Р.Сушко, полковник Ріко Ярій і генерал Віктор Курманович займалися виключно військовими справами і до організаційних, і політичних справ ОУН не мішалися” [385. С. 171].

Зауважимо, що Р.Ярій виконував важливу місію дипломата в Берліні, а М.Капустянський ніколи не обмежував свою діяльність суто військовою. Достатньо послатися на його довготривалу поїздку за завданням Є.Коновальця до США і Канади у 1935–1936 рр., у ході якої він займався і організаційною, і пропагандистською, і дипломатичною діяльністю на користь ОУН.

М.Капустянський завжди характеризував в голову ОУН як людину високих інтелектуальних і моральних якостей, талановитого організатора і керівника, непохитно відданого ідейним принципам українського націоналізму, борця за визволення України. Саме завдяки Є.Коновальцю в 1930-х роках ОУН перетворилася у найвпливовішу політичну сулу, яка відбивала корінні прагнення українського народу. Водночас її діяльність стала важливим чинником, який привертав увагу світового суспільства до української проблеми. З цією метою Є.Коновалець та інші діячі ОУН нав'язували контакти з Лігою Націй, впливовими колами країн Заходу, засновували свої структури серед розселення українських емігрантів, підтримували тісні зв'язки з українськими організаціями зарубіжжя. Варто відзначити, що постійними представниками і керівниками мережі ОУН були: Р.Ярій в Німеччині, Є.Ляхович – Великобританії, згодом США, Є.Онацький – Італії, Е.Рев'юк – Литві, О.Бойків – Франції, Д.Андрієвський – Бельгії та ін. [202. С. 111].

Чималу увагу приділялося зв'язкам з українськими емігрантськими

організаціями та створенню мережі ОУН за океаном, зокрема у США і Канаді. З цією метою невдовзі після Конгресу 1929 р. туди виїжджав Є.Коновалець. «Він там підготував успішно ґрунт для створення наших братніх організації, – згадував М.Капустянський. – Він підсилив також духово та ідейно існуючі вже там організації українських поселенців. Полковник інформував їх про цілі і завдання Українського Націоналістичного Руху і про події на рідних землях [136. С. 102]. 1931 р. за океаном перебував майже рік О.Сеник-Грибівський, а 1932 р. – полковник Р.Сушко. Він упродовж восьми місяців об'їздив усю Канаду, виступав перед зібраннями українців з доповідями про визвольні змагання 1917–1921 рр., діяльність ОУН, зміцнив організаційно молоді формування Української Стрілецької Громади та Українського Національного Об'єднання. Саме Р.Сушко започаткував систематичний збір серед заокеанської еміграції коштів на фонди визвольних змагань та українських інвалідів.

У вересні 1935 р. голова Проводу відрядив до США генерала М.Капустянського, як планувалося, для участі у великій маніфестації українців у Нью-Йорку, що проводила Організація Державного Відродження України. У військовому однострої з нагородами, в супроводі почесної варти генерал виступив з промовою перед учасниками маніфестації, яких зібралося більше п'яти тисяч. У США він затримався на три місяці: читав реферати на зборах і мітингах українських громад у Нью-Йорку, Клівленді, Чикаго, Міннеаполісу, зустрічався з керівниками емігрантських організацій, сприяв пожвавленню збирання коштів на Визвольний фонд. Генерал тепло згадував відвідини Чикаго, коли маніфестація українців з оркестром пройшла вулицями міста, а сотня молодіжної організації з оркестром проводила його до чиказького вокзалу [315, 298].

Наприкінці листопада він прибув до Канади, де планував затриматися на кілька тижнів, а виявилось, що перебув там майже вісім місяців, звичайно

за згодою ПУН. Українські поселенці всюди вітали заслуженого воєначальника Армії УНР і діяча ОУН з великим ентузіазмом. Його візит до Канади був надзвичайно напруженим. У кожному місті чи місцевостях генерал зустрічався із співвітчизниками, виступав з рефератами, зустрічався з представниками державної влади, влаштовував прес-конференції для україномовної і англomовної преси. До речі, його візит висвітлювали канадські газети. Щоправда, деякі з них, прокомуністичні, зокрема “Український голос” розгорнув проти генерала кампанію, яка не була підтримана еміграцією [315. С. 89-91].

Зразу по приїзді до Вінніпегу він зустрівся з керівниками Української Стрілецької Громади, колишніми старшинами Армії УНР О.Василишином, І.Гулейом, В.Коссаром, М.Шариком, а також зробив кілька доповідей на зборах українців. На провінціальному з’їзді УНО Альберти 27 грудня 1935 р. генерал виступив з двогодинним рефератом “Українська Збройна Сила і Українська національна революція”. 26 січня 1936 р. на великому зібранні зачитав доповідь “Похід Українських армій на Київ–Одесу у 1919 році”. У тому ж місяці він розпочав поїздку у Східній Канаді. З великою приємністю зустрівся у Торонто з активним учасником визвольних змагань генералом-поручником Володимиром Сікевичем, який з 1919 р. виконував дипломатичні доручення уряду УНР у Австрії і Угорщині, а з 1924 р. оселився в Канаді. Він був керівником управи ветеранської організації вояків Армії УНР та головою Ради Хреста Симона Петлюри в Канаді, автором низки праць з історії Української революції [315. С. 90]. “Перебування в Канаді на протязі 7-8 місяців було одним з найбільш змістовних і творчих періодів мого життя і залишило у мене незабутнє враження, – писав генерал у спогадах. – Широка українська гостинність, високий, жертвенний патріотизм, палка любов до рідного краю... Осягнено поважні здобутки для української справи” [298. С. 129].

Його повсякденна практична допомога чільним структурам українських

організацій, змістовні, пронизані національно-державницькими ідеями промови і лекції, особиста інтелігентність і культура позитивно впливали на процеси консолідації українського суспільства, активізацію політичного життя. Взагалі, його візит до Канади генерал В.Сікевич назвав тріумфальним. Про це свідчила преса: “До зміцнення і поширення УСГ і наших націоналістичних організацій, а зокрема до затіснення зв’язків УСГ з місцевими організаціями, військовими і комбатантськими товариствами дуже багато спричинився генерал М.Капустянський... Завдяки йому в різних місцевостях Канади, які до того часу були недоступні для Українського Націоналістичного Руху і його братніх організацій, творилися філії УНО. Слабші станиці міцнішали і активізувалися. Члени УСГ з подвійною енергією бралися до національної праці... Генерал влив свіжі сили в Канаду. Його візиту українське громадянство в Канаді завжди буде з приємністю згадувати” [195. С. 31-32].

Крім всього, М.Капустянський зустрічався з державними діячами Канади. Найважливішою для української справи був його візит до члена Сенату Канади генерала Свіфта. Як він згадував, генерала найбільше цікавили стосунки ОУН, і взагалі українців, з гітлерівською Німеччиною, а також перспективи великої війни у Європі. М.Капустянський відповідав: український народ, який веде боротьбу за відновлення державності, міг би опертися на Німеччину як реальну загрозу для Польщі і СРСР – одвічних ворогів України і окупантів її земель. Але Гітлер “шукає життєвого простору для німецького народу на східному напрямі, головню в Польщі і Україні”, – наголошував українець. Отже, Україна може опинитися у випадку війни під новою, тепер німецькою окупацією. Щодо Великобританії М.Капустянський заявив: вона могла б “політично, економічно і стратегічно причинитися до розв’язання української проблеми” [195. С. 30-33].

У травні 1936 р. генерал повернувся до Франції і доповів про

результати поїздки за океан полковникові Коновальцю, який щиро подякував за досягнуті успіхи. Голова ОУН повідомив його, що наступного разу, в 1938 р., вони поїдуть до США і Канади разом. Але 23 травня того року голова ОУН Євген Коновалець був підступно вбитий радянським розвідником-терористом. Лише на початку 1990-х років стало відомо, що ним був співробітник НКВС Павло Судоплатов, який здійснив акцію за особистим наказом Сталіна (генерал помер в Москві 1996 р.). Головою ПУН став полковник Андрій Мельник (близька для М.Капустянського людина), з яким він продовжував тісну співпрацю. Однак чимало діячів ОУН з краю та істориків організації неоднозначно ставилися до нового Провідника і першим його хибним кроком вважали курс на зближення з Берліном, який вплинув на позицію керівництва ОУН стосовно Карпатської України. Це спричинило початок процесу конфронтації в середовищі ОУН, який 1940 р. призвів до розколу [53].

У своїх працях М.Капустянський зазначав, що керівництво ОУН пильно стежило за розвитком подій навколо Чехословаччини, зокрема українського Закарпаття. Ця територія являла собою важливий геостратегічний плацдарм, насамперед для Німеччини та СРСР. Чимале значення вона мала для ОУН як частини України та зручного шляху для зв'язку з краєм. Ще до мюнхенської угоди, за якою Німеччина відірвала від Чехословаччини Судети й посилювала тиск на уряд країни, Є.Коновалець передбачливо створив окремий штаб при ПУН для справ Карпатської України. У жовтні 1938 р., після фактичного розпаду Чехословаччини, в Закарпатті утворено автономну державу зі своїм сеймом і урядом. Тоді ж формувалися перші загони збройних сил – Карпатської Січі. Їх організаторами і керівниками були Д.Климуш, С.Росоха, І.Рогащ, а військовий штаб очолили колишні вояки Армії УНР полковники М.Аркас і Г.Стефанів [385. С. 88].

Вважаючи справу захисту Карпатської України, яка 15 березня 1939 р.

оголосила повну незалежність і обрала президентом А.Волошина, важливою для усієї української нації, багато членів ОУН, особливо з Галичини, прибули на Закарпаття. Серед них член УВО з 1925 р. Михайло Колодзінський, Зенон Коссак, Роман Шухевич, Сергій Єфремов та інші, які стали командантами Січі. На початку 1939 р. через Швейцарію з Парижу до Відня прибув Військовий штаб ПУН у складі генералів М.Капустянського, В.Курмановича, полковників В.Колосовського, Р.Сушка. Крім них у Відні перебували діячі ОУН М.Сціборський, О.Сеник-Грибівський, Я.Барановський, М.Селешко. “Штаб вживає всіх заходів, щоб допомогти Карпатській Україні оформитися в державу та оборонити її”, – згадував М.Капустянський. Він писав, що намагався дістати у чехів зброю для Карпатської Січі і планував з генералом В.Курмановичем виїхати до Хусту – тодішньої столиці української держави. Закидаючи керівництву ОУН насамперед А.Мельникові, П.Мірчук писав: “ПУН мав уже давніше окремий військовий штаб, членами якого були: ген. Курманович, ген. Капустянський, полк. Сушко, полк. Сціборський... Диспонували вони поважним числом старшин і підстаршин, що були членами ОУН. Співпрацювали з ПУН-ом: ген. Петрів, ген. Омелянович-Павленко, ген. Сальський, ген. Удовиченко, ген. Сварика. Члени ОУН були переконані, що ПУН вишле бодай частину з них в Карпатську Україну, щоб організувати, вишколювати і повести в бій відділи Карпатської Січі” [385. С. 92]. На жаль, досвідчені вояки не прибули до Хусту. Більше того, Провід заборонив членам ОУН брати участь у військовому будівництві Карпатської України. Її участь була вирішена у березні 1939 р., коли за згодою Берліна Угорщина розгромила малочисленні загони Карпатської Січі й окупувала край.

Події в Карпатській Україні, загибель Євгена Коновальця, проголошення його наступником Андрія Мельника та наближення великої війни в Європі серйозно ускладнили становище в ОУН. Утворена А.Мельником Президія у складі О.Сеника-Грибівського, М.Капустянського

та Я.Барановського не мала важелів для твердого керівництва ОУН. Особливо віддалялася від ПУН Крайова езекутива у Львові, якою після ув'язнення С.Бандери керував М.Тураш. У ті дні генерал Капустянський займався суто військовими справами. Передбачаючи напад Німеччини на Польщу та обіцянки деяких діячів з оточення Гітлера про можливість утворення самостійної держави на західноукраїнських землях, полковник Р.Сушко формував в Австрії Український легіон у складі двох батальйонів чисельністю 600 вояків. Водночас Військовий штаб ПУН опрацьовує плани державного та військового будівництва. “Без сумніву концепція утворення західної української держави – як стратегічно-політичного пляцдарму, – згадував він, – могла дати позитивні висліди в аспекті нашої дальшої визвольної боротьби, якщо б вона була серйозно потракована і чесно додержана німцями” [298. С. 134]. Зрештою, на цій основі й базувалися відносини й співпраці ПУН з Берліном.

З 23 серпня 1939 р. М.Капустянський взяв активну участь у Другому Великому Зборі ОУН, який А.Мельник скликав у Римі. У його роботі він був обраний до президії Збору, виступив з доповіддю щодо військової частини Програми ОУН, одностайно схваленою делегатами. Відповідно очолював Військову комісію, до якої входили В.Курманович та Р.Ярий. Збір обрав головою ПУН А.Мельника, а його членами – генерала М.Капустянського (який став членом Президії) разом з О.Сеником-Грибівським і Я.Барановським [53. С. 15-19].

Провід ОУН і М.Капустянський зокрема, готували організацію до війни. Влітку 1939 р. за його участю у Венеції ПУН на спеціальній нараді розглядало питання майбутньої війни та виробило тактику і стратегію українських націоналістів. Загалом генерал вважав прийнятним курс А.Мельника на співпрацю з Німеччиною [398. С. 436]. Ніхто з них не знав, що доля Західної України як і всієї Польщі була вирішена у Москві 23 серпня того року пактом Молотова-Ріббентропа, за яким Польща поділялася

таким чином, що західноукраїнські землі до Сяну приєднувалися до УРСР. Тоді ж між Гітлером і Сталіним було розділено схід і південь Європи та між тоталітарними режимами встановлені дружні стосунки. Реалізація планів розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня, а 17-го в Галичину вторглася Червона армія, і до кінця місяця Річпосполита була розгромлена. Такий перебіг подій зробив Легіон Сушка непотрібним для німців. Коли він дійшов до Самбора, його відкликано до Коросно на Лемківщині й застосовано як поліцейську частину [387. С. 108-109].

Звістка про напад Німеччини на Польщу, власне про початок Другої світової війни, застала М.Капустянського в дорозі з Великого Збору у Римі до Відня, куди він перебрався після того як уряд Франції 1938 р. вислав активного діяча ОУН з країни. За його згадкою, саме на станції Інсбрук він вийшов з вагону й почув радіоінформацію про початок війни. У ті дні на арену політичного життя ОУН повернувся Степан Бандера, якому вдалося визволитися з в'язниці. Він прибув до Львова, але перед вступом до міста радянських військ перебрався до Кракова, де зібрався гурт біженців з Галичини, серед яких нараховувалося чимало членів ОУН. На початку січня 1940 р. С.Бандера виїхав до Риму й вів переговори з головою ПУН. Він виклав ряд вимог щодо зміни зовнішньої політики ОУН стосовно незалежності та кадрових перестановок в ПУН. Щоправда, М.Капустянського вони не торкалися. У своїй праці “Перспективи Української Революції” С.Бандера наголошував, що війна виявила дійсні плани Німеччини й Москви й слід було відмовитися від безоглядної орієнтації на Берлін. Але А.Мельник “відкинув нашу вимогу, щоб плянування революційно-визвольної боротьби не зв’язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецьких воєнних плянів”. Не погодився Провідник також усунути з ПУНу перш за все Я.Барановського, якому Крайова ексекютива не довіряла [204. С. 10-11].

Конфлікт між А.Мельником і С.Бандерою вибухнув вже у лютому

1940 р., коли на нараді у Кракові прихильники С.Бандери оголосили його керівником революційного проводу ОУН. П.Мірчук стверджував, що з восьми тисяч членів організації в Генеральній Губернії більше, ніж сім тисяч перейшли на бік нового Провідника [387. С. 120]. Остаточний розкол ОУН стався 8 квітня 1940 р., коли скликаний прихильниками С.Бандери Великий Збір у Кракові усунув А.Мельника й підтвердив рішення попередньої наради 10 лютого. Але ПУН не визнав цих постанов. Таким чином в ОУН утворилося два ворогуючих крила мельниківського і бандерівського напрямку. Цікаво, що Берлін не був прихильником розколу. У бесіді з А.Мельником у жовтні 1940 р. керівництво абверу вимагало відновити єдність організації, але його переговори із С.Бандерою виявилися безуспішними [53. С. 121].

М.Капустянський у цих подіях, що привели до розколу організації, в розбудову якої він вклав багато сил, опинився в дуже складній ситуації. Ще 1936 р. він висловлював думки про те, що інтереси верхівки нацистської Німеччини не співпадають з прагненнями українців, оскільки Україна для Гітлера – це “життєвий простір”. Про передвоєнні часи Олег Жданович у спогадах писав: “Ніхто не сумнівався, що раніше чи пізніше дійде до зудару з німецьким наїзником. У лоні ПУН, зокрема, генерал Микола Капустянський настоював на тому, щоб кожен знав основні заложення Гітлерівського “Майн Кампф”. О.Ольжич знову і знову повторював, що від німців нам нічого сподіватися. Ніхто не мав сумніву, що німці війну програють” [102. С. 285]. Водночас, генерала з А.Мельником та його прихильниками пов’язувала багатолітня участь у визвольних змаганнях, спільна праця в ОУН, хоча полковник не входив до складу керівних органів і вийшов на політичну арену щойно після загибелі Є.Коновальця. Крім того, він надіявся на збереження єдності в організації. Коли на нараді 10 лютого 1940 р. прихильники С.Бандери до складу свого революційного проводу включили поруч з Р.Сушком, М.Сціборським, О.Бойдуником, О.Ольжичем і

його, М.Капустянський відкинув цю пропозицію (те саме зробили й інші).

На початку січня 1941 р. генерал зі своїм Військовим штабом переїхав до Кракова, ближче до етнічних українських земель. Назрівали великі події, згадував він – “помітними були всюди німецькі приготування до війни з СРСР” [394. С. 151]. Разом з членами референтури генералом В.Курмановичем та полковником Р.Сушком він аналізував ситуацію, обговорював та складав плани діяльності штабу. Вони дійшли насамперед до того, що шанси у Гітлера виграти війну проти СРСР при наявності західного фронту мінімальні. ОУН мусить ставити до німецьких військових кіл максимальні політичні й військові вимоги: визнання державної незалежності України, формування української армії для боротьби з більшовиками. Негайно слід сконсолідувати всі українські комбатантські організації регіону й підпорядкувати ПУН [394. С. 152].

Краківський період діяльності М.Капустянського був напруженим і насиченим важливими заходами, насамперед, у військовій галузі. У праці, присвяченій діяльності ПУН у 1940-1941 рр., Зіновій Книш писав: “Більшість членів ПУН – це були високі військові старшини спершу чужих, а потім українських армій, мали за собою по кілька літ фронтової служби в Першій світовій війні: генерал М.Капустянський, полковники А.Мельник, Р.Сушко, підполковник М.Сціборський” [144. С. 359]. Серед них автор виділяв генерала: “Поважна і усіма люблена людина, старша вже за віком. Його ділянка праці – військові справи, цебто військово-організаційні”. Провід використовував його авторитет для впливу на бандерівське крило ОУН у Кракові. Зокрема, стримувати С.Бандеру від негайних революційно-повстанських акцій проти більшовиків у Західній Україні, враховуючи, що край наповнили війська Червоної армії й карально-репресивні структури НКВС.

Невдовзі після приїзду до Кракова всього складу Проводу на чолі з А.Мельником, М.Капустянський здійснив низку важливих заходів.

Щоправда, дещо тут вже було організовано Військовим референтом Генеральної губернії полковником Р.Сушком. Тут діяли військові курси старшин, на яких навчалися молоді старшини й підстаршини з польської, чеської, радянської армій українського походження. Вони готувалися для участі в похідних групах, які з початком війни Німеччини проти СРСР повинні були в Україні вести пропагандистську та державотворчу роботи. Серед низки заходів М.Капустянського в цей період слід відзначити великий з'їзд комбатантів, що мешкали на території Генеральної Губернії, скликаний ним у березні 1941 р. в Кракові за участю колишніх вояків, здебільшого старшин, Армії УНР та УГА. Крім того, на з'їзд прибули представники інших регіонів Європи. Зокрема, сотник М.Хронов'ят з Галичини, полковник Т.Омельченко з Німеччини, генерал М.Омелянович-Павленко з Чехії та ін. Учасники форуму висловили довіру голові ПУН полковникові Мельнику та ухвалили не брати участі у військових діях у складі вермахту [394. С. 152-153]. Крім того, було створено Генеральну Раду Комбатантів на чолі з генерал-поручником М.Омеляновичем-Павленком і Воєнно-Історичну Раду (в дійсності під цим найменуванням сформовано Генеральний штаб), головою якої обрано М.Капустянського. До їх складу включено всіх українських генералів і старшин Генерального штабу, які стояли на обліку – близько 50 осіб. Водночас штабом М.Капустянського на території Генеральної Губернії проведено реєстрацію українців здатних до військової служби. З цією метою, згадував генерал, він подав у часописі “Краківські вісті” непомітне для цензури оголошення, яке містило запрошення до українців, зацікавлених військовою службою “всіх вояків і комбатантські організації та окремі групи подати нам свої адреси, рід зброї та військовий ступінь, не залишаючи покищо свого місця перебування... На цей “скромний” заклик була просто стихійна масова ентузіастична реакція українського вояцтва. Наспіли многі тисячі відповідей” [298. С. 137].

Таким чином, було створено потужний потенціал для відновлення

української армії, яка б могла стати воєнно-політичним фактором у майбутніх акціях за українську державність.

Усвідомлюючи, що ці проблеми без порозуміння з німецькими колами вирішувалися складно, Генеральний штаб ПУН виходив на контакти насамперед з військовими чинниками. У той час у Кракові в адміністрації губернатора Г.Франка працювали колишні старшини Армії УНР і УГА, зокрема командир 7-ї Львівської бригади Галицької армії та оперативного відділу Генштабу Армії УНР, тодішній полковник абверу Альфред Бізанц, уродженець Галичини і мешканець Львова до 1939 р., колишній старшина Начальної Команди Галицької армії, тодішній капітан німецької армії Ганс Кох, уродженець галицької столиці. Зауважимо, що полковник Бізанц керував відділом з українських справ і був референтом генерала Франка з цих питань, відтак мав часті контакти з діячами ОУН обох угруповань. Саме йому М.Капустянський для передачі в Берлін виклав пропозиції стосовно організації української армії. Тоді ж А.Мельник надіслав керівництву Рейху Меморандум ОУН від 14 квітня 1941 р., у якому відзначав: метою організації є відновлення незалежної України, що передбачає можливість співробітництва з Німеччиною за умов гарантії підтримки відродження української державності. Приблизно такого ж, щоправда радикальнішого характеру, був меморандум С.Бандери від 23 червня 1941 р. У ньому відстоювалася незалежність України, її інтеграція в Європі, право мати власні збройні сили. Меморандум застерігав Берлін про те, що “будь-який примус (на Україні – *авт.*) матиме лише протилежні наслідки” [324. С. 104].

Обидва діячі ОУН не отримали відповіді Берліну, щоправда його воєначальники у більшості були за створення українського війська (головнокомандувач суходільними військами вермахту генерал-фельдмаршал В.Браухіч, командувач армії фельдмаршал В.Рейхенау, глава абверу адмірал Ф.-В.Канаріс та ін.). Отже, полковник Бізанц повідомив про те, що з великими труднощами отримано дозвіл на формування двох

батальйонів по 300 вояків у кожному. “Ми в порозумінні з новою комбатантською Централєю її відкинули, – писав М.Капустянський. – Ми надто довго кривавилися на полях боїв за українську справу, щоб робити пропагандивні паради у хвості чужих армій” [394. С. 154]. Цим дозволом скористувався С.Бандера для створення двох підрозділів – “Нахтігаль”, під фактичним командуванням Р.Шухевича, та “Ролянд”, на чолі з Є.Побігушим, які увійшли в історію як Дружини Українських Націоналістів. Напередодні радянсько-німецької війни обидва крила ОУН напружено працювали над формуванням похідних груп. Організованіше і активніше цю роботу провадила ОУН-революційна під проводом С.Бандери, яка утворила три потужні групи загальною кількістю понад три тисячі учасників. До похідної групи із завданням дійти до Києва й розгорнути державотворчу діяльність увійшов генерал М.Капустянський.

“Зразком і прикладом для нас усіх був генерал Капустянський, – підсумовуючи краківський період діяльності, писав З.Книш, – що хоч найстарший віком і з найдовшою традицією за собою, будучи членом ПУН і не входячи в склад Організаційного Бюро, співпрацював з нами найбільш приглядним способом, як тільки можна уявити. Його всі не тільки глибоко поважали, но любили за його привітну вдачу, товариську погідність і веселість. Він був живим зразком засади, що найкращим командиром є той, хто вміє не тільки командувати, але й повинуватися. Мавши окремі завдання у військовій ділянці, разом з полковником Сушком, він був переобтяжений працею, але ми часто запрошували його на свої засідання і тішилися за розумну раду” [144. С. 393-934].

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. сколихнув українську громадськість у всьому світі, а в першу чергу на території Генеральної Губернії. У перші ж дні війни ринулися на Схід похідні групи ОУН і розпочали свою діяльність на українських землях. 19 червня М.Капустянський у Кракові скликав широку нараду українських

військовиків. За свідченням К.Паньківського, було затверджено склад Української Генеральної Ради: генерали М.Омельянович-Павленко (голова), М.Капустянський (заступник), В.Петрів, В.Сінклер, А.Кравс, полковники Р.Сушко, Т.Омельченко, В.Малець (начальник військової школи ОУН), сотник М.Хронов'ят. До президії Воєнно-історичної ради (військового штабу) увійшли М.Капустянський (голова), В.Сінклер, В.Куц, В.Колосовський, М.Садовський, П.Дяченко, В.Чабанівський, П.Самутін, – усі генерали або полковники. Нарада прийняла “Заклик до Ветеранів-Вояків Української Армії”: “В момент, коли під могутніми ударами німецьких збройних сил валиться невідомий будівля червоної сатрапії Москви, а на її руїнах, на згарищах, український народ стає відбудувати свою власну національність – зголошуємось до тієї великої історично-відповідальної праці ми, колишні вояки Визвольних Збройних змагань”. Цікаво, що автор зазначав: “Генерал Капустянський стоїть на позапартійному принципі й має одне бажання створити з нашої організації моральну базу... для організації національної адміністрації та національної армії” [165. С. 233].

Похідні групи бандерівського і мельниківського крила ОУН мали головним завданням дійти до Києва та проголосити державність України. Сталося так, що вже 30 червня 1941 р. гурт провідних членів ОУН-революційної на чолі з Ярославом Стецьком при підтримці похідної групи М.Климишина та батальйону “Нахтігаль” Р.Шухевича зібрали Національні збори й проголосили у Львові Акт про відновлення Української держави, утворили Тимчасове Державне Правління – уряд держави. До нього увійшли Я.Стецько (голова), М.Панчишин, Л.Ребет, В.Петрів, Р.Шухевич, В.Стахів, М.Лебедь, Я.Старух та ін. Ініціаторів відродження української держави підтримав митрополит Андрей Шептицький. На визволених з-під більшовиків землях України розгортався державотворчий рух; утворювалися органи українського самоврядування, національна поліція, засновувалися місцеві часописи. Керували цим процесом здебільшого члени

похідних груп ОУН.

Коли до А.Мельника і його прихильників у Кракові дійшла звістка про події у Львові 30 червня 1941 р., провідник зібрав нараду, до якої запросив М.Капустянського, Р.Сушка, М.Сціборського, О.Сеника-Грибівського, О.Ольжича, З.Книша та інших. Він висловив думку, якщо проголошена, нехай і опонентами, українська держава дійсно відновиться і буде існувати, він і його угруповання повинно стати їй на службу [407. С. 57-58]. Але, як відомо, вже на початку липня німецька окупаційна влада розігнала уряд Я.Стецька, який разом з кількома міністрами та групою керівників ОУН на чолі з С.Бандерою був арештований і всі провідники вивезені до Берліну, а через деякий час кинуті у концтабір Заксенгаузен. Коли ж 30 серпня 1941 р. у Житомирі були підступно вбиті лідери ОУН-м О.Сеник-Грибівський і М.Сціборський, як вважали бойовиком з групи С.Бандери, Андрій Мельник продовжив діяти цілком самостійно.

Похідна Передова група мельниківців вступила до Києва 19 вересня 1941 р., коли столицю покинули радянські війська. Як згадував З.Городиський, у її складі були Я.Гайвас, Р.Біда, Б.Онуфрик та інші, які насамперед підняли національний синьо-жовтий прапор над дзвіницею Софіївського Собору. На початку жовтня прибула група на чолі з заступником ПУН Олегом Ольжичем-Кандибою, серед якої були діячі ОУН генерал М.Капустянський, О.Бойдуник, О.Штуль-Жданович, І.Рогащ, О.Чемеринський та багато інших, а також діячі культури Олена Теліга з чоловіком Михайлом, К.Гупало, П.Олійник, П.Яковенко. Прибулі швидко встановили тісні контакти із національно свідомими українцями столиці, розгорнули активну державотворчу діяльність. У ті ж дні з Коломиї до Києва прибув Буковинський курінь під командуванням Петра Войновського, який підпорядкувався Похідній групі ОУН. Організаторами і керівниками широкомасштабної роботи в столиці були, насамперед, О.Ольжич, М.Капустянський, О.Бойдуник та Олена Теліга. “У Києві діяльність ОУН-М

була більш ніж успішною, – визнавав історик, однозначний прихильник С.Бандери О.Баган. – Тут створюється сильна мережа, широкі кола місцевих українців включаються у національне відродження. Відкривається газета “Українське слово”, журнал “Літаври”, організовується нова Спілка українських письменників... Утворюється Українська Національна Рада на чолі з М.Величковським” [202. С. 140]. Слід додати, що тоді ж були засновані міська і обласна Українські управи з відповідним апаратом, секціями шкільництва, позашкільної освіти, мистецтва, розпочата організація вищих навчальних закладів та Академії наук як дійсно української та наукової. У площині цих заходів М.Капустянський заснував і очолив Інститут студій Української визвольної боротьби, а з метою сконсолідувати військовий потенціал, створив Товариство ім. гетьмана Полуботка [408.С. 60].

Німецька окупаційна влада, виконуючи вказівки Берліна та Рейхскомісара Е.Коха, вже у вересні розгорнула репресії проти прихильників національного відродження в Україні – членів ОУН та наступ на створені ними інституції. “Не довго гомонів Київ відкрито пісні національного відродження та недовго працювала УНРада в Києві та у Львові”, – відзначав М.Капустянський у спогадах про діяльність похідних груп ОУН у 1941 р. [394. С. 399]. 27 листопада заборонено, але поки що не розпущено Українську Національну Раду. Того ж місяця, коли заходами ОУН-М організовано урочисте вшанування з нагоди 20-річчя загибелі під Базаром 359 вояків Армії УНР, німці заарештували близько 720 учасників, більшість з них, насамперед, членів ОУН – розстріляно. Щодо членів ОУН бандерівського крила, німці ще у вересні масово їх арештували і розстріляли. Отже, як згадував Яків Шумелда, слід було перебудувати форми і методи діяльності ОУН в Наддніпрянщині. Ця проблема “стала предметом обміну думок між членами Центрального керівництва ОУН в перші дні грудня 1941 р. У виробленні нової організаційної лінії активну

участь приймав д-р Я.Гайвас, який у той час перебував у Києві. Засяджено нарад у генерал-поручника М.Капустянського та інженера О.Бойдуника, відомих членів ПУН, які в той час активними були вже на суспільно-громадському відтинку. До речі, приїздові до Києва цих двох чільних діячів українського націоналістичного руху, та фактові, що вони перебрали на себе тягар наших складних завдань на суспільно-громадському та політичному відтинку, завдячував я на те, що дістав змогу... прибрати ведення Організації Референтури і секретаріату центрального керівництва” [394. С. 91].

Згідно з опрацьованими рішеннями, з Києва на периферію відправлено чимало активістів ОУН, насамперед розконспірованих. У середині грудня в Києві розпочалися масові арешти мельниківців. До рук гестапо потрапило близько 200 осіб з Північної похідної групи. Керівництво усім працівникам рекомендувало негайно перейти у підпілля, або виїхати. Але значна частина письменників на чолі з Оленою Телігою продовжили свою діяльність. 9 лютого 1942 р. мужню патріотку та її 40 друзів із Спілки письменників, яку вона очолювала, гестапо заарештувало й кинуло в каземати колишнього будинку НКВС УРСР на теперішній Володимирській, 33 (зараз управління СБУ). 21 лютого Олену Телігу та її друзів – 7 осіб – розстріляно у Бабиному Яру. Ті, хто залишилися живими, пізніше згадували, що німці намагалися зібрати дані про генерала М.Капустянського, якому вдалося уникнути арешту. У ті дні, на початку 1942 р., він займався проблемою Буковинського куреня, котрий у лютому зріс до 2500 осіб, серед яких були недавно визволені військовополонені червоноармійці – 1800 вояків і 300 галичан. Українцям не давали зброї. Щоб задіяти цих людей, – писав В.Верига, – генерал Капустянський найосвіченіших і національно свідомих вислав малими групами для пропагандистської роботи у провінцію. Результати заходів генерала виявилися влітку 1944 р. Коли німці перекинули курінь до Франції, він перейшов на бік руху Опору, отримав найменування Курінь

імені Т.Шевченка і брав участь у боях з нацистами [394. С. 117]. Після масових репресій німців у Києві чимало діячів ОУН-М та їх рядових членів перейшли на нелегальне становище, приєднавшись до збройних загонів Тараса Бульби-Боровця (“Поліської Січі”), які діяли на Волині й північному Поліссі.

М.Капустянський з групою провідників перебрався до Львова. Характеризуючи мельниківців періоду 1942–1943 рр., німецькі чинники відзначали, що це угруповання “має поміркований характер, але з серпня 1942 р. веде пропаганду проти Німеччини, її діяльність не виходить поза рамки пропаганди, працює в легальних органах “Просвіти” і церковних організаціях. Спроб збройного руху Організація не робить, але співпрацює з Т.Бульбою і з кінця 1943 р. в УПА чимало ОУН-М... Її керівництво за світоглядом не було революційним: А.Мельник, Д.Андрієвський, Є.Онацький, М.Капустянський, О.Бойдуник, С.Ольжич-Кандиба (виключений)” [268. С. 223]. Все ж гестапо добралося і до генерала. На початку січня 1944 р. на квартирі Р.Сушка по вул. Пекарській відбулася широка нарада діячів ОУН-М за участю М.Капустянського, В.Мартинця, М.Величківського, Б.Андрієвського, а також представників львівських органів самоуправління та господарських товариств, зокрема Ю.Полянського і Ю.Павликовського. З наступом Червоної армії та поверненням радянської влади на західноукраїнські землі, обговорювалися плани продовження боротьби з нацистами і більшовиками, тобто на два фронти. Напевно гестапівцям щось стало відомим. Адже 25-26 січня у Львові розпочалися масові арешти, під час яких за ґрати тюрми потрапили А.Мельник, М.Капустянський, В.Мартинець, С.Бойдуник та інші, майже все керівництво ОУН-М у краї. Тоді ж було підступно вбито полковника Романа Сушка [268].

На щастя, голова Українського крайового комітету у Львові Кость Паньківський своєчасно зустрівся з полковником А.Бізанцем і негайно

звернувся до губернатора О.Вехтера. Вони просили звільнити українських діячів, зокрема генерала Капустянського. Пізніше К.Паньківський у спогадах писав, що взагалі О.Вехтер, син австрійського генерала, виріс у цих краях і досить прихильно ставився до українців. Наприклад, зразу ж після призначення до Львова, відвідав митрополита Андрея Шептицького, зустрічався з українськими громадськими діячами, був одним з ініціаторів створення української дивізії “Галичина”, а полковник А.Бізанц, до речі, був головою її Бойової Управи. Отже, генерала Капустянського невдовзі визволено, але решту діячів ОУН на чолі з А.Мельником запроторено у концтабір. Крім генерала звільнено за сприянням губернатора письменника П.Любченка, науковців В.Сімовича та М.Возняка, артиста Й.Стадника (колишнього депутата Верховної Ради УРСР) [394. С. 273, 421]. З цього приводу З.Книш згадував: “Його (М.Капустянського – авт.) теж арештували, але після короткого допиту несподівано для нього самого – випустили. Це була помилка гестапо, та не мали часу її направити: хлопці скрили генерала в безпечному місті” [143. С. 137].

Улітку 1944 р. у зв’язку з наступом Червоної армії М.Капустянський з групою діячів ОУН евакуювався в Німеччину. У жовтні того ж року німці визволили з концтабору А.Мельника, трохи раніше – у вересні – С.Бандеру й пропонували їм порозумітися з генералом А.Власовим, який створив Комітет визволення народів Росії й планував у його рамках сформувати національний, український підрозділ. Але українці відкинули ці плани. В ті дні М.Капустянський неодноразово зустрічався з А.Мельником, зокрема навесні у Бад Кіссінгені, куди у квітні 1945 р. прийшли американські війська. Провідник встановив контакти з їх командуванням, яке не втручалось у справи української організації. Водночас генерал налагодив зв’язок з наступником С.Петлюри Андрієм Лівіцьким, який активізував політичну діяльність уряду УНР в екзилі і 1948 р. створив Українську Національну Раду в Аугсбурзі. До неї увійшли представники багатьох

українських партій та організацій. Від ОУН до неї увійшов генерал Микола Капустянський. 19 липня того року його призначено міністром військових справ. На цій посаді він працював багато років, був піднесений у ранзі до генерал-полковника [424].

В післявоєнні часи продовжував активну громадсько-політичну діяльність як у екзильному уряді УНР, так і Проводі ОУН. Брав участь у роботі Великих Зборів Українських Націоналістів, які проводив Андрій Мельник. Я.Маковецький писав, що саме на плечах А.Мельника, М.Капустянського, О.Бойдуника, О.Штуля-Ждановича у 1940-1950-х рр. трималася ОУН. Генерал користувався великим авторитетом і пошаною не лише в середовищі ОУН, але й серед усього українського зарубіжжя. Саме йому, як почесному гостеві, 14 червня 1953 р. на Академії в Ліберкурі (Франція) довірили відкривати і зробити доповідь з нагоди річниці загибелі С.Петлюри і Є.Коновальця. “Ім’я генерала Капустянського, – зазначалося у часописі “Українське слово” – відоме українській суспільності, як славного генерала, активного довголітнього учасника визвольної революційної боротьби, невтомного діяча у воєнній ділянці, заступника голови ПУН і керманіча Ресорту військових справ ВО УНР” [96. 1953. 5 лип.].

Палко зустрічали генерала М.Капустянського у Канаді, куди він виїжджав 1958 р. і взяв участь в урочистих заходах, присвячених ювілею Першолистопадового зриву 1918 р. в Галичині. Разом з колишніми активними учасниками Української революції Ю.Буцманюком, о. В.Лабою був почесним членом Ювілейного комітету. Виголосив доповідь на святі в Едмонтоні, а також прочитав реферат: “Похід груп ОУН на Схід у 1941–1944 рр”. Варто зауважити, що 1956 р. у Канаді урочисто відзначили 75-ті роковини генерала [424. С. 109-119].

Провідник Андрій Мельник до останніх днів свого життя високо цінував генерала. Влітку 1964 р., у важкому стані в лікарні, він віддав розпорядження: “До Проводу Українських Націоналістів. Призначаю і

прошу друзів: генерала М.Капустянського, інженера О.Бойдуника і д-ра Я.Маковецького до ведення агенд Проводу Українських Націоналістів на час моєї недуги чи в разі смерті аж до часу вирішення питання мого наступника” [394. С. 494]. Невдовзі він розпорядився оголосити М.Капустянського “невідкличним членом ПУН”. На похороні Андрія Мельника 7 листопада 1964 р. у Люксембурзі з прощальним словом виступив М.Капустянський. 1966 р. він взяв участь у роботі VI Великого Збору Українських Націоналістів. Промовив вступне слово, це був його останній Збір. Помер у Мюнхені 19 лютого 1969 р., похований у присутності багатьох тисяч співвітчизників і бойових друзів на цвинтарі Вальдфрідгоф-Льоренпляц [424. С. 109-119].

Праворадикальне крило національно-визвольного руху, прихильником якого був М.Капустянський, вважало окупацію України СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією незаконним міжнародним актом і прагнуло будь-якими засобами, зокрема й воєнними, відродити суверенну соборну Україну. Симпатиками такого курсу були недавні захисники УНР–ЗУНР, а також молоде покоління, насамперед студентство.

РОЗДІЛ 4.

НАУКОВІ СТУДІЇ З ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Українська революція, відновлення національної держави та героїчна збройна боротьба народу за незалежність упродовж 1917-1921 рр. були епохальними подіями вітчизняної історії. Цілком закономірно, що вони зацікавили широкий загальний істориків, а також усе українство як на батьківщині, так і за рубежом. Але саме цей період, за слушним зауваженням київського історика Сергія Литвина, “є найбільш замовчуваним та сфальсифікованим радянською історіографією...” [363. С.3].

З самого початку встановлення комуністичним керівництвом радянської системи на землях колишньої Російської імперії, історична наука, поряд з іншими суспільно-політичними чинниками, розглядалася, насамперед, як ідеологічний інструмент державної політики. Саме партійні директиви визначали історикам ідеологічні та методологічні засади, на основі яких формувалася концепція Української революції, національно-визвольних змагань нашого народу як боротьби буржуазно-націоналістичних сил під проводом “контрреволюційних” Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Таким чином, радянська історіографія, наголошував російський історик академік Юрій Афанас'єв, становила “особливий науково-політичний феномен, гармонійно вписаний в систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб” [446. С.37].

Відтак, ідейно-організаційне підґрунтя, особливо військової історії України, а також її кадровий потенціал, формувалися компартійними органами. Виходячи з позицій марксистсько-ленінського вчення, партійних директив, перебуваючи під ідеологічним пресом і контролем, радянські

історики УРСР Ю.Білан, І.Білодід, П.Варгатюк, А.Лихолат, Ю.Кондуфор, І.Рибалко, М.Супруненко та інші десятиліттями створювали у своїх творах фальсифіковану та спотворену історіографію Української революції. Внаслідок тотальної політизації та ізоляції від єдиного європейського історіографічного простору, за висловом Олександра Оглоблина, наприкінці 1970-х рр. “українська історична наука на Батьківщині перестала існувати. 40-мільйонна нація зі своїм славним історичним минулим, засуджена брутально і цинічно на історичне небуття”. У роздумах про долю національної науки в умовах бездержавності у концептуальній статті “Завдання української історіографії на еміграції”, він писав, що таким чином “репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції” [400. 1978. №4. С.63].

Дійсно, після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., коли уряд і Армія УНР були змушені покинути батьківщину й відступити у Польщу та Румунію, де розмістилися у таборах інтернованих. Саме в зарубіжжі зусиллями української військової еміграції започатковано процес творення наукових і мемуарно-аналітичних праць з історії Української революції й боротьби народу за незалежність і соборність. Визначальний вплив на військових істориків та дослідників із загалу старшин і козаків Армії УНР мали концептуальні погляди на історичні процеси видатних державних діячів Михайла Грушевського та Симона Петлюри. Своїми науково-публіцистичними працями вони визначили тенденції розвитку воєнно-історичної думки українського зарубіжжя. Слід погодитися з висновком відомого історіографа Лева Шанковського, який стверджував, що “українська воєнно-історична наука постала і розвинулася щойно після визвольної війни 1917-1920 рр., дарма, що й тоді існували умови бездержавності. Але перебували в екзилі українська армія, її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку” [493. 1970. №4. С.71].

Цей феномен став можливим завдяки тому, що в інтернованих частинах Армії УНР в Польщі на початку 1920-х років зосередився інтелектуальний потенціал в особі високоосвічених, відданих українській справі військовиків, насамперед генералів (близько ста) і вищих старшин Генерального штабу, які у короткий термін спромоглися самоорганізуватися для широкомасштабної творчої діяльності у галузі воєнної історії. Серед них були генерали, що мали чималий досвід воєнної наукової та педагогічної роботи: колишній професор Миколаївської академії Генерального штабу Микола Юнаків, начальники і викладачі воєнних училищ М.Омелянович-Павленко, С.Дельвіг, М.Капустянський, а також С.Дядюша, О.Греков, П.Єрошевич, О.Удовиченко, В.Змієнко, В.Куц, В.Петрів та інші. Певний досвід в організації та діяльності воєнно-наукових та військово-історичних структур мали В.Садовський, В.Євтимович, В.Сигарів, В.Сінклер, Б.Сулковський [315]. Усвідомлюючи велике значення для виховання нових поколінь України на героїчному минулому та бойових традиціях українського війська, вони ставали ініціаторами розгортання воєнно-історичної роботи у нових, надзвичайно складних умовах перебування на чужині. Відтак засновано низку структур, зокрема Українське воєнно-історичне товариство, Воєнний факультет Українського Університету, Воєнно-наукове видавництво, Український науковий інститут, в яких зосередилася творча діяльність військової еміграції.

Зауважимо, що їх діяльність базувалася на чималих здобутках воєнно-історичної роботи, започаткованої 1918 р. гетьманом П.Скоропадським, що утворив при Генеральному штабі воєнно-науковий відділ, до якого зараховано й полковника генерального штабу Миколу Капустянського [8. Оп.3, Спр.22. Арк.21-22].

Відділові було підпорядковано спеціальну Воєнно-історичну комісію у складі 41 досвідчених генералів і полковників. Головою комісії призначено колишнього професора академії Генерального штабу, згодом начальника

штабу Румунського фронту генерала-поручника Миколу Головина, члена Київського воєнно-історичного товариства і співредактора “Науково-військового вісника” [315. С. 58-59]. Саме у нього вивчав історію воєнного мистецтва та глибоке розуміння історичних процесів, їх наукове обґрунтування тодішній слухач академії капітан Микола Капустянський. Постійне спілкування з М.Головиним у Києві збагатило знання і досвід полковника в галузі військової історії. Значно вплинула на нього співпраця в Головній управі Генерального штабу з генералом Миколою Юнаківим, якого він знав з часів навчання в академії, де вивчав історію воєн за його фундаментальними працями “Похід Карла XII на Україну 1708–1709 рр.” та “Російсько-японська війна 1904–1905 рр.”.

Після повалення Гетьманату і приходу до влади Директорії восени 1918 р. означені структури Генерального штабу продовжували свою діяльність. Уже на початку 1919 р. розгорнув діяльність Воєнно-історичний відділ генштабу, який влітку 1920 р. реорганізовано у Військово-історичну управу на чолі з полковником генштабу Борисом Сулковським (згодом – полковником Василем Сигарівим). Незважаючи на складну ситуацію в Україні, безперервні бойові дії проти агресії з боку більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала А.Денікіна, Головний Отаман Симон Петлюра і військовий міністр Володимир Сальський приділяли велику увагу воєнно-історичній роботі у військах. Яскравим прикладом було створення наказом міністра В.Сальського від 5 серпня 1920 р. Українського військово-історичного товариства з метою “досліджувати рідну історію і особливо її галузь – військову історію” [451. С.3]. Серед його фундаторів були генерали М.Юнаків, С.Дядюша, В.Сінклер, С.Дельвіг, В.Куц, В.Змієнко, О.Удовиченко, М.Омелянович-Павленко, полковники М.Капустянський (членський квиток № 20), М.Садовський та інші. Тоді ж у листі до військового міністра від 13 серпня 1920 р. С.Петлюра зобов’язав розгорнути широку воєнно-історичну роботу, напрямки якої цілком збігалися із

програмними засадами товариства. Зокрема, Головний Отаман наполягав, що створені за його наказом від 27 липня 1920 р. воєнно-історичні відділи при штабах дивізій та Дієвої армії повинні негайно активізувати збір документів і матеріалів з історії національно-визвольних змагань. Він дав конкретні вказівки щодо поліпшення воєнно-історичної роботи, зважаючи на її важливе значення для національно-патріотичного виховання особового складу армії [9. оп.1, спр.129, арк.9]. У листопаді 1920 р. за ініціативою Б.Сулковського засновано видання “Воєнно-історичного вісника”, який публікував на своїх сторінках перші розвідки та спогади з історії Української революції.

Микола Капустянський одним з перших військовиків високого рангу усвідомив важливість і необхідність уже в ході визвольних змагань почати глибокі дослідження епохальних подій в історії України, проаналізувати її здобутки і втрати. Скориставшись відпусткою на лікування, він восени 1919 р. виїхав у табір інтернованих українських частин Ланцут. За сприяння С.Петлюри і міністра В.Сальського отримав прийнятні умови для творчої праці, зокрема кількох помічників і 12 тис. марок. М.Капустянський мав намір висвітлити найвизначнішу операцію українських військ – наступ на Київ–Одесу у серпні 1919 р. Ця праця стала головною серед його воєнно-історичних студій. Та йому вдалося написати лише перші дві частини: ситуація змусила генерала знову стати до лав армії, яка навесні 1920 р. розгорнула бойові дії на більшовицькому фронті. Лише після інтернування Армії УНР у Польщі в листопаді 1920 р. він з головою поринув у воєнно-історичну діяльність. Насамперед, підготував до друку і видав у Львові 1921 р. перші дві частини книги “Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році”. Як діяч Воєнно-історичного товариства став одним із засновників воєнно-літературного журналу “Табір”, де опублікував низку праць, також підтримував тісні зв’язки із львівським видавництвом “Червона Калина”, Музеєм-архівом визволення України.

У зв'язку з ліквідацією таборів інтернованих частин Армії УНР у Польщі й надання українським військовикам статусу політемігрантів, 1924 р. М.Капустянський виїхав у Париж. Він разом з генералом О.Удовиченком увійшов до проводу Товариства колишніх вояків Армії УНР і налагодив видання журналу “Військова справа”, в якому друкувалися історичні розвідки та спогади з історії Української революції. Водночас продовжував роботу над наступними частинами “Походу Українських Армій”. У 1930-х роках генерал спричинився до видань підручників серії “Військові знання”, збірників “За збройну Україну” та “Війна і техніка”. З-під його пера вийшли змістовні, глибокого мислення науково-історичні праці “Українська воєнна доктрина”, “Українська Збройна Сила і Українська національна революція”, “Еспанська громадянська війна”, великі доповнення до “Історії українського війська” та “Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців”, спогади “Славетна дія під Чорним Островом”. Слід відзначити праці М.Капустянського, як члена Проводу Українських Націоналістів, присвячених історії ОУН, зокрема “Військова підготовка ОУН”, мемуарного характеру “Нариси споминів 1929-1939 років”, “Пригадалося” та інші [298; 133–140].

Безперечно, головним напрямком воєнно-історичних студій Миколи Капустянського були проблеми Української революції, праці з історії збройної боротьби українського народу за незалежність. Його науково-історичним і мемуарно-аналітичним студіям притаманний широкий діапазон тематики у площині хронології та проблематики – від козаччини до ОУН. Саме у такому порядку слід розглядати його творчі здобутки.

В одній з таких праць “Українська Збройна Сила й Українська національна революція”, автор відтворив генезу українського війська від часів козаччини до визвольних змагань 1917–1920 рр. Він прослідковує, як від кінця XVI століття Польща “планово веде наступ на українців з метою їх винародовити, спольщити... Одначе переважаюча частина дрібної шляхти, і

поважна кількість українських магнатів, духовна верства, а найголовніше міщанство і простолюддя мобілізують всі свої сили і рішуче стають на захист своєї прадідівської віри, своєї національної окремішности [303. С. 3]. Історик стверджує: перші козацькі війни на початку XVII ст. були викликані утворенням унії, яка була зняряддям польської шляхти для опанування Україною, розколола українство, чим ослабила його національні сили опору [303. С.5–6]. Зауважимо, ще І.Крип'якевич вважав, що перші козацькі виступи були спричинені, насамперед, тим, що “козацька верства стала в обороні своїх вольностей” [340. С. 172]. Н.Полонська-Василенко теж не ставила у центр українсько-польського протистояння унію, оскільки на початку століття, за її висловом, “Уніятська Церква опинилася в стані ізоляції. Польські єпископи також не хотіли визнавати її” [419. С. 475].

Багато уваги М.Капустянський приділив аналізу політики і діяльності гетьманів Запорізької Січі, насамперед Богдана Хмельницького, який домігся блискучих перемог у війнах з Польщею. Розглядаючи, зокрема, діяльність гетьмана П.Сагайдачного, він відзначав, що козацтво тоді стало яскравим представником “всеукраїнської військової збройної сили”, здобуло чимало перемог у боротьбі з Туреччиною та Москвою. Але він, стверджував автор, “всі свої військові здібності, ореол переможця турків і також авторитет впливу на козацькі маси віддав на службу Польщі., змарнував свій талан і не здійснив свого історичного завдання” [303. С. 11-12].

У змістовному доповненні “Козачі війни” до першого видання “Історії українського війська” М.Капустянський більш детально розглядав діяльність гетьмана П.Сагайдачного. Насамперед, він відзначав, що “це був вождь з ласки Божої, талановитий полководець, знаменитий організатор, високоосвічена та волева людина” [341. С. 569]. Геополітична ситуація, за висловом автора, дозволяла гетьманові “стати визволителем свого народу з польської неволі”, обставини були навіть більш сприятливі, ніж для Богдана Хмельницького у 1648 р. На основі аналізу переможних битв козачого

війська під проводом П.Сагайдачного 1617, 1618 і 1621 рр. проти турків та Москви, – стверджує М.Капустянський, – можна було без особливих зусиль розгромити менше боєздатне польське військо й назавжди покінчити з загрозою Польщі та її зазіханнями на українські землі. Але славетний полководець, за висловом автора, підписав ганебну принизливу угоду з поляками, а своїми перемогами над турками посилив міць або ж врятував Речпосполиту. Отже, констатував військовий історик, “гетьман П.Сагайдачний був великий полководець і адмірал, але нерозважливий політик” [341. С. 572]. Причому М.Капустянський не погоджується з поглядом М.Грушевського, що гетьман був видатним політиком.

Дещо по іншому від М.Капустянського оцінив П.Сагайдачного І.Крип’якевич, який вважав, що гетьман все ж сконсолідував українське суспільство, забезпечив Запорізькій Січі “провідне місце в національному житті.., дбав про добрі взаємини з Польщею, але оскільки вони не шкодили інтересам козаччини” [340. С. 164-165]. Подібної точки зору дотримується сучасний львівський історик Р.Шуст, який відзначає, що гетьман Сагайдачний перетворив козацьке військо у “регулярне військове формування.., сприяв піднесенню міжнародного значення українського козацтва”. Він зауважував, що враховуючи реалії, гетьман йшов на переговори і компроміси з Польщею і домагався користі для козацтва, православної церкви, українського суспільства взагалі [259. С. 708].

Особливо ретельно й глибоко М.Капустянський досліджував добу Хмельниччини. Як досвідчений військовик, він піддав детальному аналізу геостратегічне становище України, яку тоді оточували відверті й потенційно ворожі держави Польща, Росія, Туреччина. Найнебезпечнішою була Польща, яка “могла виставити при потребі від 150000 до 200000 війська. Тоді як західні держави, наприклад Франція, тримали в мирний час від 24 до 30 тисяч, за часів війни могли розгорнути найбільше 50-60 тисяч, а Швеція і того менше” [303. С.14]. Ворог був сильним, тому виразніше проявилися

талант Б.Хмельницького як полководця і дипломата.

Першим з істориків автор розглянув підготовку до війни з Польщею у трьох головних напрямках: політичному, стратегічному й революційно-психологічному, проаналізував заходи гетьмана скеровані на те, щоб не лише забезпечити Україну від нападу татар, але й залучити їх у союзники, а також стратегічний план нападу на Польщу.

Водночас автор зосередив увагу на військових аспектах діяльності гетьмана, відтворював хід бойових дій козацького війська. Аналізуючи битву під Пилявцями 11-13 вересня 1648 р., він, насамперед, наголошує, що вона була наймасовішою в Європі впродовж XVII століття: “Під Пилявцями зударилися від 150000 до 200000 люду; тоді як в часах 30-літньої війни в трьох найбільших боях ворогуючі виставили не більше 80-90 тисяч з обох боків” [303. С. 18]. Особливою заслугою гетьмана, на погляд М.Капустянського, було те, що він зумів підняти на боротьбу за національні інтереси весь український народ та об’єднати козачину у могутнє регулярне військо. В першу чергу ці фактори зумовили йому блискучі перемоги у війні з Польщею. Військовий хист Богдана Хмельницького оцінено нарівні з Ганнібалом, Олександром Македонським, Наполеоном, Мольтке Старшим. “Таким чином можна ствердити, – писав він, – що Хмельницький був найвидатнішим вождем Українського Народу, але цей лицар безсумнівно також вкрив себе славою геніяльного полководця світового масштабу” [303. С. 21].

М.Капустянський не погоджувався з М.Грушевським щодо причин, які зумовили заключення миру з Польщею 1648 р. тоді, коли вона здавалося вже “без війська і оборони, – писав Великий Українець. – Якби козаки схотіли, могли б за кілька днів безпечно бути у Кракові чи Варшаві”. Водночас генерал звернув увагу на важливу обставину, яку врахував Б.Хмельницький: гетьман розумів, що із вступом українського війська на етнічні польські землі ситуація погіршиться. “Історія дає нам приклади, –

зазначав він, – що навіть переможна армія на чолі з геніяльними вождями зазнавала неуспіхів, коли їй ставило опір патріотично настроєне населення”. Так було у ході кампаній Наполеона в Іспанію і Росію 1812 р., а також в часи радянсько-польської війни 1920 р., коли армії Тухачевського досягли Варшави й зазнали катастрофічної поразки [303. С. 20].

Насамкінець, автор вважав цілком виправданим союз Б.Хмельницького з Москвою, оскільки “стремів тимчасово об’єднатися з Москвою для військово-політичних цілей, не маючи наміру в дальшому бути провінцією Москви [303. С. 24]. До речі, він також відзначав, що Москва в ті часи не була “займанцем, як тепер, а лише єдиновірним сусідом”. Тобто він дотримувався думки І.Крип’якевича, який стверджував, що “це не було ніяке приєднання “відрізаної вітки до матернього пня”, як це пізніше пробували змальовували... Хмельницький... і не думав піддаватися під керівництво Москви” [340. С. 179].

У праці “Хмельниччина” М.Капустянський наголошував, що в часи приходу Богдана Хмельницького до влади “на боці Польщі була значна перевага сил і спроможностей політичного, стратегічного й економічного характеру. Цього важливого фактору не цілком ураховують наші історики, а польські – навмисне його замовчують, або маскують”. Він вважав, що сили Запорозької Січі нараховували тоді 3-5 тис. козаків та п’ять гармат [341. С. 573]. Зрівняти сили гетьману вдалося у результаті “широкозакроєної, геніяльної підготовки”.

Значну увагу автор приділив українсько-польській кампанії 1649 р., зокрема маршу-маневру наказного отамана полковника М.Кричевського проти сильної армії Литви. Тоді 6-тисячний козачий загін здійснив більш як 500-кілометровий похід під Лоїв, де 31 липня зустрів у запеклій битві з литовцями силою 10-12 тис. вояків. Хоча козаки мали великі втрати, зокрема в бою поліг їх командант і вважалось, що битву виграв князь Радзивіл, М.Капустянський стверджував: Кричевський “здобув під Лоєвим

стратегічну та психологічну перемогу”, адже було зірвано спробу литовців рушити на Київ та допомогти полякам. Тобто автор заперечував декотрим історикам, що недооцінювали лоївську операцію. Вона значною мірою зумовила переможну кампанію Б.Хмельницького 1649 р. [341. С. 577-573].

Аналіз творчої спадщини Миколи Капустянського свідчить про те, що лєвова частина його праць присвячена історії Української революції, проблемам становлення Збройних сил та їх боротьбі за незалежність України. До цього його спонукали особиста участь у військовому будівництві та визвольних змаганнях 1917-1920 рр., а також усвідомлення необхідності осмислити позитивні й негативні уроки збройної боротьби та залишити нащадкам свідчення про героїчний чин українського народу. Високий інтелектуальний потенціал дозволив йому успішно виконати поставлене завдання, зробити вагомий внесок в історіографію Української революції.

Розглядаючи перший етап розбудови українського війська за часів Центральної Ради, М.Капустянський на прикладі свого 34-го армійського корпусу у праці “Визвольні змагання 1917–1919 рр.” відтворив процес українізації в російській армії від липня 1917 р. Автор, тоді начальник штабу 104-ї піхотної дивізії, спільно з національно свідомими генералами Я.Гандзюком, Я.Сафоновим, Н.Никоновим та іншими старшинами на чолі з командиром корпусу генералом П.Скоропадським за короткий термін реорганізували корпус у 1-й Український. Він відіграв надзвичайно важливу роль у розгромі та роззброєнні збільшовичених частин Південно-Західного фронту, зірвав їх наступ на Київ з півдня восени 1917 р.

“Перший український корпус під кермою генерала Павла Скоропадського, – відтворював ситуацію автор праці, яка була доповненням до “історії українського війська”, – був розташований восени 1917 р. для реорганізації між двома головнішими залізницями Жмеринка-Козятин та Проскурів-Шепетівка-Коростень, що лучили Київ із мільйоновими арміями

Південно-Західного і Румунського фронтів, які почали розкладатися та большевитися. З цих фронтів, природна річ, і погрожувала нашій столиці й Правобережжю найбільша небезпека” [341. С. 579].

Зауважимо, що перші збройні сутички, а часом і бойові дії між збільшовизованими частинами, зокрема 2-го гвардійського корпусу, який реально загрожував Києву, ще мало досліджені. Деякі історики вважають, що слід було перекинути 1-й Український корпус до Києва й посилити ним гарнізон. Але автор у своїй праці твердо наполягав на тому, що, вступивши у бої з більшовиками на Правобережжі, корпус Скоропадського врятував важку ситуацію. Підтвердженням можуть послужити спогади Євгенії Бош, яка за завданням більшовицького центру зайняла провідне становище у 2-му корпусі. “23 жовтня (1917 р. – авт.) 2-й гвардійський корпус виступив на підтримку робітників, які боролися за владу Рад. Виступ 60 тисяч прекрасно озброєних солдат, – писала вона у книзі “Роки боротьби”, – мав вирішальний вплив на хід революційної боротьби... Невдовзі Обласний комітет вніс пропозицію перекинути частину гвардійського корпусу в Київ для зміцнення радянських військ” [213. С. 59].

М.Капустянський детально висвітлив бойові дії українських частин, у ході яких вони звільнили від більшовиків Шепетівку, Старокостянтинів, Жмеринку, Козятин, Вапнярку, роззброїли й відправили в Росію солдатів трьох дивізій 2-го гвардійського корпусу. Писав про те, як на чолі двох полків своєї дивізії він у грудні 1917 р. зайняв Шепетівку, де роззброїв і розформував 5-тисячний більшовицький гарнізон. Згодом шляхом переговорів нейтралізував кінну Дивізію, обеззброїв і вислав за межі України 37-й Вітебський полк, зайняв Старокостянтинів зі штабом армії. “Таким чином, – підсумовував військовий історик, – шість полків 1-го корпусу в часи першої війни Центральної Ради з большевиками успішно боронили й рятували Україну з південного заходу аж до відвороту Центральної Ради на Житомир”. На жаль, відзначав автор, внаслідок

міжпартійних чвар і безвладдя у столиці “значний гарнізон, що міг дати відсіч навалі московсько-більшовицьких військ з півночі, не витримав натиску 5000 червоних муравйовських банд” [341. С.579].

Слід звернути увагу на дві невеликі, але змістовні праці, присвячені українсько-польській війні – боротьбі братерської ЗУНР за незалежність проти агресії з боку Польщі, підтриманою могутньою Антантою: “Українсько-польська війна” та “Чортківська офензива”, написані як додаток до фундаментальної “Історії українського війська” (1936). Наддніпрянець з великою симпатією ставився до західних українців та їх неординарного війська – Української Галицької Армії. Він наголошував на тому, що Галицька армія тяжіла до позиційної війни, про що свідчила майже восьмимісячна осада Львова, на відміну від Наддніпрянської чи Червоної армій, які вели маневренні війни. Вважає це негативним явищем, яке, зрештою, було спричинене низкою важливих обставин [341. С. 581-582].

Аналізуючи останню блискучу Чортківську офензиву УГА 8-28 червня 1919 р., М.Капустянський, насамперед, підкреслив, що її успіх спричинив перехід до маневренної війни, а також сміливі ініціативні дії командирів корпусів і бригад. Але цей успіх, як і блискуча Вовчухівська операція УГА в лютому 1919 р., на думку автора, не призвели до перемоги у війні. До цього спричинилися не тактичні помилки чи недотягнення командування, уряду ЗУНР, а “негативні впливи зовнішньополітичних факторів” [341. С. 583].

Характерною особливістю науково-історичних праць М.Капустянського було врахування зовнішньополітичних чинників, геостратегічного становища України у період певних подій, які розглядалися та аналізувалися автором. Він писав: “Світова війна (головно розв’язка її), велика революція, боротьба народів за національно-державне відродження, шукали своєї розв’язки на Сході, особливо на українських землях, створюючи там дуже скомпліковану ситуацію. Тому нашу визвольну боротьбу необхідно розглядати на тлі цих різнобарвних і

важливих явищ, як один із її складників”. Розвиваючи свою думку, військовий історик слушно зауважував: перекроюючи карту Європи після закінчення світової війни, країни Антанти як переможці рахувалися лише зі своїми національними інтересами, намагалися, насамперед, забезпечити безпеку перш за все своїх держав. “Українська держава їм до цього здавалася перешкодою”, – наголошував автор. Саме для ліквідації ЗУНР Париж на галицький фронт перекинув могутню армію генерала Галлера, яка зіграла вирішальну роль у війні. “Спираючись на історичних фактах, – заключав М.Капустянський, – ми маємо повні підстави твердити, що не польська армія й не деякі недотягнення уряду та військового проводу армії спричинилися до нашої програної (війни – авт.), а головним робом стратегічно-політична інтервенція могутньої Антанти. Бо ж поляки в ніякому випадку не спромоглися б власними силами відкинути Галицьку армію за Збруч, погромити ліве крило Дієвої армії (УНР – авт.) та виграти війну” [341. С. 584].

Відзначимо, що такої ж думки дотримувалася значна група військових істориків на чолі з Л.Шанковським. “Вину за нашу поразку, – писав він, – мусимо приписувати зовнішньополітичним силам, а не нам самим”. Взагалі ж серед українських істориків з проблематики визвольних змагань 1917-1921 рр. можна розрізнити три групи, які по-різному аналізували причини поразки. До першої, на чолі з М.Капустянським, відносилися дослідники, які шукали причини головно у зовнішніх чинниках. Інша група наголошувала на внутрішньополітичних обставинах. Чимало істориків шукали причини в комбінації зовнішніх і внутрішньополітичних аспектів. (На наш погляд, саме вони були найближчими до істини).

Крім науково-історичних праць, у творчій спадщині М.Капустянського є низка мемуарно-аналітичних, де він як безпосередній учасник знакових подій Української революції та згодом як член проводу ОУН з притаманним йому професіоналізмом змалював буремну минувшину. Слід зауважити, що

історіографія визвольних змагань 1917-1921 рр. охоплює досить потужний пласт спогадів учасників тих подій. Власне вони й започаткували серйозний доробок праць з цієї проблематики, надзвичайно живучу традицію висвітлювати події тенденційно, висувати на передній план позитивні аспекти, оминаючи недоліки та прорахунки, тим більше власні. Часто події подавалися відірвано від зовнішньої та внутрішньо-політичної ситуації. Це змусило керівників Воєнно-історичного відділу ще у 1919–1920 рр. опрацювати концепції та методологічні засади, оприлюднені у брошурах І.Кревецького “Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння”, І.Кревецького та О.Назарука “Як писати мемуари?”. Пізніше методичні рекомендації з цієї проблеми містилися у статтях Симона Петлюри, зокрема “Сучасна українська еміграція та її завдання” та “Табор” (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі), а також на сторінках воєнно-історичного збірника “За державність” [417].

Спогади М.Капустянського цілком відповідають найвищим вимогам жанру мемуаристики і мають велику наукову вартість, оскільки відзначаються об’єктивністю і розглядають події у контексті загальної ситуації, пов’язуючи їх із міжнародними і внутрішньо-політичними чинниками. Зроблені висновки носять глибокий повчальний характер. Прикладом такого широкого мислення і професіоналізму можуть служити спогади “Славетна Дія під Чорним Островом”. Вони присвячені одному з боїв частин Армії УНР проти кінних дивізій С.Будьонного в районі Проскурова 5-6 липня 1920 р., який подано на тлі загальної ситуації на фронті, що визначає його важливе значення, відтак особливий інтерес. Зауважимо, що пізніше йому присвячено мемуарно-історичний збірник “Героїчний бій під Чорним Островом”, в якому також публікувалися спогади М.Капустянського про подвиг полковника Євгена Мешковського.

У першій частині “Славетної Дії” автор подає стратегічну ситуацію в Україні навесні 1920 р. Вона була вкрай несприятливою для українців:

більшовицькі війська окупували край і змусили Наддніпрянську армію відступити за Збруч, де вона розмістилася у таборах. Галицька армія залишилася на Правобережжі, але внаслідок обставин підпорядкувалася червоним. Водночас у запіллі Червоної армії, за висловом автора, рейдувала “нечисленна (3-5 тисяч люду) повстанча армія генерала Омеляновича-Павленка”, в Криму господарювала біла армія генерала Врангеля, а по усій Україні ширився повстанчий селянський рух проти радянської влади [139. С. 107-108].

Найвигідніше використала ситуацію Польща на чолі з прагматичним провідником Юзефом Пілсудським. Маршал надав більшовицькій Росії можливість розгромити Денікіна і Директорію, оскільки не бажав мати сусідами білу Росію та незалежну Україну, що завадило б йому утримувати захоплені Польщею західноукраїнські землі. Між іншим, у книзі спогадів “Похід на Москву” генерал А.Денікін зауважував, що неодноразово спонукав Пілсудського спільними силами вдарити по Москві, намагався вплинути на нього через Антанту. Він відверто писав, що позиція Пілсудського врятувала червону Москву, адже командування Червоної армії перекидало із заходу свої війська проти Добровольчої армії й зуміло врятувати ситуацію, коли передові частини Денікіна наближалися вже до Тули [120. С. 182].

М.Капустянський стверджує, що навесні 1920 р. маршал Пілсудський таки вирішив виступити проти червоної Москви, але з локальним завданням: “закріпити всі землі, які опинилися під Польщею, а коли можливо їх і поширити”. Зауважимо, що автор уникає давати оцінку порозумінню між С.Петлюрою і Ю.Пілсудським, яке спричинило Варшавські угоди 1920 р. Вважає, що “для певності в вислідах майбутньої війни проти більшовиків, необхідно було знайти собі спільника і Пілсудський пропонує військовий союз Головному отаманові С.Петлюрі” [276. С. 108]. Між тим, генерал О.Удовиченко однозначно стверджує:

“Пілсудський, який був душою і головним чинником визвольної боротьби польського народу, розумів, що майбутня доля Польщі зв’язана буде з існуванням незалежної Української держави. Як Польща, так і Україна мали одного і головного ворога – Москву”. Тодішній голова уряду УНР і учасник переговорів у Варшаві Мазепа згадував, як С.Петлюра переконував його: “Пілсудський є прихильник самостійної України”. Згодом І.Мазепа пересвідчився у цьому, коли побачив як маршал Польщі дискутував з ендеками – противниками угоди з Україною [373. С. 29].

Розглядаючи хід бойових дій і наступ польсько-українських військ на Київ, М.Капустянський відзначає, насамперед, блискучий успіх офензиви, до якої спричинилися Наддніпрянська армія, особливо дивізії О.Удовиченка та М.Безручка, яка однією з перших вступила до столиці України. Водночас він відзначив, що протибільшовицький заклот галицьких бригад забезпечив полякам успішний прорив фронту. У тому, що більшовикам вдалося переломити хід війни та перейти в наступ, автор звинувачує військово-політичне керівництво Польщі, яке не дозволило терміново збільшити і зміцнити Армію УНР, настроїло проти себе українців Правобережжя.

Саме поспішний відступ польських військ на початку липня 1920 р. поставив у скрутне становище Армію УНР, яка діяла на південному крилі фронту. Тоді Головний Отаман С.Петлюра з частиною управлінь Генерального штабу перебував у Проскуріві (тепер Хмельницький). Коли стало відомо, що кінні частини бригади Г.Котовського прорвалися до Чорного Острова і загрожують відрізати Проскурів, нечисленний його гарнізон – штаб, охоронні й тиллові підрозділи розпочали евакуацію. М.Капустянський згадував, що керівництво нею за власною ініціативою очолив генерал-квартирмейстер генштабу полковник Є.Мешковський (Є.Мишківський). Виходець із дворян, талановитий перспективний офіцер російської армії без коливань 1918 р. перейшов на службу до Армії УНР і

виявив себе непересічним штабовим старшиною та хоробрим вояком [315. С. 194–196].

Автор відтворив героїчний подвиг полковника, який очолив близько ста бійців, відбив станцію, щоб дати можливість ешелонам відійти на Волочиськ. Не витримавши стрімкого контрудару, Червоні кіннотники відступили. Ситуація була врятована, але в бою смертельно поранено Є.Мешковського. М.Капустянський з великою теплою згадував дружину полковника Єлизавету, військового лікаря, яка особисто ручною дрезиною транспортувала чоловіка в тил. За кілька днів героя не стало: він помер у шпиталі Тернополя, де й похований.

У змістовних висновках зазначалося, що з військового боку бій був зразком “перемоги якості над кількістю (підкреслення – М.К.), побіди сильного духа..., ролі та ваги коменданта на висліді бойових чинів”. Бій під Чорним Островом засвідчив, що червона кіннота не може перемогти хоробрю піхоту, якщо її очолює відповідальний командир; що в скрутних моментах бою кращий спосіб оборони – атака; що вирішальне значення в бою має командир. “Ми певні, – пише автор, – що без полковника Мешковського вся валка була б захоплена, а люде порубані”. Водночас він зазначав, що успіхи будьоновської кінноти свідчили “не про її силу, а про малу бойоздатність польської піхоти та недосвідченість її керівників, які не відважувалися в полі бою протиставитися цій кінноті, а майже завжди рятувалися від неї втечею”. Наводив приклад оборони Замостя наприкінці серпня 1920 р. частинами 6-ї української Січової дивізії полковника Марка Безручка, коли після трьох днів битви невеликий гарнізон Замостя змусив 25-тисячну армію Будьонного відступити, зірвавши її похід на Варшаву [315. С. 105-110].

Таким чином, цей короткий огляд творчої спадщини М.Капустянського засвідчує про його непересічний талант військового історика, праці якого були яскравим зразком для тодішніх і сучасних дослідників Української

історії. Проблематика його творів пронизана національно-патріотичним духом. Зрештою вони були підступом до визначної епопеї, якою стала його фундаментальна праця про найвидатнішу стратегічну операцію українського війська влітку 1919 р.

Наприкінці грудня 1919 р. М.Капустянський виїхав до Польщі й осів у таборі інтернованих частин Армії УНР у Ланцуті, де розгорталася формування української 6-ї Січової дивізії під командуванням полковника Марка Безручка. Побутові умови для близько трьох тисяч українських вояків були дуже поганими: люди жили у холодних бараках, при жахливих санітарних умовах та поганому харчуванні. Проте у таборі (до речі, обнесеному колючим дротом) велася інтенсивна підготовка до нових битв за волю України. В частинах організовано вишкіл і національно-патріотичну роботу, створено курси військової підготовки для старшин, налагоджено видання часопису [317. С. 62–63].

Саме у ті зимові дні, незважаючи на несприятливі умови перебування у таборі Ланцут, генерал Капустянський розпочав роботу над головним творчим здобутком життя – фундаментальною працею з історії визвольних змагань “Похід Українських армій на Київ–Одесу у 1919 році”. На початку січня 1920 р. він звернувся до Військового міністра В.Сальського з листом, у якому виклав свою ідею щодо написання великої науково-історичної праці. Головний Отаман С.Петлюра, який був одним з палких прихильників організації воєнно-історичної роботи в військах, висловив бажання детальніше викласти план книги. 18 січня того року М.Капустянський надіслав В.Сальському листа, в якому зазначав, що має за головну мету висвітлити наступальну операцію українських військ на Київ–Одесу у серпні 1919 р. на основі особистих та архівних матеріалів і документів. Водночас він зауважував, що “при опису воєнних подій буде коротко торкатися політики, наскільки вона допомагає або перешкоджує стратегії”. Тобто автор попереджав: стратегічний огляд воєнної операції буде

представлений на тлі загальнополітичної ситуації в Україні, а “всю ідейну роботу і форму викладу беру на себе”. Вважаючи, що воєнне відомство УНР зацікавлене у такому науковому виданні, генерал просив надати йому в допомогу кількох старшин і виділити необхідні кошти. Для роботи він залучав колишніх співробітників по службі в оперативному управлінні генштабу: сотника Генерального штабу В.Скорнякова, колишнього випускника Олександрівського військового училища, начальника розвідки 104-ї дивізії штабс-капітана Є.Римаренка, Б.Чеховича та друкарку Ніну Соколовську. Планував розпочати працю у Варшаві й виконати її впродовж кількох місяців [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк.16–16 зв.].

11 лютого міністр В.Сальський повідомив М.Капустянського про те, що Головний Отаман погодився на його пропозиції, й на час праці звільняє від службових обов’язків генерала та його помічників. Працювати рекомендує в Ланцуті й задовольняє прохання щодо фінансування проекту – виділено 12 тис. марок. Водночас міністр попереджав: його відомство зберігає право на редагування праці й необхідну коректуру тексту [9. Оп. 2. Спр. 55а. Арк. 13].

М.Капустянський розпочинав працю, глибоко усвідомлюючи необхідність на основі об’єктивного воєнно-історичного та суспільно-політичного аналізу подій епохальної доби визвольних змагань висвітлити складні процеси Української революції. Його фундаментальна праця “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році” відзначалася науковою глибиною та концептуальним мисленням і фактично відкрила історіографію визвольних змагань військовим історикам українського зарубіжжя, стала визначною подією у розвитку національної історичної науки “Ця книга, то є фундаментальний історичний матеріал про нашу боротьбу, – слушно зауважував О.Удовиченко, – Будучи майже постійно генерал-квартирмайстером Штабу нашої Армії, він яскраво освітлює бойові операції, хиби і заслуги командного складу та умови, в яких наша боротьба

відбувалася” [471. С. 168].

У передмові до книги автор відзначав: від початку Української революції йому довелося брати участь у визвольній боротьбі: за незалежність, спілкуватися з видатними діячами революції, займати високі пости в Армії УНР, відтак “пережив з нашою Армією всі її радощі і болі. Бачив ті несприятливі умови, в яких точилася велетенська боротьба, бачив тяжку працю Уряду УНР і його вільні й невольні помилки”. Отже, своїм почесним завданням він поставив “накреслити лише загальний перебіг подій в Україні з червня по листопад 1919 року, так би мовити, подати кістяк військових акцій, з погляду вищого командування” [301. С. 6-7]. М.Капустянський залучив до наукового обігу досить широку джерельну базу, яку склали насамперед документи: журнали бойових дій, оперативні накази і звіти, донесення розвідувальних служб, а також персональні записи службового щоденника та матеріали періодичної преси.

Зауважимо, що автор вийшов далеко за межі окресленого ним завдання. Київська наступальна операція вписана у широке полотно українських визвольних змагань. За його висловом, він намагався ознайомити читача “з тією атмосферою, в якій точилася ця боротьба, щоб таким чином читач цю історичну добу внутрішньо пережив, зрозумів і об’єктивно оцінив”. В кінці передмови він писав: “Автор має надію, що він своєю працею знову спричиниться до поширення і поглиблення серед українського суспільства, а зокрема молоді, відомостей про героїчні чини нашого війська, що довгий час в несприятливих умовах змагалось за найвищий ідеал нації – її державність. Бо, чи може існувати більш цілюще джерело віри у майбутнє, щоб перетривати сучасне та відповідно підготуватися до переможнього прийдешнього, як наше славне, українське революційно-мілітарне минуле” [301. С. 5].

Вже у вступі М.Капустянський змалював соціально-політичну ситуацію в Україні доби Центральної Ради та Гетьманату й чітко окреслив помилки і

прорахунки їх керівництва на першому етапі Української революції. Зокрема критично відзначив: уряд Центральної Ради на чолі з соціал-революціонерами 1917 р. та у перші місяці 1918 р. не спромігся “ні створити державу, ні налагодити лад в ній, ні створити добру армію”. Відтак не отримав всенародної підтримки, втратив Україну й змушений запросити Німеччину для визволення краю від більшовиків [301. С. 9–10]. Але союзники повели себе, як окупанти, що збунтувало проти них хліборобські маси, за допомогою яких до влади без перешкод прийшов гетьман П.Скоропадський. Автор відверто симпатизує гетьманській владі. Вважаємо, що за не через власну повагу до свого колишнього командира, з яким зблизився під час українізації 34-го армійського корпусу та який радо прийняв його на службу до Генерального штабу війська Української держави.

М.Капустянський відтворює широкомасштабну державотворчу діяльність гетьмана. “Як видатний військовий діяч, гетьман Скоропадський з великою енергією взявся за організацію української військової сили, цієї головної підвалини всякої держави, – наголошував автор. – Приступлено до переведення в життя інституту вільного козацтва ... Гетьман і його уряд приступили до організації державного апарату... Скоропадський закладає Академію Наук, два університети і багато середніх і нижчих шкіл” [301. С. 12–13]. Все це відбувалося в умовах спротиву німецького окупаційного командування, соціалістичних і більшовицьких кіл.

Між тим, на основі глибокого аналізу зовнішньополітичної ситуації в Європі М.Капустянський стверджував, що саме тоді для України відкривалися великі перспективи. Адже більшовицький терор і руїна суттєво послабили Росію. До України линули співвітчизники етнічних українських земель Галичини, Буковини, Прикарпатської Русі. Її союзником у протистоянні з Москвою були Дон, Кубань, Біла Росія і Польща. “Україна ходом подій мусіла зробитися головним осередком східного слов’янства та

могутнім активним оплотом Європи проти большевизму. Не тільки вибороти собі самостійність, але й прибрати керуючу роль на сході – ось чого могла досягнути Україна, при відповідній політиці свого уряду і підтримці з боку населення та сприяючих зовнішніх умовах”, – підкреслював військовий історик [301. С. 11].

На жаль, як підсумовував автор, цього не сталося внаслідок розкладаючих дій з боку Москви, українських соціалістів та проросійських сил у Києві. Крім того, союз з Німеччиною спричинив вороже ставлення Антанти до України. Антанта не тільки не визнала Україну незалежною державою, але й усіляко підтримувала Польщу та Білу Росію проти Києва і Львова.

Слід відзначити, що аналогічних концептуальних поглядів на ситуацію в Україні 1917–1918 рр. дотримувалося чимало військових істориків українського зарубіжжя. Автор змістовної науково-історичної праці “Україна у війні за державність” генерал О.Удовиченко як недоліки Центральної Ради відзначав ігнорування розбудови регулярної армії внаслідок впливів так званих “автономістів” на чолі з В.Винниченком і М.Грушевським. Він схвально оцінював процес військового будівництва за Гетьманату. Наголошував, що в ньому взяли участь визначні українські військовики: генерали М.Юнаків, С.Дельвіг, О.Галкин, П.Єрошевич, полковники Є.Мишківський, М.Безручко, М.Капустянський. В результаті, незважаючи на заборону німців, формувалися вісім армійських корпусів, а у листопаді 1918 р. армія нараховувала 65 тис. вояків [471. С. 42]. Між іншим, дехто з зарубіжних істориків зараховує М.Капустянського ледве не до “автономістів”. Р.Млиновецький, характеризуючи ситуацію а історіографії Української революції, пише: на початку 1920-х рр. “вдалося захопити вплив на розвиток подій і пресу власне нашим “автономістам”, ворогам ідеї відновлення держави наших предків, відновлення цілковитої самостійності України... Вони на еміграції скинули з себе відповідальність”.

До них він зараховує В.Винниченка і П.Христюка, а також відзначає, що “якоюсь мірою під їх вплив потрапили М.Капустянський, Б.Монкевич, М.Омелянович-Павленко, Ю.Тютюнник, А.Крезуб, В.Кедровський”. Вважаємо цей закид автора безпідставним.

Прихильниками державницьких самостійницьких поглядів, поряд з Капустянським, були також інші відомі історики Української революції. Зокрема, полковник В.Кедровський, який у своїй монументальній праці “1917 рік” відтворив гостру боротьбу на військових з’їздах між радикально настроєними делегатами та поміркованим керівництвом Центральної Ради й засвідчив, що більшість військовиків і він зокрема, виступали за самостійність України та творення власного війська. Автор зазначав, що і С.Петлюра на словах виступав за необхідність створення українських Збройних сил, а на ділі сприяв поразці самостійницького табору на чолі з М.Міхновським [305. С. 131-132]. Так само і А.Крезуб (Осип Думін) у статті “Українська військова і воєнна література” в цілому позитивно оцінюючи праці Б.Монкевича, слушно зауважив, що поруч з М.Міхновським слід поставити його палких прихильників О.Луценка, О.Шаповала, В.Павелка та інших “відданих душою справі організації війська”. Полковник Думін звинувачував українських соціалістів, які, на його погляд, “найбільш загальмували творення української армії”. Закидав він і С.Петлюрі як голові Генерального військового комітету, який “загирив великі таланти вручені йому українськими військовими з’їздами” [78. 1937. Ч. 7–8. С. 17].

Перший розділ праці М.Капустянського відтворював ситуацію в Україні на кінець 1918 р., тобто після приходу до влади Директорії. Будучи начальником оперативного відділу Генерального штабу, він володів усією інформацією про військово-політичне становище України, і 30 грудня 1918 р. подав на ім’я Головного Отамана С.Петлюри доповідну записку, зміст якої повністю наведено у книзі під заголовком “Становище на фронтах і засоби, необхідні для успішного захисту України”. Вона виявлена

дисертантом у фондах Генерального штабу УНР Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [301. С. 21-26; 9. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1-3].

Насамперед проаналізовано надзвичайно складне і небезпечне геополітичне та стратегічне положення України, що перебувала у кільці ворожих сил. “Зі сходу та з півночі, – зазначав він, – большевики розпочали натиск на Україну. Їх завданням є захопити Київ, установити свою владу на Україні... З північного заходу веде операції організоване польське військо з метою заволодіння всією Східною Галичиною; є так само підстави гадати, що поляки мають заміри на Волинь і Поділля. З півдня ми тримаємо фронт проти добровольчих частин і держав Згоди. Нарешті ми межуюмо з Доном і Кримом”. Які сили мала на той час Україна? Відповідь М.Капустянського була невтішною. “Озброєні сили України – відзначав він, – складаються з двох нерівних по вартості елементів: галичан і наддніпрянців”. Надзвичайно високо оцінено боєздатність галицького корпусу Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця – “прекрасний”, писав він. Схвально відізвався і про Галицьку армію, яку успішно можна використовувати “як проти поляків, так і в боротьбі з большевиками”. Із Наддніпрянської армії відзначав “порівнюючи добре зорганізовані” частини Запорізької та Сірої дивізій. Решту частин, сформованих на основі мобілізації або повстанчих загонів, він оцінював як “мало надійний елемент в боротьбі з большевиками” [301. С. 22].

Генерал виступав як досвідчений політик, коли розглядав причини низької боєздатності більшості частин Наддніпрянської армії. Він відзначав: “Основний контингент козаків є селяни”, які піднялися на боротьбу “головним чином з причин соціальних, і лише частина керувалася сильним національним почуттям”. Основною мотивацією для них було прагнення отримати землю. Це вміло використовували більшовики своїм демагогічним гаслом “Землю – селянам!” Тож, наголошував М.Капустянський, “частина

селянства, а особливо робітники, не зазнавши большевизму на власній шкурі, почувають велику симпатію до большевиків, рахуючи, що вони найбільш яскраво виражають народні стремління” [301. С. 23]. Відтак, слід враховувати усі ці аспекти в ході збройної боротьби за державність.

У розділі “Ставлення до союзників” автор виявив себе як державно-політичний діяч. Проаналізувавши бойовий стан армії та психологію козацтва, він зробив глибокі висновки щодо подальшої стратегії визвольних змагань України. Виходячи з того, що “битися власними силами одночасно зі всіма супротивниками” неможливо, та з того, що “головніший і найнебезпечніший ворог – большевики” слід “зав’язати згоду з Антантою”. Союз з нею мав би ґрунтуватися на умовах: Україна бере участь у активній боротьбі з більшовиками; союзники гарантують припинення агресії Польщі проти ЗУНР і приєднання Галичини й Буковини до Наддніпрянської України, надають матеріально-технічну допомогу Армії УНР [301. С. 25-26].

Думки М.Капустянського поділяв визначний діяч УНР І.Мазепа, який у книзі “Україна в огні й бурі революції” підтверджував: УНР наприкінці 1918 р. “опинилася між молотом і ковадлом. З одного боку наступала більшовицька Москва, а з другого проти України мобілізувалися сили “білої Росії” за допомогою Антанти”. Автор свідчив, що серед провідників УНР було чимало прихильників тісного союзу з Антантою проти Москви. Але такі впливові діячі як член Директорії В.Винниченко та голова уряду В.Чехівський виступали за порозуміння з Москвою, для чого вислали туди спеціальну делегацію на чолі з С.Мазуренком [371. С. 74].

Безпосередній учасник тих подій, відомий військовик генерал Олександр Удовиченко оцінював становище України на той час як дуже важке. “Український народ у боротьбі за свою незалежність, – писав він 1954 р., – опинився самотнім..., міг спиратися тільки на власні сили. Коли б в той час держави Антанти, особливо Франція і Англія, зрозуміли б вагу українського питання, та підтримали зусилля українського народу в його

прагненні до незалежності, то з певністю можна сказати, що сьогодні не було б ССРСР, цієї країни рабства, огнища світової революції, джерела неспокою в Європі і цілому світі” [471. С. 48].

Генерал Удовиченко ухилився від аналізу причин такого становища України в роки революції. М.Капустянський окреслив їх загально і лише пізніше відверто критикував воєнно-політичний провід УНР, який змусив свою армію воювати відразу на трьох фронтах: більшовицькому, денікінському і польському. Втім, це аналітичне завдання виконав Матвій Стахів, який у книзі “Україна в добі Директорії” детально проаналізував зовнішню політику керівництва УНР і зробив висновок, що воно допустилося серйозних помилок, які спричинили важкі наслідки. Він стверджує: Директорія довго вагалася, шукаючи порозуміння з Москвою, мало уваги приділяла встановленню контактів з урядами країн Антанти, сусідніми Польщею та Румунією. “Делегацію на Мирову Конференцію в Парижі сформовано дуже пізно, хоч вона власне була найважливішою з усіх. Париж тоді був осередком всієї світової політики і тут... перебували шефи самих урядів і дипломатичні представництва всіх інших держав з найширшими повноваженнями” [452. С. 166]. Автор з прикрістю відзначав, що місія УНР зібралася у Парижі лише навесні 1919 р., до того ж була погано укомплектована. Зауважимо, що програми соціалістичних урядів УНР на Заході були сприйняті як більшовицькі. Власне В. Винниченко і голова уряду В.Чехівський не приховували, що прагнули у січні 1919 р. створити в Україні єдиний соціалістичний фронт, свідчив М. Стахів. Вони пропонували есерам, російським соціалістам і більшовикам союз проти Антанти [452. С. 212]. Все це відштовхувало Україну від Антанти й привело до негативних наслідків.

Подібною до думки М.Капустянського, але розкутішою була характеристика ситуації УНР на зламі 1918–1919 рр., змальована Василем Кучабським в “Історії Січових Стрільців”. Автор критикував нерішучу

зовнішню політику Директорії. “Її рівночасні переговори в Одесі з Антантою і в Москві з більшовиками відштовхнули від неї обидві сили”, – наголошував він. Між тим, “виразно видко було фальшиву гру більшовицької Москви”, яка вже у листопаді 1918 р. була відверто ворожа “до української державності”. Отже, вихід був лише в воєнному союзі з Антантою. Щоправда, відзначав В.Кучабський, вона “вперто відборонювалася визнати українську державність”. Але для зміни ситуації було зроблено не все можливе [282. С. 162].

Відтворюючи становище в Україні у першій половині 1919 р., чому М.Капустянський присвятив спеціальний розділ, вперше в українській історіографії автор подав періодизацію боротьби з більшовицькою навалою від боїв на Лівобережжі до польської офензиви в Галичині й на Волині. Головним було протистояння з Москвою, яка зуміла підготувати і здійснити агресію проти УНР. На жаль, відзначав автор, Директорія, здебільшого через суб’єктивні причини, не змогла підготуватися до війни “політично й стратегічно, а головно психологічно”. Посилаючись на спогади тодішнього командувача більшовицькими військами В.Антонова-Овсієнка, кинутими Москвою проти України, автор спростовує міф радянської історіографії про те, що проти Директорії билися українські частини. Дійсно, командувач тоді писав В.Леніну: “Нема чого й числити без пересунення значних сил Червоної армії не тільки на успіх революційного руху, але й на сам його вибух” [301. С. 27]. Відтак автор подає перелік військ так званого Українського фронту, серед яких були полки і дивізії, укомплектовані переважно росіянами з Москви, Орла, Брянська, частин ЧК, а також інтернаціональні підрозділи татар, угорців, мадяр, китайців, латвійців та ін.

Боротьбу з більшовицькими військами ускладнювали анархістськи настроєні, часто підбурювані Москвою загони різноманітних отаманів у тилу Армії УНР. Зокрема формування М.Григор’єва та Н.Махна виступали проти Директорії, відкривали фронт і відверто переходили на бік червоних.

Незважаючи на складні умови боротьби з військами радянської Росії без найменшої підтримки ззовні, а навпаки, в загрозливій з усіх боків ситуації, Армія УНР, – відзначав М.Капустянський, – впродовж першого півріччя утримувала за собою Правобережжя. Саме вона у березні 1919 р. зірвала план Москви здійснити рейд Червоної армії в комуністичну Угорщину й подати допомогу комуністам Баварії, тобто проникнути в Європу. У своїх мемуарах В.Антонов-Овсієнко писав, що 25 березня того року головнокомандувач Й.Вацетіс віддав з Москви наказ: “Припинити розвиток операцій в напрямі румунського кордону... та перекинути звідти всі зайві війська проти військ Петлюри і поставити своєю ближчою метою остаточно зліквідувати наступ Петлюри проти вас. Ваше просування в західному напрямі необхідно довести до кордонів південно-східної Галичини та Буковини” [199. Т. 3. С. 323-324].

М.Капустянський відверто визнавав, що розгорнутий наступ більшовицьких військ і травнева офензива польської армії, в результаті якої були розгромлені наддніпрянські дивізії Волинської групи, а галицька армія відкинута між Збручем і Дністром, поставили УНР у катастрофічне становище. Її уряд і командування Армії УНР опинилися у Тернополі, а війська – затиснуті в районі Дубно-Броди. Не обмежуючись констатацією подій і становища республіки, автор у спеціальному розділі книги глибоко аналізує причини військових поразок.

Серед головних причин катастрофи військовий історик вважав помилки воєнно-політичного проводу УНР. “Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання, – наголошував він, – одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема сильніший за українську армію” [301. С. 39]. Дійсно, більшовицька Росія мала величезні матеріальні і людські ресурси. Проти неї марно боролися армії Денікіна і Колчака при підтримці могутньої Антанти. З іншого боку Польща – також добре озброєна і посилена 60-тисячною армією генерала Ю.Галлера. Генерал

наголошував: Генеральний штаб та штаб Дієвої армії, в якому він служив у ті часи на високих посадах, постійно намагалися змінити ситуацію, “нераз докладували Головному й Наказному Отаманам (С.Петлюрі та О.Осецькому – авт.), що треба позбавитись одного з цих фронтів; але ці доповіді, на превеликий жаль, не доводили до належного skutku” [301. С. 39].

Керівництво УНР, справедливо закидав автор, не спромоглося “відшукати жадного друга серед нейтральних держав. Через те не тільки повстала цілковита ізольованість України в її боротьбі на два фронти, а навіть і фактична блокада її кордонів”. Така ситуація стала можливою внаслідок відсутності чіткої зовнішньої політики.

Як досвідчений військовик, М.Капустянський гостро критикував кадрову політику уряду, коли на високі командні посади інколи висувалися авантюристи, що видавали себе “за виразника національної ідеї”, а кадровим високоосвіченим старшинам і генералам не було довіри. Підтвердженням цієї тези автора є архівні документи, які свідчать про те, що з 276 генералів гетьманської армії на службу прийнято всього близько 30, тоді як в Червону армію мобілізовано значно більше [396. С. 231]. В результаті в Армії УНР бракувало твердої дисципліни, посилювалася її політизація втручанням у сферу її впливу соціалістичних партій.

Негативну роль зіграла розкладова діяльність більшовицької агітації в селянських масах, які склали більшість армії. Значна частина бідноти, особливо з колишніх повстанських загонів, зрештою як і діючих в Україні 1919 р., тягнулися до демагогічних гасел Москви з обіцянками “землі і волі”. Нарешті, автор відзначив короткозору політику Антанти та білої Росії, які “не зуміли оцінити роллю України в боротьбі з большевизмом”, в результаті чого антибільшовицький фронт був розколений, що й використала Москва: окремо розгромила війська денікінської, української, згодом польської армій [301. С. 41-42].

Першим серед українських військових істориків, він висвітлив

організацію вищих органів Збройних сил України та дав відверту характеристику їх керівникам, вказуючи на позитивні й негативні сторони кожного, починаючи з Головного Отамана. На це у 1920–1921 рр., коли вийшла перша частина праці, відважувався не кожний, оскільки названі воєначальники були ще при владі.

Головного Отамана Симона Петлюру названо “центральною фігурою українського національного руху”; відзначав, що йому належала вся військова і державна влада в УНР, він користувався великим авторитетом серед народу. Водночас на нього впливала політика українських партій, що мало негативні наслідки у визначенні генерального курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Часто у коло його довіри потрапляли і завдавали великої шкоди військовій справі випадкові люди, які отримували високі посади. Особливо у київський період, на зламі 1918–1919 рр. Наказний Отаман Олександр Осецький, генерал російської армії, маючи великі права нарівні з головнокомандуючим був добрим організатором, енергійним виконавцем, але М.Капустянський називав “великою хибою” його нездатність відстояти власну думку перед С.Петлюрою та урядом, твердо захищати інтереси українського війська, що є серйозним недоліком воєначальника [301. С. 43].

Варто зауважити прихильність автора до галичан, які служили в Армії УНР. Саме вони склали майже половину корпусу Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця. Одним з них був начальник штабу Дієвої армії 28-літній полковник Андрій Мельник, – “видатний старшина, знаменитий організатор, відважний, коректовний і чесний, палкий патріот”. Водночас, відзначав М.Капустянський, не маючи серйозної військової освіти, “для свого високого становища мав тоді ще мало досвіду”. Не мав вищої військової освіти і досвіду служби у високих штабах і його помічник, підполковник російської армії Василь Тютюнник. Це був, за висловом автора, “молодий старшина (йому було 36 років – авт.) величезної енергії і

працездатності, шляхетного честолюбства, дуже рішучий і настирливий, рідкої чесноти і некорисливий”. Потребував допомоги досвідчених старшин Генерального штабу. “Отаманів А.Мельника та В.Тютюнника, – підсумовував М.Капустянський, – на ці посади було призначено з причин національно-політичних, як видатних і популярних у війську і суспільстві діячів” [301. С. 45]. Слід відзначити, що цей розділ праці викликав неоднозначні відгуки серед військової еміграції та навіть негативну оцінку з боку Головного Отамана С.Петлюри, яку він висловив у листі до генерала О.Удовиченка [418. С. 221].

Великий пізнавальний матеріал для дослідника Української революції містився у розділі, в якому військовий історик характеризував стан Збройних сил УНР і Червоної армії в Україні напередодні визначної наступальної операції у липні-серпні 1919 р.

Насамперед відзначалося, що у ході напруженої боротьби в Армії УНР викристалізувалися регулярні військові частини, відсіялися випадкові супутники з середовища стихійного повстанського руху. Навесні реорганізовано структуру армії: з усіх окремих частин сформовано 11 піших дивізій у складі трьох полків зведених у групи (корпуси) на чолі з досвідченими командирами. Щоправда, внаслідок фронтової ситуації до остаточного завершення реорганізації не дійшло.

Як найліпшу і найнадійнішу збройну силу М.Капустянський визначив групу Січових Стрільців Є.Коновальця, яка мала дві піші та Залізничну дивізії. На його погляд командувач був “взагалі більше політик і дипломат аніж військовик”, водночас “розумна людина, дуже честолюбива, чудово орієнтувався в різних політичних течіях. Уміє підтримати свій авторитет... Бойове керівництво військом покладав на своїх начальників штабів, даючи їм вільну руку”. Штаб групи очолював тоді Генерального штабу підполковник М.Безручко, високоосвічений і талановитий старшина. Під їхнім керівництвом, зазначав автор, “Група С.С. була одною з кращих

бойових частин із міцною дисципліною, ядро армії Петлюри в його операціях на Київ” [301. С. 47]. Вона мала 4500 багнетів і шабель та 200 скорострілів.

З самого початку збройної боротьби за незалежність Запорізька група (корпус) відзначалася високими бойовими якостями, закладеними хорошими командирами О.Натієвим та П.Болбачаном. Але згодом, внаслідок авантюрного керівництва корпусом отамана О.Волоха, який хотів привести запорожців до стану червоних, корпус інтерновано в Румунію. Після повернення в Україну і реорганізації під керівництвом нового командира Генерального штабу полковника В.Сальського та начальника штабу М.Воскобойникова Запорізька група відновила свою боєздатність і її три дивізії – близько 3000 багнетів і шабель та 20 скорострілів – відзначалися у наступних операціях Армії УНР [301. С. 48, 51].

З інших формувань автор виділяв волинську групу (4000 багнетів) під командуванням Генерального штабу полковника Всеволода Петріва. Її командир, за висловом М.Капустянського, “був для вояків зразком, прикладом своєю відвагою в боях. Здібний, працездатний, творчий, темпераментний” (пізніше Військовий міністр уряду УНР в екзилі). Схвально відгукувався про 3-тю Залізну дивізію на чолі з Генерального штабу підполковником Олександром Удовиченком: “Видатний старшина, шляхетна, скромна людина і талановитий керівник дивізії. В своїх операціях виявляв розумну самодіяльність і велику активність” [301. С. 50]. Загалом на початку червня 1919 р. Армія УНР нараховувала у бойовому строю до 15 тисяч багнетів і шабель, 350–380 скорострілів, 120 гармат. Всього ж вояків було більше, ніж 30 тисяч [301. С. 51].

М.Капустянський детально охарактеризував більшовицькі сили в Україні. Вони склалися з двох армій – 12-ї (сформованої у червні з частин 1 та 3-ї Українських армій) на чолі з М.Семеновим та 14 (створеної тоді ж з частин 2-ї Української армії) під командуванням К.Ворошилова, з кінця

липня – О.Єгорова. Оголосивши Україну частиною радянської Росії, пояснював реорганізацію більшовицьких сил автор, – Москва вдалася до формувань за російським зразком, призначивши командування з росіян. Боездатність червоних частин була низькою внаслідок слабої дисципліни, яка утримувалася під страхом розстрілів. Однією з кращих червоних дивізій автор визначав 44-ту стрілецьку, якою командували Іван Дубовий, а у серпні 1919 р. – Микола Щорс. До неї входили Таращанська та Богунська бригади, з якими неодноразово схрещували зброю частини Армії УНР [301. С. 52-54]. За свідченням генерала О.Удовиченка у військах Червоної армії, які діяли в Україні, тоді нараховувалося близько 17,5 тис. багнетів, до 1000 шабель і 54 гармати. Однак Москва мала змогу перекидати сюди резерви з інших фронтів і центру [471. С. 62].

Таким чином у першій частині свого твору М.Капустянський відтворив геополітичне становище України на європейському просторі, внутрішні й зовнішньополітичні умови національно-визвольних змагань 1917–1919 рр., глибоко проаналізував діяльність воєнно-політичного керівництва УНР, висвітлив стратегічну ситуацію і розміщення сил напередодні Київської наступальної операції, якій присвячувалася праця. Його висновки і оцінки мають для дослідників велике значення, оскільки допомагають зрозуміти важливі процеси Української революції та орієнтуватися в історіографії проблеми.

Друга частина праці, яку автор завершив у квітні 1920 р., присвячена аналізу Проскурівської операції (7 червня – 7 липня 1919 р.). Хоча ця офензива не завершилася успіхом, вона стала стратегічним плацдармом для наступної, більш широкої за участю військ і завданнями Київської. Досвідчений штабний старшина подає детальну характеристику не лише ворогуючих сторін, але й місцевості та комунікацій, які відігравали у ході маневренної війни важливу роль. Зокрема він зазначав, що в центрі уваги українського і більшовицького командування були залізничні вузли

Шепетівка (дозволяла червоним перекидати війська з Києва і Полісся), Жмеринка (“звідси найкоротший шлях до Києва, Одеси”). А для українського війська тоді найважливішим був Проскурівський вузол, який воно утримувало [301. С. 66-67].

Отже, на початку червня українська армія перейшла у наступ і вела напружені бої на лінії Шепетівка–Старокостянтинів–Проскурів, які переходять із рук в руки. Особливо запекла боротьба велася за Проскурів, на штурм якого червона 12-а армія кинула три бойові групи силою близько 9500 багнетів, 1500 шабель, 42 гармати та три бронепоезди [301. С. 69]. Автор, тоді начальник оперативного відділу штабу Дієвої армії, зберіг і використав для висвітлення бойових дій оригінальні документи: накази, оперативні звіти, телеграфні переговори з командирами груп і дивізій, що дозволяє наочніше сприймати текст праці. Цьому сприяють також виготовлені схеми бойових дій (додані до другої частини праці).

Перший період операції, який тривав до середини червня, в цілому був успішним: війська значно розширили займану територію і міцно боронили її рубежі на р.Случ, в районі Жмеринки й Проскурова. Було ліквідовано польський фронт на Волині, й бойову групу звідти підтягнуто до основних сил. День за днем М.Капустянський відтворював перебіг подій, висвітлював бойові дії окремих дивізій і груп, відзначав героїзм козаків і старшин армії в боях з більшовиками, вдале командування таких військовиків як О.Удовиченко, Є.Коновалець, Р.Сушко та інших. Водночас, аналізуючи невдачі, критикував нерішучі дії командира Запорожців полковника В.Сальського. Зауважував, що ані наказний Отаман, ані Головний Отаман С.Петлюра не прибули на фронт, де могли б усунути ряд недоліків, взагалі мало проявляли вимогливості до окремих командирів за наслідки бойової діяльності [301. С. 92–93].

Розглядаючи заключний етап Проскурівської операції, М.Капустянський проаналізував стратегічну ситуацію на кінець червня

1919 р. Вона виявилася неоднозначною. Перші підсумки операції були для більшовиків, на погляд автора, невдалими. Їх план остаточно розгромити Директорію не здійснено, більше того, українські війська загрожували червоним під Проскуровом, Жмеринкою, Могилевом. Червоних непокоїли заколот повстанців Григор'єва, антирадянські дії загонів під командуванням Ангела, Соколовського, Зеленого в тилу. Частини Добровольчої армії Денікіна розгортали наступ на Лівобережній Україні. Але становище українського війська залишалося важким. Безперервні бої знесли особовий склад, але перепочинку не було. Наприкінці червня погіршилася оперативна ситуація на фронті. У ті дні Галицька армія під командуванням нового командарма генерала О.Грекова розгорнула успішну Чортківську наступальну операцію проти поляків і просунулася далеко у бік Львова. Польське командування перекинуло сюди війська з більшовицького фронту. Це дозволило червоним використати проти українців частини з волинського фронту.

Як відзначав М.Капустянський, до 30 червня червоні зосередили проти Армії УНР чотири групи загальною кількістю близько 17 тис. багнетів і шабель. Вони отримали завдання взяти Проскурів і відкинути українців за Збруч. Під Проскуровом українці мали всього до семи тисяч вояків [301. С. 95-96]. Отже, коли 1 липня червоні перейшли в наступ, незважаючи на відчайдушний опір українських частин, вони зайняли Проскурів, а невдовзі й Жмеринку.

Автор знову детально аналізує причин невдачі Проскурівської операції в цілому. Головною була перевага противника в силах і брак набоїв та важкої зброї. Водночас він не приховує помилок і недоліків командування. Зокрема, не було організовано надійної оборони на р.Случ, недостатньо енергійно виконували накази штабу армії деякі командири, серед яких він згадував В.Петріва, начальника 6-ї Запорізької дивізії, командира групи Січових Стрільців Є.Коновальця та інших. Він закидав керівникам

військового міністерства погано організовану мобілізацію, забезпечення війська зброєю та набоями. Знову підкреслював шкідливість політизації армії, втручання певних сил у її діяльність, що привело до трагічного наслідку – розстрілу полковника П.Болбачана, який був дуже популярним серед вояків Запорізького корпусу.

Водночас М.Капустянський вкотре констатував, що “Українська Армія виявила величезне зусилля, стійкість і героїзм та любов до Рідного Краю. Військо відмінно билосся та маневрувало... Можна сміливо запевняти, що жадна з європейських армій, при таких тяжких умовах, в яких опинилася наша армія на Україні, не могла б битись так уперто і з таким захопленням” [301. С. 102-103].

У воєнно-історичній праці “Від Проскурова до Чарториї” генерал Марко Безручко висвітлив бойові дії січового стрілецтва, чим суттєво доповнив М.Капустянського, зокрема огляд Проскурівської операції. Автор з прикрістю відзначав: великі втрати групи Січових Стрільців по-суті виявилися марними, оскільки “у результаті Проскурівської операції армія УНР втратила Проскурів – залізничний і адміністративний центр. Програно всі бої на цій важливій ділянці й втрачено значну частину території, з якої тепер не можна було черпати запасів для харчування й поповнень українського війська” [205. С. 251]. Спростовуючи закиди М.Капустянського щодо передчасного відступу січовиків з берегів Случа, він наголошував на вадах командування армії: недостатньо чітко розроблений план операції, не було передбачено значне збільшення фронту, недостатня скоординованість зусиль різних частин, відсутність резерву та твердого управління військами. Звичайно, були й об’єктивні причини цієї, на погляд М.Безручка, невдалої операції: переважаючі сили противника, втома українських вояків, брак боєприпасів [205. С. 250-252].

Генерал О.Удовиченко також оцінював Проскурівську операцію Армії УНР як невдалу. “Після місячних запеклих боїв ми програли битву,

зазнавши невдачі в головному напрямі, та не змогли силами своєї армії стримати наступ переважних червоних сил на Кам'янець-Подільський” [471. С. 71]. Водночас він пояснив, чому більшовики кинули всі свої сили проти українців і прагнули якнайскоріше розгромити Армію УНР. У ті дні Добровольча армія генерала А.Денікіна розгорнула широкий наступ на Москву, її ліве крило просувалося по Лівобережній Україні із завданням зайняти Київ. Отже, Москва вимагала завершити розгром українського війська з тим, щоб перекинути свої дивізії проти Денікіна [471. С. 68].

У книзі “Похід на Москву” генерал А.Денікін писав, що 20 червня віддав наказ про наступ на Москву, причому військам генерала Май-Маєвського насамперед зайняти Лівобережну Україну та Київ. Для виконання цього завдання він мав угруповання силою 26 тисяч вояків і вже оволодів Донбасом. Кінцевим результатом наступу на Київ, наголошував А.Денікін, було “з’єднання з протибільшовицькою польською армією” [120. С. 104, 116]. Саме у цій ситуації червоні війська здійснили в середині липня 1919 р. ще одну спробу довершити розгром Армії УНР, про що йдеться у третій частині праці М.Капустянського.

Приступаючи до праці над наступною частиною книги ще у ході національно-визвольних змагань, автор поставив перед собою завдання відтворити події другої половини 1919 р. До праці його заохочували схвальні відгуки українського суспільства, багатьох фронтових побратимів на появу перших двох частин книги. “Наше велике щастя і наша велика шана Миколі Капустянському, – писав улітку 1922 р. у таборі Щипйорно Євген Маланюк, – хоч б за такі два томика, як його “Похід з’єднаних армій” [375. С. 318]. Він цілком погоджувався з ідеями генерала щодо консолідації всіх антибільшовицьких сил на Сході Європи, а також про втрачені урядом можливості досягнути тісного союзу з Антантою, що мало трагічні наслідки [375. С. 327-328].

На вихід перших двох частин праці змістовною рецензією у

львівському “Літературно-науковому віснику” відгукнувся полковник Генерального штабу Юрій Отмарштайн. Відзначивши як позитивне явище вихід у світ воєнно-наукової праці з історії українських національно-визвольних змагань, автор, незважаючи на особисті симпатії до М.Капустянського, гостро критикував твір. “Завдання, яке бере на себе автор – дати правдивий і безсторонній матеріал для нашої воєнної історії – є дуже тяжке, – писав полковник. – Не диво, що читаючи твір М. Капустянського, бачимо вже у першому розділі, що свого головного завдання – об’єктивності, автор не вповні дотримав”. Ю.Отмарштайн не погоджувався з твердженням автора “Походу”, що “ситуація вимагала згоди з Антантою, та що лише при такій згоді... Україна змогла бути виведена на “широкий шлях державного будівництва”. Оскільки хвалена армія Антанти на півдні Україні – в Одесі, весною 1919 р. не встояла перед наступом “напівозброєної, обдертої, випадково набраної банди Григорієва”. Він піддавав критиці концепцію М.Капустянського, згідно якої “армія мусить бути поза політикою”. Адже в часи Української революції утримати народні маси поза політикою неможливо. Підсумовуючи сказане Ю.Отмарштайн писав: “Загальне враження від цілої першої частини... Вона ніби є одним великим вступом”, а друга, присвячена Проскурівській операції – “багата цікавими матеріалами”. В цілому ж він заключав, що М.Капустянський “дав у своїй першій і головній другій частині той скелет військових діянь, на якому кожна наша дивізія може докладно виписувати свої акції” [80. 1922. № 1. С. 81-82].

Відповідаючи на неоднозначні відгуки опонентів М.Капустянський у вступі зауважив, що ставив завдання популяризувати воєнну історію і тому “з почуттям приємності зазначає, що з появою його книжки у світ, виникло серед військових і невійськових українських кіл “велике зацікавлення справою студіювання воєнної історії...” підсиливши “в ньому глибоке переконання, що “слава України не вмре, не поляже”, він спростовує

критичні зауваження щодо висловлених у праці характеристик військово-політичних діячів. Неможливо подавати перебіг подій, оминаючи постаті воєначальників. “Відразу ж видно, – писав М.Капустянський, – хто веде дивізію до бою: відважний Удовиченко, рішучий Бізанц, похмурий, хоробрий Безручко, чи авантюристи – Волох або Данченко” [72. С. 7].

Широкою панорамою Київської наступальної операції М.Капустянський аналізує ситуацію, яка склалася в ЗУНР у червні 1919 р. Тоді, починаючи з 8 червня, Галицька армія, несподівано для поляків, які вважали її повністю розгромленою, перейшла у рішучий наступ, визволила Тернопіль, Золочів, Броди й вийшла на підступи до Станіслава і Львова. У ті ж дні (з 3 червня) у Львові розпочалися переговори делегації УНР на чолі з генералом Дельвігом з поляками щодо припинення українсько-польської війни. Автор свідчить, що “польська делегація поставилася прихильно до Наддніпрянців і дуже ворожо до Галицької армії” [302. С. 12]. Відтак зійшлися на тому, що поляки залишають галичанам клаптик території на Поділлі на південь від Тернополя. Але сталося так, що “Галицька армія несподівано обвалилася, як сніг на голову, польському війську, трошила його відділи, загрожуючи самому Львову”, і коли член Наддніпрянської делегації підполковник Н.Ліпка прибув до Золочева і повідомив командувача УГА генерала О.Грекова про умови перемир’я, галичани їх відкинули: адже їх частини вже наближалися до Львова [302. С. 179]. Автор звинувачує генерала Грекова, ейфорія якого передалася президенту ЗУНР Є.Петрушевичу. М.Капустянський вважав необхідним прийняти мир на будь-яких умовах, оскільки розраховувати на перемогу у війні з Польщею не було підстав. Підтягнувши на галицький фронт свіжі полки, Ю.Пілухський, який очолив контрнаступ польських військ, витиснув галичан за Збруч, а Антанта дала йому мандат на повну окупацію території ЗУНР. Таким чином, підсумовує автор, у червні втрачено можливість об’єднати обидві армії й скерувати загальні зусилля проти

найнебезпечнішого ворога країни – Москви. А сталося так, що галичани вдарили по поляках, наддніпрянці – по більшовиках і обидві армії зазнали поразки. “Конче було потрібно повертати фронт проти одного ворога. В цьому був порятунок”, – сміливо стверджував М.Капустянський [302. С. 21].

У праці “Україна в боротьбі за державність” генерал О.Удовиченко дещо спрощено подав процес об’єднання українських армій, зазначав, що для Галицької армії вихід був один: “спільними силами з Армією УНР звільнити територію Великої України від ворога та створити Українську Незалежну Державу з центром у Києві. Це завдання з’єднаних українських армій було єдиною моральною втіхою і могутнім імпульсом, що вів її на нові терпіння й на нові подвиги”. Він також зауважив, що в боях на Наддніпрянщині з 40 тисяч вояків Галицька армія втратила 17 тисяч [471. С. 90]. Перехід УГА за Збруч був складним процесом. Львівські історики М.Литвин і К.Науменко у книзі “Історія ЗУНР” наголошували, що “Симон Петлюра декілька разів приїздив до Заліщик, щоб остаточно схилити на свій бік диктатора (Є.Петрушевича – авт.). Представники УНР уживали все своє красномовство, щоб переконати галичан приєднатися до них і на деякий час разом з ними і поляками виступити єдиним фронтом проти Москви. Після розгрому радянських частин і визволення Києва, – доводили наддніпрянці, – надійде черга і до Прикарпаття” [361. С. 219]. Вони відзначали, що Є.Петрушевич і його уряд ставилися до Директорії й С.Петлюри з прохолодою, оскільки в УНР при владі були ліві партії, а праві в опозиції, а в ЗУНР керували праві (націонал-демократи), а опозицію складала ліві на чолі з І.Сіяком, якого Директорія призначила міністром у справах ЗУНР, ще більше загостривши ситуацію [361. С. 221]. На ці обставини звертав увагу П.Христюк у праці “Українська революція”, зауваживши, що Є.Петрушевич і його оточення сприймали політику С.Петлюри з його урядом майже більшовицькою [489. С. 161]. Отже, “різність структури урядів, попереднього виховання й культури викликали, починаючи від перших

кроків і кінчаючи останнім розривом, багато непорозумінь, нарікань і нещасть” [302. С. 23]. Цей висновок зроблено в результаті глибокого аналізу діяльності армій і урядів обох держав.

Насамперед автор звертав увагу на те, що Галицьку армію склали виключно вояки колишньої австрійської, які зберегли її характерні риси: “Позитивні: організованість, нахил до муштри і карність в боях суцільним фронтом із забезпеченими крилами, порив в атаці... Негативні: зайва централізація, страх за свої фланги та запілля, велика обережність у маневрах на отшибі..., відсутність широкої ініціативи і чекання детальних розпоряджень і наказів зверху”. Перейнявши головні позитиви, Галицька армія витворила за період боротьби з поляками за незалежність нові дуже цінні риси: “одноманітний, національно вихований, з палкою любов’ю до свого краю, елемент вплив новий, свіжий патріотичний струмінь” [302. С. 24-25]. Обсяг праці напевно не дозволив М.Капустянському описати детальніше, яким чином УГА набула таких позитивних якостей. Щоб знайти відповідь на це питання, слід звернутися до оригінальної праці сучасного військового історика з Донецька полковника Ф.Футулуйчука “Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.)”. Він глибоко дослідив ці процеси і зробив важливі висновки, з яких відзначимо головні. Насамперед, “основою військово-патріотичного виховання особового складу було формування національної свідомості та державницько-соборницької ідеології якнайвищих духовних та морально-етичних цінностей українського воїна... Піднесення національної свідомості особового складу було постійним і провідним завданням командного складу, виховних, культурно-освітніх структур, армійського духовенства” [487. С. 130]. Вагомий внесок у теорію і практику армійського вишколу та військово-патріотичного виховання вояків Галицької армії зробило Січове стрілецтво – ядро і гвардія війська. Успішно вирішено проблему командних кадрів шляхом підготовки власних і залучення добровольців з інших армій,

насамперед УНР і австрійської. На відміну від Армії УНР, у Галицькій з самого початку існував корпус польових духівників (капеланів). В основу виховної праці усіх чинників було покладено визначальні принципи: “національну гідність, патріотизм, християнську мораль, вірність присязі, військовому обов’язку, єдність професійного вишколу і виховання”... Нація вважалася найвищою цінністю держави, тому національно-державницькі орієнтири були на першому місці” [487. С. 131-133].

М.Капустянський аналізуючи командний склад, відзначив, що “це був добрий бойовий елемент”, хоча більшість його “не мали належного стажу й досвіду для керування великими відділами”. Схвально відгукувався щодо залучених добровольців з інших армій, здебільшого австрійців, які “чесно виконували свої обов’язки до Галицької армії, і бажали добра своїй новій батьківщині” [302. С.25]. Отже, в цілому, характеризуючи Галицьку армію автор констатував, що вона “являла собою боєздатну регулярну армію з не зовсім відповідним, мало досвідченим командним складом; в ній панував лад, карність і добре було організоване заплія; на військове забезпечення ГА була бідна. З національного боку це була одноманітна маса, з піднесеним національним почуттям” [302. С. 25-26].

Характеризуючи Наддніпрянську армію, М.Капустянський насамперед відзначав, що вона частково перебрала риси колишньої російської: “впертість, відданість, витривалість, презирство до смерти, слухняність. Але ж солдати потребували постійного догляду й опіки; за відсутністю цього, швидко розперізувалися й втрачали військовий вигляд... українці у ній склали чудовий бойовий елемент”. Однак революційні події суттєво позначилися на армії, за висловом автора, “зіпсували” її значну частину. Лише після Проскурівського періоду “в армії лишився, так би мовити, войовничий, переконаний і національно свідомий елемент”. Командний склад, на його погляд, був досить різноманітний: від видатних освічених національно свідомих старшин до авантюристів без усякої підготовки. Він

високо оцінював старшин і генералів Генерального штабу, які займали здебільшого штабні посади і відігравали велику роль, нівелюючи недоліки командного складу. Порівнюючи Наддніпрянську армію з Галицькою М.Капустянський визнавав, що вона “була менш організована й упорядкована, ніж Галицька, карність мала теж слабшу, запілля і постачання кепсько налагоджені... З боку суто бойового, як здібність маневрувати на широких фронтах, часами зовсім відокремлено, битися на всі чотири сторони світу білого, персональна ініціатива – то наддніпрянці були сильніші”, водночас об’єднавшись, підкреслював він “вони могли створити, за сприятливих умов (техніка і зброя), грізну, непереможну Українську збройну силу” [302. С. 26-29].

З властивою для М.Капустянського метою висвітлення історичних подій, він подає їх на тлі внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації в Україні, які визначалися воєнно-політичним керівництвом держави. Отже, незважаючи на історичний акт Злуки 22 січня 1919 р. українських держав, вони “залишалися цілком автономними у вирішуванні своїх справ”. Перш за все не було єдності серед вищого проводу. На погляд автора, голова Директорії В.Винниченко “схилявся все більше й більше до комуністичних ідей..., відколовся від Директорії й вирушив на захід”. О.Андрієвський на знак протесту проти соціалістичного уряду в УНР також теж вийшов з Директорії. Є.Петрушевич, якого було включено до складу Директорії “фактично жодної участі в її праці не брав” і вже у червні припинив з нею будь-які контакти. Практичну політику Директорії визначав С.Петлюра. Втім, автор високо цінував його як лідера Української революції. “На протязі 3-4 років він стояв на чолі й за всяких умов провадив активну боротьбу за змагання Української Нації, – писав він. – Нікого за цей час могутнішого не з’явилося йому на зміну, бо такого й не було... Людина нестриманої енергії, високої моралі й шляхетної вдачі, ентузіаст, вірить, хоч деколи тільки інтуїтивно, і вливає свою віру в інших”. Хоча “в обставинах

розрухи” вождів нації не завжди вдавалося твердо повести усіх до поставленої цілі [302. С. 31-32]. Водночас військовий історик негативно оцінював діяльність практично усіх урядів УНР, особливо за ігнорування пекучих потреб армії, яку часто вважали “чинником другого порядку”. Щоправда він визнавав, що “Урядові УНР і особливо Голові Директорії С.В.Петлюрі доводилося працювати в надзвичайно важких, несприятливих умовах” [302. С. 33].

М.Капустянський проаналізував діяльність уряду ЗУНР, відзначаючи насамперед як військовик, що “Галицький Уряд здавав собі справу в оцінці ролі армії і найперші турботи присвячував своєму військові”. Втім, Держсекретаріатові допомагало керувати населення, яке відзначалося ґрунтовною освітою, національною свідомістю. “Усі від селянина до професора, – підкреслював автор, – гостро відчували свого головного соціального і національного ворога – поляка” [302. С. 35]. Такого не вистачало наддніпрянцям, розбещеним революційними гаслами соціалістів чи більшовиків. “Отже, Уряд Петрушевича, – наголошував М.Капустянський, – спирався на активну підтримку свого народу і мав з ним один державний напрямок”, тоді як в УНР суспільство не консолідувалося навколо однієї ідеї. Відтак, заключав автор, С.Петлюрі “було важко твердо і непохитно направлять державницьку керму, за слабкої національно-державницької свідомості мас” [302. С. 36].

Спеціальний розділ присвячено бойовим діям між більшовиками і Армією УНР у першій половині липня. Активізацію червоних генерал пояснював прагненням відрізати наддніпрянців від Збруча, не допустити з’єднання з Галицькою армією і до переходу розбити галичан. Противник водночас намагався вести переговори з командуванням УГА та урядом ЗУНР, щоб схилити їх на свій бік на основі начебто спільної боротьби проти Польщі. Додамо, що виявлені у Російському державному воєнному архіві документи цілком підтверджують думку генерала. Москва уважно стежила

за подіями в Галичині, добувала інформацію про стан Галицької армії та хід українсько-польської війни. Розвідувальні звіти регулярно надсилалися Леніну, Троцькому, Склянському і Чичеріну. Особливо часто у липні, зокрема 5, 12, 17 і 26-го, де говорилося, що УГА представляє значну силу, має 43 бригади й просунулася в район Кам'янця–Подільського [28. Оп. 3. Спр. 424. Арк. 57, 59-63].

Автор зауважував, що навіть просто наближення УГА до Збруча поліпшило важку ситуацію в районі Кам'янця-Подільського, оскільки радянське командування перекидало на захід найбоєздатніші Богунську бригаду М.Щорса, Таращанську В.Боженка та ще й Волинську, які були націлені на Армію УНР. Це була реакція “на радикальну зміну ситуації, викликану появою нового, значного чинника у вигляді Галицької армії” [302. С. 42].

Між тим, перехід УГА через Збруч і її об'єднання пов'язувалися з певними ускладненнями. М.Капустянський згадував, що за короткий період 6-13 липня йому тричі довелося вести переговори з галичанами на чолі наддніпрянської делегації. У ті дні сталася зміна командування УГА: під тиском С.Петлюри Є.Петрушевич усунув з посади головнокомандувача генерала О.Грекова й призначив на його місце генерала Мирона Тарнавського. Хоча армія знала і поважала нового вождя, відставка О.Грекова, який блискуче провів наступальну Чортківську операцію, викликала невдоволення. Коливання галичан чітко проявилися на спільній нараді у Чорткові за участю Є.Петрушевича, членів Директорії та військовиків, зокрема М.Капустянського. Наддніпрянці переконували галичан поступитися національними інтересами заради визволення великої України від більшовиків. Але серед галицької делегації ще не вмерла надія визволити свій край, були плани продовження збройної боротьби. До того ж, слушно зауважував начальник штабу УГА генерал Віктор Курманович: “З'єднавшись з Петлюрою у боротьбі з більшовиками, ми тим самим

захищали б і Польщу перед більшовицькою навалою, йдемо нашому заклятому ворогові Польщі назустріч [83. 1934. Ч. 5. С. 6]. Є.Петрушевичу було важко приймати доленосне рішення. “Що нарешті, буде робити людинність Галичини під п’ятою поляків, – говорив він, – поки ми будемо мандрувати по великій Україні?” [302. С. 51]. Крім того, глава уряду ЗУНР не був впевнений у дружньому ставленні населення до його армії і політичного проводу Директорії. Лише приїзд до Чорткова С.Петлюри і його переговори з Петрушевичем остаточно вирішили справу об’єднання українських армій.

М.Капустянський у подальших розділах праці відзначав, що з приходом Галицької армії різко зростала активність українського війська. У другій половині липня зусиллями Армії УНР та окремих бригад УГА (її головні сили знаходилися на перепочинку) було проведено успішну Проскурівську операцію. В результаті вдалих бойових дій груп Запорожців і Січових Стрільців та галицького 2-го корпусу групи А.Бізанца червоним завдано відчутної поразки, особливо Таращанській бригаді, а 29 липня визволено Проскурів. Генерал відзначав велике моральне значення першої спільної перемоги: “Тепла й урочиста зустріч місцевим населенням галицьких відділів у Проскурові, а також і в інших місцях, спричинилася до піднесення настрою серед вояків Галицької армії... Так само Галицька і Наддніпрянська армії почали знайомитися одна з одною на полі бою із спільним ворогом і битися плече-в-плече” [302. С. 77-78]. Водночас він відзначав визволення Вапнярки 3-ю дивізією полковника О.Удовиченка, а також наступ на Жмеринку групи Ю.Тютюнника. В результаті склалися сприятливі умови для визволення Правобережжя і насамперед Києва.

Автор аналізує геостратегічну ситуацію України на початку серпня 1919 р. Насамперед приділяє увагу арміям білої Росії. Найкращою він вважав армію адмірала Олександра Колчака, на якого робила ставки Антанта. Про воєначальника писав, що він був “талановитий моряк, чесний

патріот, муж сильної волі, нестриманої енергії і високих моральних якостей”. Особливо цінував його за прихильність до самовизначення народів, зокрема України. Згадує, як перебуваючи на посаді командувача Чорноморського флоту, Колчак охоче дав згоду на його українізацію, відтак за часів Центральної Ради висувався на посаду морського міністра. В його армії діяла окрема Українська бригада. М.Капустянський жалкує, що О.Колчак не був сусідом України: це могло докорінним чином змінити на краще стосунки між урядами та арміями на користь спільної цілі розгрому більшовиків [302. С. 85–86]. Генерала Денікіна автор визнав видатним воєначальником, але слабким політиком. Піддавав гострій критиці його ворожість до українського національного руху, неухильне прагнення відновити Російську імперію, що відштовхнуло багатьох потенціальних союзників, зокрема Україну. В результаті, маючи 200-тисячне військо, він зазнав поразки. Інші військові сили: армія М.Юденіча в Естонії та Є.Міллера на Півночі не відіграли значної ролі у боротьбі з червоною Москвою.

Розглядаючи стратегічні плани білих армій, М.Капустянський констатував, що вони передбачали концентрований наступ на Москву з метою знищення більшовицького режиму. Однак вони були роз’єднані територіально. “В цей час на терені між Польською армією і Добрармією прорядлася на Поділля і успішно змагалася з большевиками, – наголошував він, – і була в силі самостійно звільнити Правобережжя від червоних, і заповнити цю прірву, організована, завзята, національно настроєна, майже стотисячна об’єднана Українська армія. Доля посилала нового могутнього спільника білим арміям” [302. С. 90]. Але Антанта і провідники російських армій, засліплені ідеєю “єдиної неподільної Росії” не захотіли “притягти до боротьби і всі новоутворені держави, використавши їхнє національне піднесення і свіжу, молоду творчу енергію, і таким чином збільшити свої сили і замкнути оточуюче коло” [302. С. 93]. Такі ж думки висловлював

тодішній командир 3-го галицького корпусу генерал Антін Кравс, який у книзі “За українську справу” писав: “Головна сила Червоної армії зводила бій на життя і смерть з військами Денікіна між Волгою і Доном, з Колчаком на Сибірі, з поляками на заході, а з литовцями й генералом Юденічем на півночі. Направду, політикам червоної Москви було тоді найтяжче від початку її кривавого панування! Чи ж Антанта була тоді сліпа, що нас не бачила, чи може не хотіла нас бачити? Коли б вона була тоді бодай у дечому нам допомогла і стала посередником між нами та Денікіном, то була б тоді вибила для панування червоної Москви й остання година” [146. С. 23].

Щоправда, М.Капустянський відзначав: 30 липня до Кам’янця-Подільського нарешті прибули з Одеси військові представники Англії, Франції і США, що взяли участь у переговорах з Головним Отаманом С.Петлюрою. Саме йому довелося викласти план подальших дій українських військ. Він передбачав узгоджені операції армій України, Денікіна і Польщі. Отже, генерал Денікін відповідав за головну операцію на Москву у напрямку Харків–Курськ–Орел. Українська армія після звільнення Правобережжя займала район Київ–Чернігів і забезпечувала ліве крило Добрармії. Польська армія, посиливши східний напрям дивізіями з Українського фронту, повинна була просуватися на Гомель–Брянськ. У ході цієї спільної операції, Україна за допомогою Антанти (бойовою технікою та озброєнням), змогла б розгорнути свою армію до 400–500 тис. вояків, що забезпечило б її національні інтереси. Керівництво спільною операцією українці покладали на Антанту. “Наш, широко закросений, плян загального наступу на большевиків найбільше відповідав політично-стратегічній ситуації і безсумнівно дав би виграну, – писав М.Капустянський. – Так дивився на справу маршал Фош. Але антантські політики та короткозорість Денікіна й захланність поляків не дали тому планові здійснитися” [302. С. 96].

Приступаючи до розгляду безпосереднього наступу українських військ

на Київ–Одесу, М.Капустянський чимало уваги відвів довголітній дискусії щодо напрямку головного удару на Київ чи Одесу. Передусім він відзначав, що слід було якнайшвидше звільнити Правобережжя й прикрити схід значним водним рубежем – Дніпром, за яким оперували денікінські війська. З огляду на політичну і стратегічну ситуацію, треба було обрати саме Київський напрям, а на одеському забезпечити прикриття від залишків 14-ї армії червоних. З іншим автор не погоджувався, вважаючи, що для одеського варіанту слід було “мати який-небудь договір з Антантою або Денікіном”, оскільки їх війська знаходилися в цьому районі. На користь київського напрямку свідчили переговори С.Петлюри з поляками про співпрацю у боротьбі з більшовиками, тож відриватися від Польщі було недоцільним. Отже, “стратегічні й політичні обставини вимагали вести операції головними силами на Київському й Корстенському напрямках”, водночас окремою групою військ діяти у бік Одеси [302. С. 97-98].

М.Капустянський визнавав, що галицьке військово-політичне керівництво дотримувалося іншої думки. Воно розглядало три варіанти подальших бойових дій Галицької армії, підготовлених штабом армії на чолі з генералом М.Тарнавським. За спогадами колишнього міністра ЗУНР Михайла Лозинського, план передбачав: 1. Відновити бойові дії проти поляків й відбити коридор Чортків–Станіславів–Стрий–Лавочне до Чехословаччини й перекинути з Італії щонайменше 20 тис. полонених галичан (всього там перебувало понад 40 тис). Для цього необхідно мати 10 млн набоїв, 250 тис. снарядів і 40 тис. пар черевиків. 2. Взяти участь у поході на Київ. Проти цього плану виступали генерали В.Курманович, М.Тарнавський та А.Кравс, які слушно попереджали, що УГА отримає відразу трьох противників: більшовиків, поляків і денікінців. Вони схилилися до третього варіанту – наступу на Одесу, де були слабкі сили більшовиків (деморалізована 14-та армія). Вважали необхідним встановити зв'язок з Антантою, перекинути з Італії підкріплення (там йшли переговори

про формування трьох галицьких дивізій), а боротьбу з більшовиками на півночі України залишити денікінцям і полякам [302. С. 183-184]. Зокрема, А.Кравс згадував: “Я заявляв за наступом в напрямі Одеси й вияснив, що тільки через Одесу можемо досягнути зв’язок зі світом”. Більше того, вважав, якщо С.Петлюра поведе Армію УНР на Київ, Галицькій армії слід наступати на Одесу [146. С. 10]. Але провідники УНР зробили все можливе для затвердження спільного плану М.Капустянського. Згідно з ним головні сили: два галицьких і Запорізький корпуси націлювалися на Київ, корпус Січових Стрільців з галицькою групою А.Вольфа на Шепетівку–Коростень, а група Ю.Тютюнника з галицькою бригадою – у напрямку Жмеринка–Вапнярка–Христинівка. Оскільки армії залишалися автономними, для координації їхніх дій створено штаб Головного Отамана на чолі з М.Юнаківим.

Розгляд Київської наступальної операції М.Капустянський розпочав з бойових дій у напрямку Жмеринки, де з 2 серпня 1919 р. вела безуспішні бої група Ю.Тютюнника. Червоних відкинуто лише з підходом галицьких корпусів О.Микитки та А.Кравса. Для цього вистарчило лише двох бригад. “До наступу на Жмеринку вислано дві бригади – 8-му і 11-ту, – згадував генерал Кравс. – Без яких-небудь втрат і без якогось поважнішого спротиву більшовиків взяли ми Жмеринку (10 серпня – авт.). Мене здивувало, що Армія Отамана Петлюри так довго до цього не могла здобути Жмеринку. Думаю, що вона ніколи до цього поважно не бралася” [146. С. 15]. М.Капустянський визнавав надзвичайно вдалі дії галичан вже у перші дні операції, водночас пояснював невдачу Ю.Тютюнника тим, що його групу складала повстанські частини; прилучену до неї дивізію отамана Божка як небоєздатну було розформовано, а її недисциплінованого командира “батька Божка” заарештовано [302. С. 110]. Того ж вдалого дня Запорізький корпус визволив Вінницю. “Населення радо вітало наше військо, – зазначав автор. – Червоний терор довго тривав у Вінниці й усім остогид” [302. С. 114-115]. До

речі, у своїх спогадах “За українську справу” генерал А.Кравс відзначав: “Більшовики страшно шаліли у Вінниці... За їх панування загинули з рук ЧК понад 5 тисяч осіб” [146. С. 17]. Успішно розвивалися й події на шепетівському напрямку, де діяв корпус полковника Є.Коновальця.

11 серпня штаб Головного Отамана надіслав у війська директиву і наказ № 4, згідно з якими вимагалось розгорнути рішучий наступ, “щоб звільнити Правобережжя від більшовиків раніше, ніж нові ворожі сили надіспіють (малося на увазі денікінські війська – авт.)”. Головні сили мали зайняти Козятин і Бердичів, взяти в осаду Житомир, група А.Вольфа з корпусом СС зайняти Шепетівку, а Ю.Тютюнника – район Бірзула–Умань [302. С. 134]. Сили українців відповідали поставленим завданням: загальна кількість обох армій нараховувала близько 85 тис. вояків, до 15 тис. повстанських формувань. Частини мали більше 1100 скорострільів, 335 гармат, 9 панцерних поїздів, 26 літаків та ін. [302. С. 135]. Їм протистояли дві армії червоних: 14-та на півдні силою 35 тис. багнетів та 12-та на Київському і Коростенському напрямках – близько 16 тис багнетів [741. С. 104].

М.Капустянський відзначав, що новий етап операції також розгортався з великим успіхом. 13 серпня Західна група А.Вольфа перейшла в наступ і визволила Старокостянтинів, а січовики Є.Коновальця – Шепетівку. З особливою теплою він згадував про блискучі дії 7-ї Львівської бригади під командуванням підполковника Альфреда Бізанца: “Це молодий, здібний старшина, німець за походженням, чесний галицький патріот з переконання, полковник Бізанц звертає на себе увагу рішуче у всіх боях. Бойове щастя часто до нього усміхалося” [302. С. 143]. (Додамо, що в роки Другої світової війни полковник абверу А.Бізанц працював у адміністрації дистрикту “Галичина” у Львові й дуже прихильно ставився до українців, сприяв їх визволенню з таборів військовополонених, зокрема з львівської Цитаделі звільнено 1500 осіб, очолював Бойову управу української дивізії

“Галичина”. 1945 р. захоплений радянськими органами СМЕРШ у Відні й загинув 1949 р. у мордовських концтаборах). Слід відзначити, що внаслідок неузгоджених стосунків з польським командуванням, лівофланговій групі Січових Стрільців в районі Шепетівки і Новоград-Волинського довелося вести бойові дії з польськими частинами. Хоча М.Капустянський зазначав, що начебто були підписані відповідні угоди [302. С. 141, 143], генерал М.Безручко у книзі “Історія Січових Стрільців” з прикрістю писав, що як начальник штабу корпусу він нічого не знав про домовленості з поляками. У ході зіткнення з поляками корпус січовиків мусів відступати. М.Безручко, цитуючи працю М.Капустянського, котрий іронізував з приводу відходу січовиків, слушно зауважував: “Слід запитати генерала Капустянського, як би він себе почував, коли б в нього в тилу з’явився чинник, який ... обеззброює його частини?... Полковник Капустянський на кількаразові запити штабу групи СС про відношення й становище до поляків – відповідав, що властиво умови ніякої немає” [205. С. 264]. Як бачимо, автор “Походу” не завжди об’єктивний. Про це ж свідчить “Денник Начальної Команди Української Галицької Армії”, в якому зазначено: “28.8. Група полковника Вольфа. Група УСС в дуже важкій становищі супроти поляків. Вчора під час наступу групи на Бариші, зайняли поляки Новгород-Волинський і захопили там наші обози і ремонтні комісії” [257. С. 37].

У ті дні, зазначав М.Капустянський центральна армійська група А.Кравса у ході енергійного наступу визволила Козятин, Бердичів і переслідувала червоних, які відступали до Києва. Східна група Ю.Тютюнника просувалася у бік Умані, Христинівки. Автор підкреслював вдалі бойові дії в районі Вапнярки 3-ї дивізії О.Удовиченка, яка саме тоді отримала почесне найменування “Залізної” [302. С. 148].

Торкаючись загальної стратегічної ситуації в Україні напередодні останнього етапу наступу на Київ, генерал значну увагу приділяє діям Добровольчої армії, яка в середині серпня майже повністю опанувала

Лівобережжя. Під командуванням генерала Май-Маєвського головні сили денікінців гнали червоних через Харків на Курськ. Корпус генерала Ф.Бредова зайняв Полтаву й просувався на Київ, Кубанський козачий корпус генерала А.Шкуро форсував Дніпро і тиснув частини радянської 14-ї армії з районів Катеринослава (Дніпропетровська, Олександрівська, Запоріжжя) на Кривий Ріг і Знаменку. На побережжі Чорного моря з'явилася повстанча армія Н.Махна, яка воювала проти денікінців і червоних. На думку автора, становище більшовиків в Україні було катастрофічним. До того ж, як він відзначав, у їх тилах здійснив глибокий рейд з району Тамбова і взяв Вороніж донський козачий корпус генерала К.Мамонтова.

У ці ж дні правифлангові частини українського війська зустрілися з козачими корпусами Добрармії. В районі Білої Церкви частини Ю.Тютюнника зіткнулися з ними 22 серпня. Відтак отаман звернувся до командування за вказівками щодо взаємин з кубанцями. Наступного дня усі армійські групи отримали телеграми зі Штабу Головного Отамана: “Безумовно не вдаватися в ворожу акцію”, вступати в переговори з командуванням і пропонувати не просуватися за територію, зайняту українськими військами, негайно повідомляти дані про денікінські частини, їх ставлення до українців та ін. [302. С. 161]. М.Капустянський, тоді начальник оперативного відділу штабу Дієвої армії, пропонував штабові Головного Отамана взяти на себе переговори з денікінським командуванням щодо взаємовідносин, а не перекладати дипломатичних функцій на командирів груп. Вказівка Головного Отамана не відповідала ситуації, хоча автор її й не коментує. Адже планувалося вислати військово-політичну місію до білого командування лише після того, як воно погодиться на демаркаційну лінію по Дніпру, причому вирішення цього питання покладалося на армію.

У підсумках роздумів щодо взаємовідносин з денікінцями

М.Капустянський зайняв позицію С.Петлюри; він стверджував, що Головний Отаман і керівництво УНР, не бажаючи війни з Денікіним, пропонувало своїм військам уникати збройних зіткнень, домовлятися з командирами частин Добрармії про демаркаційні лінії, (відзначимо, що це вдалося лише з кубанцями А.Шкуро, які взагалі прихильно ставилися до українців). Водночас в Кам'янці-Подільському воєнно-політичне керівництво УНР звернулося до представників Антанти з новою пропозицією щодо створення спільного антибільшовицького фронту. На наш погляд, автор уникає відповіді на питання, чому дипломатичних заходів не було вжито раніше, до зустрічі з денікінцями. Цікаво відзначити, що генерал О.Удовиченко цілком поділяв позицію М.Капустянського. Він піддав критиці політику Денікіна щодо відновлення Російської імперії, в якій не було місця незалежним Україні, Грузії, Вірменії та іншим. Отже, командування Добрармії кинуло по-суті проти УНР 40-тисячне військо, яке було б при нагоді потрібним при наступі на Москву. Групу генерала Ф.Бредова спрямовано спеціально на Київ. На наш погляд, О.Удовиченко несправедливо стверджував, що “Українським Урядом і командуванням армії було вжито всіх заходів для уникнення бойових чинів проти Добрармії” [741. С. 112].

28 серпня 1919 р. зазначав згадуваний раніше “Денник”, що під час зустрічі і переговорів представників Запорізького корпусу з денікінцям їхній командир відкинув усі пропозиції українців, і заявив, що генерал Денікін не визнає Головного Отamana С.Петлюру і виконує наказ рухатися на Київ. У своїх спогадах “Похід на Москву” генерал А.Денікін не навів жодного факту про спроби українців контактувати з ним, чи взагалі якихось звернень Антанти стосовно української проблеми. Як бачимо, для них Україна ніби не існувала. “Розпочинаючи наступ у напрямку Києва, – писав А.Денікін, – я мав на увазі величезне значення об’єднання добровольчої армії з польськими силами, які наступали до лінії Дніпра”. Він гостро критикував

поляків, які припинили бойові дії проти більшовиків в районі Києва, і знову ж таки не згадав про майже 100-тисячну українську армію, яка також билася проти більшовиків [120. С. 177-180, 182].

Між тим у такій непевній ситуації щодо Добрармії командувач армійської групи генерал А.Кравс, прикривши від денікінців правий фланг Запорізьким корпусом, двома галицькими рушив на Київ. Увечері 30 серпня передові частини українських військ увірвалися у столицю. Зранку наступного дня вулиці Києва заповнили головні сили армійської групи, Командувач 1-го галицького корпусу генерал Осип Микитка був призначений комендантом міста. М.Капустянський відзначив також успішні дії групи А.Вольфа, яка досягла Коростеня та розгром червоних в районі Вапнярки, що відкривало шлях на Одесу. “Це був апогей успіхів Українського війська, – зауважував він, – Перед нами відкривалися широкі та прозорі перспективи. Але..., на жаль, так не сталося, як здавалося, та бажалося”. Цими словами генерал, перебуваючи у таборі Каліш, завершив свою фундаментальну працю у квітні 1922 р.

Восени 1919 р., після відступу з Києва, під тиском денікінців активність українських військ пішла на спад. Червоній армії вдалося завдати поразок генералу Денікіну та зайняти майже всю Україну. На початку грудня Армія УНР перейшла до тактики партизанської війни й здійснила п’ятимісячний рейд по тилах Червоної та Денікінської армії, а Галицька під загрозою повного розгрому заключила перемир’я з Денікиним, й десятикратно страшною епідемією тифу розмістилася на півдні на перепочинок. Так закінчився драматичний 1919 рік.

Генерал М.Капустянський, підсумовуючи свою працю, перш за все як велику історичну подію відзначив “братерське об’єднання Українських армій для спільних операцій”, закликаючи святкувати у майбутньому на згадку про це 14-16 липня. По-друге, він ще раз наголосив на тому, що якби Антанта та її союзники біла Росія й Польща прийняли обгрунтований план

Штабу Дієвої армії щодо спільних бойових дій проти більшовицької Росії, Україна мала би незалежність, Росія – демократичний устрій, а світове суспільство “зокрема народи Росії, не переживало б страхіть Другої світової війни і небезпеки розповсюдження комунізму. (Висновки написані у зв’язку з другим виданням книги 1946 р.). Реалізуючи свій план на літо 1919 р., відзначав автор, Українські армії “на протязі 20 днів переводять блискавичну офензиву і підносять великі перемоги” у ході наступу на Київ–Одесу. Отже, “стратегія успішно виконала поставлене їй завдання”. Але політичні обставини не забезпечили перемоги українським арміям.

“Героїзм, завзятість, жертвенність, що їх виказало українське вояцтво та революціонери-повстанці, кров та кості, що ними вони засіяли розлогі степи України, будуть тим ґрунтом, з якого будуть виростати нові покоління борців. Вони принесуть прапори українських воїнів до Храму Самостійної Української держави”, – такими пророчими словами завершує епопею визначний військовий історик Української революції генерал Микола Капустянський [302. С. 200].

1926 рік став переломним у політичній біографії Миколи Капустянського, до чого спричинила загибель від рук радянського агента Симона Петлюри у Парижі. “Від трагічної смерти Головного Отамана, коли деякі члени Уряду УНР почали однобічно спиратися на уряд Польщі, яка була окупантом Західньо-українських земель, – писав він у праці з історії ОУН “Нариси споминів 1929–1939 років”, – я приєднався до Української Військової Організації (УВО), очоленої славним Командиром Січових Стрільців, а згодом іншими старшинами Січових Стрільців (полковником А.Мельником, полковником Романом Сушком і сотником О.Головінським). Ця лінія зв’язків привела мене до Організації Українських Націоналістів (ОУН)” [136. С. 97].

На 1-му Конгресі Українських Націоналістів 1929 р. М.Капустянського обрано членом Проводу і керівником Військової референтури. Одним з

головних напрямків його діяльності були військово-історична праця і видання літератури інформаційного та вишкільного характеру. Саме в цей період він написав відомі праці з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. “Визвольні змагання 1917–1919 рр.”, “Українсько-польська війна” та “Чортківська офензива” як доповнення до “Історії українського війська”, “Українська Збройна Сила й Українська національна революція” та інші. У всіх його військово-історичних дослідженнях домінувала думка про те, що визвольна боротьба українського народу – це безперервний процес. Отже, в нових умовах тимчасової втрати державності вона продовжувалася далі. Важливим її чинником була УВО–ОУН, діяльності якої присвячено кілька мемуарно-аналітичних та історико-теоретичних праць генерала Капустянського, зокрема згадані: “Нариси споминів 1929–1939 років” та “Військова підготовка ОУН” [136; 298].

Воєначальник і діяч ОУН відзначав, що український народ упродовж трьох років вів збройну боротьбу за незалежність, яка закінчилася поразкою. Одним із повчальних уроків Української революції, наголошував він, – готуватися до подальшої визвольної боротьби й навіть у несприятливих умовах окупації українських земель “розбудувувати власні сили”. Саме це завдання поставила перед собою Українська Військова Організація, створена Євгеном Коновальцем у 1920 р. “Значення і вага героїчних чинів УВО в аспекті революційно-визвольної боротьби в тому, – зауважував М.Капустянський, – що УВО заактивізувала українську проблему назовні й розбудила її всередині. Серед загального великого пригноблення й прибиття нації незабаром після трагічного закінчення збройної боротьби пролунав мужній запальний клич УВО: “Ми не переможені! Війна не скінчена. Ми, Українська військова Організація, продовжуємо її. Програна в Києві і Львові – це ще не кінець, це тільки епізод, лише одна з невдач на шляху Української Національної революції. Перемога перед нами!” [298. С. 116].

Слід відзначити, що засновниками УВО стали старшини Армії УНР,

Галицької армії, здебільшого з формувань Січових Стрільців, знайомих авторіві з часів визвольних змагань. Він з великою теплотою і пошаною згадував полковника Євгена Коновальця, колишнього командувача корпусу Січових Стрільців і голову УВО, полковників Андрія Мельника, Романа Сушка, Романа Дашкевича, Юрія Отмарштайна, Василя Кучабського, Івана Чмолу, сотника Юліана Головінського, зусиллями яких у Львові створено конспіративну Начальну Команду УВО. З перших днів існування організація визначила боротьбу з окупантами під гаслом соборності, організувати жорсткий опір пануючим режимам на Україні. “Я належав до того крила Визвольного Руху, – писав М.Капустянський, – яке наголошувало на необхідність соборності всіх українських земель, повну політичну незалежність наших визвольних дій” [136. С. 97].

Автор підкреслював, що під впливом діяльності УВО в другій половині 1920 років на базі націоналістичних ідей виникали нові, здебільшого молодіжні об'єднання, зокрема у Львові Група Української Державницької Молоді на чолі з майбутніми діячами ОУН С.Охримовичем, Ю.Вассияном, І.Габрусевичем; Організація Вищих Класів Українських Гімназій, у якій діяли С.Бандера, Р.Шухевич, С.Ленкавський, Б.Підгайний та інші. 1926 р. засновано Союз Української Націоналістичної Молоді, який очолили О.Боднарівч, С.Охримович, С.Ленкавський, І.Габрусевич. Ці та інші формування стояли на позиціях націоналізму, утверджували ідеї культу героїзму, активної боротьби з окупантами України. “Таким чином, – зауважує М.Капустянський, – виникла потреба революційній УВО, шляхом реконструкції, надати також і характер політичної організації, з усіма далекойдучими наслідками”, тісно поєднати усі націоналістичні сили [298. С. 116].

З цією метою, продовжував автор, Є.Коновалець скликав у Відні Конгрес Українських Націоналістів, який працював 28 січня – 3 лютого 1929 р. До столиці Австрії прибули 30 делегатів, УВО представляли

Є.Коновалець, Я.Барановський, М.Капустянський та інші провідники, – всього вісім осіб. Решту учасників склали делегати молодіжних організацій, зокрема О.Бойдуник, Ю.Вассиян, В.Мартинець, М.Сціборський, С.Ленкавський, С.Охримович. М.Капустянський звертає увагу на показовий факт, що 15 делегатів представляли Західну, а інші 15 – Східну Україну, цим підкреслює її всеукраїнський характер. Відомий історик ОУН Петро Мірчук відзначав, що делегати з великою пошаною відносилися до генерала Капустянського, обрали його до складу президії Конгресу. 29 січня він виступив на пленарному засіданні з ґрунтовною програмною доповіддю “Військова справа”, головував на Військовій комісії, де виголосив два реферати: “Військова політика України” та “Справа інтервенції” і разом з Є.Коновальцем М.Сціборським, В.Мартинцем був обраний членом Проводу Українських Націоналістів [385. С. 89-92].

Простежуючи перебіг подій на Конгресі, М.Капустянський відзначав, що його обрали керівником Військової референтури Проводу. Відтак, за його активною участю опрацювали військову доктрину ОУН, яка передбачала поетапне будівництво Українських Збройних Сил. “Організація української військової сили, – зазначав М.Капустянський, – буде поступово розвиватися, а її форми змінятимуться відповідно до трьох етапів політичного стану України: 1). Ворожої займанщини 2). Національної Революції та 3). Закріплення державного існування. В обставинах займанщини наголошується підготовку українських народних мас до збройної боротьби. Підготовку організаторів і вишколених провідників перебирає окремий осередок. Оборону упорядкованої держави перебирає регулярна надклясова національна армія, летунство і фльота, які разом з територіальним козацькими частинами будуть організовані на основі військової повинності” [136. С. 98].

Вперше в історіографії ОУН М.Капустянський відтворив широкомасштабну роботу Військової референтури, її структуру і методи

діяльності. За короткий термін було створено розгалужену мережу військових референтур крайових ексектив ОУН. Найбільше уваги автор приділив діяльності Крайового осередку у Відні, який був “нашим першим стратегічно-політичним передпіллям у доступах до рідних земель”. Його керівником став фронтовий побратим генерала, колишній командир дивізії корпусу Січових Стрільців полковник Роман Сушко – “здібний і бойовий старшина-січовик, учасник 2-го Зимового походу, колишній Комендант УВО на ЗУЗ (Західно-українських землях)”. У 1933 р. його замінив не менш відомий воєначальник, колишній начальник штабу УГА генерал Віктор Курманович. Саме через цей осередок йшла допомога і здійснювалося керівництво низовими організаціями в Україні [136. С. 98]. Зв’язок з організаціями в Наддніпрянській Україні полковник Коновалець взяв на себе, оскільки це вимагало суворої конспірації. Іншим осередком був Роттердамський у Голандії, яким керував полковник Генерального штабу Володимир Колосовський, колишній військовий аташе УНР у Франції, близький приятель М.Капустянського. “Той осередок, – зазначав автор, – дав нам багато цінної інформації про збройні сили ССРСР” [13. С. 98].

Головна штаб-квартира Військової референтури знаходилась у Франції під безпосереднім керівництвом генерала. Вона здійснювала важливі функції: координувала роботу усіх підпорядкованих структур, опрацьовувала плани військових дій у трьох періодах боротьби, готувала і забезпечувала організацію науково-політичною та вишкільною літературою, підтримувала зв’язки з ветеранськими організаціями Наддніпрянської та Галицької армій. Автор наголошував, що у ті роки в Парижі сформувався сильний осередок ОУН: тут перебували перший заступник Є.Коновальця талановитий науковець і журналіст Микола Сціборський, керівник референтури преси ПУН Волидимир Мартинець, редактор Олександр Бойків та інші. Крім того, в столиці тодішнього політичного світу поселилися голова уряду УНР в екзилі В.Прокопович, колишній міністр

О.Шульгін, генерал О.Удовиченко та інші, які сприяли діяльності М.Капустянського.

Завдяки різним зв'язкам, йому як голові Українського Народного Союзу, вдалося налагодити видання праць воєнно-наукового та історичного характеру й заснувати власний часопис “Українське слово”, серійне видання “Військове знання” за особистим редагуванням. Автор відзначав, що побачило світ сім випусків: “а) вступна лекція, б) піхота, в) повітряна фльота, г) артилерія, д) танки, е) кіннота, є) технічні війська...” ці друки знайшли широкий відгук на рідних землях, в Європі і за океаном [298. С. 120]. Водночас у Відні генерал В.Курманович і полковник Р.Сушко написали й видали кілька підручників з військової справи, які розповсюджувалися в мережі осередків ОУН. Протягом усього паризького етапу діяльності, М.Капустянський продовжував свої воєнно-історичні студії. “В еляборанті про Еспанську війну, – згадував він, – я дав аналізу її причин, етапів її розвитку, ролі регулярних військових частин і революційних Формацій... Праця про “Українську Воєнну доктрину” була немов підсумуванням нашого історичного досвіду у війнах, зокрема в періоді 1917–1922 років. З метою повнішого висвітлення того історичного досвіду я дав також свої завваги і доповнення до книги “Історія Українського Війська” [136. С. 100].

У спогадах генерала відтворено активну діяльність і політичну роль Військової референтури ОУН у 1930-х роках, коли Європа переживала радикальні зміни, пов'язані з приходом до влади у Німеччині нацистської партії на чолі з Гітлером. У зв'язку з цим 1933 р. Є.Коновалець скликав у Берліні широку нараду за участю членів ПУН та делегації з Галичини на чолі зі Степаном Бандерою. “Це був рік великих змін у Німеччині, – згадував автор. – Президент Гінденбург передав Уряд в руки А.Гітлера і веденої ним Націонал-Соціалістичної Партії (НСДАП). Ми добре знали писання останнього, зокрема у “Майн Кампф” про конечність німецьких

колоній на Сході Європи і перетворення Райху в континентальну потугу. Але ми не знали як швидко новий уряд буде здійснити цю програму” [136. С. 100]. Отже, ПУНу необхідно було виробити певну політику щодо нової влади, для чого призначено Ріко Ярого, колишнього старшину УГА і зв’язкового УВО з німецькими військовими колами. Він став представником ПУН у Берліні. М.Капустянський підкреслював, що у відношенні стосовно особи Гітлера “у нас були гори сумнівів і непевності” [136. 100].

Але в центрі уваги берлінської наради ПУН стояло питання про ситуацію на західноукраїнських землях. У відповідь на “пацифікацію” польської влади 1930 р. Крайова езекутива ОУН, у якій на провідні позиції висунувся, а у січні 1933 р. очолив її провід Степан Бандера, розгорнула серію терористичних акцій проти польської влади. З найвідоміших у 1931 р. були організовані Р.Шухевичем успішні напади на пошти для отримання, щоб отримати кошти для перемиської та коломийської боївок ОУН; того ж року – напади на банк у Бориславі, пошту в Дрогобичі, вбивство польського посла Т.Голувка; 1932 р. – комісара поліції Чеховського, напад на пошту в Городку; атентат у радянському консульстві 1933 р. в м.Львові (здійснений в знак протесту проти голодомору, влаштованого в Україні більшовиками) та ін. Керівництво ОУН на чолі з Є.Коновальцем, за висловом М.Капустянського, намагалося “обмежити чим більше терористичний (напрямок діяльності ОУН – авт.), який в нових обставинах приносив багато втрат у людях і політичної шкоди. Ми хотіли бути суспільно-політичною організацією” [136. С. 101]. Але молоде покоління ОУН національно-патріотичного виховання і революційного настрою стояло на позиції “бойових акцій і атентатів на представників чужої влади... Між ПУН-ом, включаючи Євгена Коновальця, і “молодики турками” (прихильниками С.Бандери – авт.) виринали часто розбіжності у питаннях тактики”, – заключав автор.

Слід відзначити, що після розколу ОУН 1940 р. М.Капустянський

залишився у проводі мельниківського крила організації. Відтак досить часто висловлювався проти діяльності С.Бандери, або замовчував її. Зокрема, він обійшов увагою те, що після приходу до керівництва Крайової езекутивною С.Бандера суттєво збільшив і зміцнив організаційну мережу ОУН, змінив головний напрямок її діяльності. Бойова референтура під орудою Романа Шухевича припинила так звані “екси” – напади на пошти і банки та ін., спрямувала всю активність на індивідуальний терор проти представників окупаційної влади та їх прислужників.

Значно похвалювалася робота політичної (В.Янів), ідеологічної (Я. Стецько) та пропагандистської (Я.Спольський) референтури. “Метою цього було показати постійно наростаючу силу українського націоналізму, – зазначав О.Баган у книзі “Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї”, – підірвати остаточно авторитет влади, психологічно підготувати народ до радикального, бойового протистояння режимові, врешті закінчитися це мало загальнонародним повстанням” [202. С. 95].

Чимало уваги М.Капустянський приділив зв’язкам ПУН з українською діаспорою, зокрема у США і Канаді. Відразу після 1-го Конгресу ОУН 1929 р. туди виїжджав Є.Коновалець, який “підготував успішно ґрунт там для створення наших братніх організацій.., підсилив також духово та ідейно існуючі вже там організації українських поселенців”. Наступного року в США побував О.Сеник-Грибівський. 1932 р. Канаду відвідав Р.Сушко. Він впродовж восьми місяців провадив активну пропагандистську роботу, “об’їздив всю Канаду з доповідями про українську боротьбу на рідних землях... скріпив молоді відділи Стрілецької Громади.., започаткував збірку Фондів на українських воєнних інвалідів” [136. С. 102].

Автор розповідав, як за дорученням Є.Коновальця 1935 р. виїжджав у США і Канаду й перебував там близько 10 місяців. Він виголосив реферати на великих зборах українців у Нью-Йорку (для п’яти тисяч співвітчизників на маніфестації Організації державного відродження України), Кливленді,

Чикаго, Міннеаполісі, організував збірку коштів на Визвольний Фонд. Сучасники охарактеризували візит генерала в Канаду як “тріумфальний”. “Всюди в Канаді українські поселенці вітали мене з ентузіазмом, згадував – М.Капустянський. – Я був для них символом Української Збройної Сили і речником Проводу Українських Націоналістів”. Слід зауважити, що державні діячі Канади виявили великий інтерес до українського воєначальника, одного з героїв Визвольних змагань. Вони цікавилися ставленням ОУН до Німеччини на чолі з Гітлером та перспективами великої війни в Європі. Генерал їм виклав позицію ОУН так: “Німеччина... є великою загрозою для Польщі і ССРСР, ворогів українського народу. Вона могла би допомогти Україні в її боротьбі. Але III Райх, зокрема Гітлер, ...шукає життєвого простору для німецького народу у східному напрямі, головню в Польщі і Україні. Отже, похід Німеччини на схід ...може стати для України дуже грізною окупацією ...Велика Британія могла б політично, економічно і стратегічно причинитися до розв’язання української проблеми. Треба лише покінчити з мітом про неподільність і неторканність советського Союзу” [134. С. 104].

Після відвідин США і Канади М.Капустянський доповів про результати Є.Коновальцю, який висловив щире подяку за плідну роботу. Дійсно, серед української діаспори за океаном значно посилювався вплив ОУН, що відбивалося на кількості матеріальних фондів. Автор зазначав, що тісні зв’язки ОУН із заокеанською діаспорою продовжувалися до початку Другої світової війни. В 1936 р. у Канаді побував генерал В.Курманович, а 1937 р. з ним у США і Канаду виїжджав полковник Р.Сушко. На кінець 1938 р. Є.Коновалець планував виїхати за океан разом з М.Капустянським. Але у травні провідник ОУН був за особистим завданням Сталіна вбитий радянським агентом П.Судоплатовим (ці подробиці стали відомі лише у 1900-х роках). Теплими словами генерал згадував засновника і керівника УВО–ОУН, з яким служив у Армії УНР в часи Визвольних змагань,

співпрацював у ПУН. “Ми були завжди солідарні у накреслюванні наших планів зовнішньої і внутрішньої діяльності. Наші взаємини були завжди щирими і сердечними” [136. С. 105].

Цікавими роздумами і аналітичним аналізом позначено розділ “Карпатська Україна” з праці “Військова підготовка ОУН”. Автор намагався показати, чому “саме ця українська невеличка, Богом забута на протязі довгих століть, бідна країна, раптом набирає поважної політично-стратегічної ролі. Нею зацікавилися держави Осі і Антанти, і Сталін”. Насамперед він зауважив, що керівництво ОУН, зокрема Є.Коновалець, на основі вивчення ситуації в Європі та аналізу німецької преси визначили військово-політичні плани Берліну. Після аншлюсу Австрії вони були спрямовувалися проти Чехословаччини, яка разом з Карпатською Україною посідала ключове геополітичне становище у Східній Європі й була перепоною поширенню агресії на Схід. Мюнхенська угода серйозно послабила Чехословаччину, яка втратила Судети, а у жовтні 1938 р. на Закарпатті утворилася автономна, з березня 1939 р. – незалежна держава Карпатська Україна. М.Капустянський відзначав, що провід ОУН пильно стежив за подіями в Закарпатті. На початку 1939 р. у Відні зібрався Військовий штаб ПУН у складі М.Капустянського, Р.Сушка, В.Колосовського, М.Селешка, до якого приєдналися діячі ОУН О.Сеник-Грибівський, Я.Барановський та М.Сціборський. В Карпатську Україну стягалися військові та революційні кадри ОУН з метою допомоги їй боронити незалежність, розбудовувати збройні сили, – Карпатську Січ. Зокрема, там діяли М.Колодзінський (начальник Генштабу Січі), Р.Шухевич (член штабу), З.Коссак. Коли Карпатській Україні почала загрожувати агресія з боку Угорщини, віденський штаб намагався дістати в Чехословаччині зброю для Карпатської Січі. Але цьому перешкодили німці, які вжили заходів для того, щоб М.Капустянський і Р.Сушко не виїхали в Закарпаття.

Щоправда, висвітлюючи події, пов'язані з Карпатською Україною, автор замовчує дуже важливу обставину – незрозумілу позицію, яку зайняв у конфлікті ПУН, як свідчить відомий історик ОУН Петро Мірчук, у той час коли в Закарпаття почали масово прибувати члени ОУН, щоб допомогти відстояти незалежність Карпатської України, “Ярослав Барановський як зв'язковий з Краєм передав Крайовій Екзекутиві ОУН на Західно-Українських Землях наказ ПУН: строгу заборону членам ОУН в Галичині й на Волині переходити на Закарпаття, а тим, що вже були на Закарпаттю, наказ виїхати з Закарпаття” [387. С. 92]. Коли Крайовий провідник передав цей наказ в низові структури, він викликав розгубленість. Наказ виконали не всі: М.Колодзінський, З.Коссак, Р.Шухевич, Г.Барабаш, І.Бутковський, О.Гасин, Є.Врецьона та інші залишилися в лавах Карпатської Січі. Тоді до Ужгорода прибув член ПУН О.Ольжич з рішучою вимогою вказаним старшинам виконати наказ, але вони не підкорилися й цього разу. Більше того, коли Чехословаччина відмовилася дати карпатцям зброю, штаб Січі домовився з Румунією і просив ПУН допомогти реалізувати угоду, але відповіді так не діждався. Натомість прибув О.Ольжич з доганою від керівництва, а від себе наголосив: “Як український націоналіст, я висловлюю вам мою найглибшу пошану і годив як правдивим націоналістам-революціонерам!” [387. С. 94]. Л.Барановський пояснив позицію ПУН А.Волошину, голові уряду Карпатської України, тим, що “фюрер обіцяв Закарпаття Угорщині, а ПУН не хоче “противитися його планам”. П.Мірчук слушно зауважив: політика ПУН на чолі з А.Мельником стосовно Карпатської України підірвала його авторитет серед членів ОУН, що й відбилося на розколі організації на початку 1941 р. До речі, всі учасники боїв на Закарпатті згодом опинилися в ОУН бандерівського крила.

Історіографію ОУН періоду Другої світової війни суттєво доповнили праці Капустянського “Військова підготовка ОУН (Заклучна частина)”, праці “Пригадалося”, “Похід груп ОУН на Схід 1941–1944 рр.” та інші.

Насамперед він дав аналіз планів нацистської верхівки, реалізація яких спричинила вибух війни. Вирішальним кроком до її початку автор вважав так званий пакт Молотова-Ріббентропа підписаний у Москві 23 серпня 1939 р. Саме Гітлер і Сталін тоді поділили Європу і домовилися про спільний напад на Польщу. Напередодні війни Німеччина знову розглядала українську проблему. До заключення московської угоди, зауважував М.Капустянський, Берлін у випадку війни проти Польщі допускав утворення на західноукраїнських землях незалежної держави. “Я мусів би подбати про те, – мав на увазі таку ситуацію Й.Ріббентроп, – щоб Український Самостійницький Рух полковника Мельника зробив революцію для винищення поляків і жидів. Але тоді вже треба було б рішуче запобігти поширенню цього руху на російську Україну” [298. С. 134].

Керівництво ОУН вважало цю концепцію можливою для реалізації планів “подальшої визвольної боротьби”, але відкидало підступні плани винищення “польського і жидівського населення західних і східних земель” руками українських націоналістів, підкреслював генерал. Було опрацьовано детальний план відродження західноукраїнської держави зі схемами, таблицями та іншими додатками, який після загибелі у Львові в січні 1944 р. Р.Сушка потрапив до рук гестапівців.

Визначною подією в історії ОУН став II Великий збір українських націоналістів у Римі 27 серпня 1939 р. Розглядаючи його роботу, М.Капустянський зазначав, що він пройшов у “атмосфері взаємного довір’я і гармонії”. Згідно заповіту Є.Коновальця, ОУН очолив Андрій Мельник, за його словами “гідний наступник – вояк, патріот, революціонер, державник і хрустально чистий джентльмен” [298. С. 135].

Президію ПУН склали досвідчені провідники: О.Сеник-Грибівський, М.Капустянський і Я.Барановський. Вже тоді Р.Ярий почав групувати опозицію, яка, за висловом М.Капустянського, призвела до розколу ОУН в 1940 р. Між іншим, у своїх працях генерал дипломатично уникає причин

розколу і аналізу ситуації, яка призвела до трагічної для націоналістичного руху події. Звільнившись на початку війни з в'язниці, С.Бандера згуртував навколо себе досить сильну опозицію, до якої увійшли молоді, але вже відомі діячі ОУН С.Ленкавський, Р.Шухевич, Я.Стецько, І.Габрусевич, Д.Грицай, В.Горбовий, Д.Маївський, Я.Старух, М.Лемик та інші. На переговорах з А.Мельником С.Бандера висунув ряд вимог, серед яких йшлося про зменшення впливу Німеччини й опору на власні сили, зміну членів ПУН та ін. Коли ж переговори закінчилися провалом, 10 січня 1940 р. на нараді в Кракові під керівництвом С.Бандери утворено новий Революційний Провід ОУН. Скликаний ним у квітні 1941 р. у Кракові Надзвичайний великий Збір ОУН затвердив попередні рішення та розкол в організації. Утворилося два крила: ОУН-революційна, або ОУН-Б та ОУН-М, протистояння між якими помітно збереглося й сьогодні. С.Бандера намагався залучити до свого крила М.Капустянського, Р.Сушка та інших, але вони відкинули ці пропозиції. В невеликій, але змістовній праці “Пригадалося”, яка була опублікована у збірнику “На зов Києва”, М.Капустянський відтворив діяльність Проводу мельниківського крила ОУН напередодні радянсько-німецької війни. У січні 1941 р. йому вдалося вибратися з Відня до Кракова, який “прилягав до українських етнічних земель і був великим осередком української еміграції, було також багато активу ОУН” [137. С. 151]. Ще перебуваючи у Відні, за висловом генерала, керівництво ОУН-М прийшло до висновку, що “конфлікт між Гітлером і Сталіном неминучий, а висліди його важитимуть на долі України”. Отже, Військова референтура уважно стежила за бойовими діями вермахту в Європі та Червоної армії у Фінляндії, аналізувала тактику і стратегію їхніх військ.

Тут, у Кракові, згадував генерал, кидалося в вічі приготування вермахту до війни проти СРСР. Відтак необхідно було позбавити діяльність Військової референтури в Генерал-Губернаторстві, якою тоді керував

полковник Р.Сушко. Дещо вже робилося: засновувалися військові курси для підготовки старшин, які згодом увійшли до складу похідних груп ОУН. Але цього було недостатньо, оскільки у випадку реалізації плану досягнення української державності, або реальної перспективи для цього, поставало завдання підготовки досвідчених командних кадрів, багато яких нараховувалося у ветеранських (комбатантських) організаціях.

Напередодні війни, згадував М.Капустянський, він з генералом В.Курмановичем прийшов до висновку, що “1. Шанси Райху на остаточно виграну війну є мінімальні; 2. Ми мусимо ставити до німецьких військових вимоги (державна самостійність України і українські збройні сили під українським командуванням; щоб виявити німецькі пляни в Україні); 3. Сконсолідувати всі українські комбатантські організації” [137. С. 152].

У березні 1941 р. він спільно з Р.Сушком і працівниками військової референтури скликали у Кракові З'їзд комбатантів за участю делегатів з Галичини, Польщі, Німеччини, Чехії, Франції, здебільшого колишніх старшин Армії УНР і УГА. На з'їзді обговорювалися ситуація в Європі, перспективи відродження української держави і завдання військової еміграції. Було створено керівний орган – Раду Комбатантів під орудою генерала М. Омеляновича-Павленка та Воєнно-історичну раду на чолі з М.Капустянським. Отже, згуртовано значний військовий потенціал у особі генералів і старшин, які могли стати основою майбутньої української армії. Учасники з'їзду заявили, що “підпорядковуються своєму колишньому Шефові Штабу Армії УНР, побратимові полковника Євгена Коновальця й тісного співробітника отамана Симона Петлюри, полковникові Андрієві Мельнику”, – із задоволенням відзначив М.Капустянський [137. С. 153].

Невдовзі Військова реферантура ОУН опрацювала комунікат, в якому проаналізувала сильні й слабкі сторони Червоної армії і радянського режиму, звертала увагу на “боездатність, невибагливість та хоробрість червоного вояка і старшини, готовність їх в найтяжчих умовах не заломатися...

Проте Ахіллесовою п'ятою ССРС є національне питання, зокрема українська проблема ...і сюди треба скерувати удар та йти з визвольними гаслами. Бо ж стратегічно перемогти ССРС буде дуже важко” [137. С. 137]. Комунікат надіслано в німецький Генеральний штаб. Крім того, за посередництвом полковника А.Бізанца, Генеральна рада комбатантів звернулася до ставки вермахту з планом створення української армії для спільних дій проти СРСР.

У праці “Пригадалося” М.Капустянський відзначав, що “ми не отримали жодної письмової або усної відповіді, чого й сподівалися ...Одиноку пропозицію, яку ми одержали, було творити два малі батальйони, 200 до 300 вояків кожний, без яких-небудь політичних або військових зобов'язань зі сторони Вермахту і уряду Рейху. Ми в порозумінні з новою комбатантською Централєю її відкинули. Ми надто довго кривавилися на полях боїв за українську справу, щоб робити пропагандивні паради у хвості чужих армій” [137. С. 154]. Відзначимо, що цю пропозицію реалізувала ОУН-Б, яка вважала такі формування зав'язком майбутньої української армії. Було створено два батальйони, до лав яких прийшли 600 добровольців. Дійсними командирами українських військових частин (Дружин Українських Націоналістів) були сотник Р.Шухевич – “Нахтігалья” і майор Є.Побігущий – “Ролянду”. На відміну від М.Капустянського, Петро Мірчук стверджує, що їх формування було виправданим. А коли “гітлерівський уряд Німеччини виявив свою ворожість до відновленої 30 червня 1941 р. Української Держави, ДУН зірвали свою співпрацю з німецькою армією” [387. С. 177].

В одній з останніх праць з історії ОУН “Похід груп ОУН на Схід у 1941–1944 рр.”, яка залишається майже невідомою навіть для спеціалістів, оскільки була видрукувана у канадському “Українському голосі, як виступ на Академії з нагоди 50-річчя Першолистопадового зриву у Львові 4 листопада 1958 р., генерал М.Капустянський відтворив діяльність Похідних груп ОУН-М. Головну увагу він приділив формуванню, яке прибуло в

окупований німцями Київ. Щоправда, його авангард, випередивши німців, вступив до столиці України 19 вересня, і підняв на дзвіниці Софійського Собору національний синьо-жовтий прапор [394. С. 240]. За короткий термін створено Українську Національну Раду, місцеве самоврядування на чолі з професором М.Величківським, налагоджено випуск газет. Широку організаторську роботу очолили представники проводу ОУН М.Капустянський, О.Бойдуник, О.Штуль-Жданович, І.Рогач, Я.Гайвас та О.Ольжич, Олена Теліга, інші. Особливо активно діяла культурна референтура чолі з Кандибою-О.Ольжичем.

“Не довго гомонів Київ відкрито пісню національного відродження, – згадував М.Капустянський, – та недовго працювала Українська Національна Рада в Києві та у Львові”. Вже 27 листопада німці припинили діяльність УНР в столиці України. А у грудні почалися арешти членів ОУН-М. Взимку окупанти розстріляли велику групу діячів київського українського центру, серед яких були Олена Теліга, Іван Рогач, Михайло Теліга, Петро Олійник, Кость Гупало, сестри Суховерські та інші. Це змусило генерала виїхати до Львова. Незважаючи на драматизм подій, невизначені перспективи, важкі втрати, підсумовуючи діяльність ОУН в окупованій німцями Україні, він піднесено зазначав: “І нам після довгих років вигнання щаслива доля уможливила також включитися у визвольну боротьбу на рідних землях на славу Україні” [298. С. 139].

Таким чином, генерал-полковник Армії УНР Микола Капустянський був одним із перших талановитих українських військових істориків, які в складних умовах еміграції закладали основи історіографії Української революції. Його творчі здобутки широкого діапазону, глибокого мислення, високого професіоналізму стали цінним внеском до історіографії історії Центрально-Східної Європи ХХ ст. й сприяють об’єктивному висвітленню державно-соборного процесу в Україні. Водночас вони є джерелом до вивчення військово-історичної думки еміграції.

ВИСНОВКИ

Національно-демократична революція 1917–1921 рр. та героїчна збройна боротьба за державну незалежність і соборність України викликали зацікавлення і продовжують привертати увагу вітчизняних і зарубіжних істориків, і взагалі нашого суспільства. Її історичне значення для українського народу переоцінити неможливо. “Революційні роки 1917–1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя, – наголошував Ісаак Мазепа. – В огні революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси створилася українська нація” [372. С. 119]. Відтак її історіографія, започаткована і розвинута істориками і дослідниками української еміграції у міжвоєнні роки, досить потужна і різноманітна за своїми формами і змістом, а також авторським електоратом. Їхній науковий доробок збагачують сучасні вітчизняні історики.

Загальний аналіз науково-історичних праць кінця ХХ ст. свідчить про те, що вони стосуються здебільшого одного напрямку державотворчого і обмежують завдання визвольних змагань створенням органів влади і управління національної держави. Значно менший доробок зі сфери військової історії революційної доби. Звертає на себе увагу нерівномірність інтересу дослідників і, відповідно, ступінь вивченості військового будівництва та бойових дій української армії на різних етапах української державності. Найбільше робіт присвячено періоду Центральної Ради – 1917–1918 рр. Відзначимо головні з них за авторством істориків Л.Дещинського, В.Верстюка, В.Голубка, Я.Тинченка, Л.Гарчевої, О.Щусь. Суттєво бракує комплексних досліджень з історії Армії УНР та збройних сил Гетьманату.

Особливо занедбаною ділянкою історіографії національно-визвольних змагань 1917–1921 р. залишається відтворення особистого внеску в Українську революцію визначних політичних діячів і воєначальників,

процес формування і становлення військової еліти українських збройних формацій Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, “історія війн свідчить, що ні одна армія, як би не була добре озброєна і вишколена, – зауважує львівський історик К.Науменко, – не може перемогти без досвідчених воєначальників і полководців. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська, який концентрує і втілює в собі історичний військовий досвід, національні військові традиції, зберігає спадкоємність поколінь” [396. С. 217].

Серед величезної кількості воєнно-історичних та мемуарно-аналітичних праць як української еміграції, так і вітчизняних дослідників поки що немає спеціальних монографій, присвячених окремим військовим діячам доби Української революції. Але ж, як писала Ліна Костенко щодо вікової боротьби України за свою свободу і незалежність “були боги у нас і були герої” (“Маруся Чурай”). Спроби деяких науковців порушити цю проблему не отримали підтримки Міністерства оборони України. Видані у середині 1990-х років біографічний довідник “Генералітет українських визвольних змагань” С.Колянчука, М.Литвина та К.Науменка і “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1919 роки” Я.Тинченка залишаються чи не єдиними бібліографічними працями з цієї проблематики. Втім, безперечно, вони її не вичерпують.

Повчальним прикладом вирішення проблематики може служити історична наука Російської Федерації, Польщі. Російські історики в останнє десятиліття налагодили видання монографій серії життєписів воєначальників білої армії – А.Денікіна, С.Колчака, Л.Корнилова, П.Врангеля, М.Юденіча та інших, про яких мовчали в часи радянського режиму. Крім того, видаються біографічні довідники, відзначимо найбільш вдалі “Перша світова в життєписах російських воєначальників” та “Біографічний довідник вищих офіцерів Добармії” М.Рутіча [413, 436]. Аналогічні публікації регулярно виходять у спеціальних військово-

історичних видавництвах Польщі, досвід яких необхідно було б перейняти в Україні.

Отже, представлена праця є першою спробою широко показати і ґрунтовно осмислити життя і діяльність одного із когорти українських бойових генералів, а також політичного діяча та непересічного історика Миколи Олександровича Капустянського. Дослідивши неопубліковані архівні матеріали, діаспорну та вітчизняну історичну літературу різних політичних напрямків, автор намагався відтворити процес формування його світогляду, національної свідомості в процесі служби в російській та українській арміях, участь у військовому будівництві та збройній боротьбі за незалежність України, а згодом жертовну діяльність у складі праворадикальних сил – проводу УВО–ОУН, внесок в історіографію Української революції.

Дослідження поставленої проблематики та проєкція отриманого результату на загальний стан української історіографії спричиняють до деяких пропозицій щодо подальшої розробки теми. На наш погляд, слід продовжити публікацію науково-історичних та мемуарно-аналітичних праць колишніх воєначальників Армії УНР, яку вдало розпочав Я.Тинченко книгою спогадів генерал-полковника М.Омельяновича-Павленка “Спогади українського командарма” з додатками детальної біографії автора. У цій площині заслуговує на видання і збірник праць М.Капустянського. Безперечно, існує потреба серійного видання життєписів українських генералів-воєначальників, як наприклад, в Росії. До речі, російським, польським історикам у цій галузі сприяють бюджетні Інститути військової історії в Україні поки що не створено. Інститут історії України НАНУ та спеціальні кафедри військових інститутів не можуть задовільнити широкомасштабну розробку проблем військової історії. Між тим, відтворення життя і діяльності військових діячів Української революції, яскравих прикладів вірного служінню Батьківщині нагально вимагають

проблеми військово-патріотичного виховання нових поколінь. Сподіваємося, що дана праця певною мірою спричиниться до нього почесного завдання української історичної науки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

1. Ф.526 (Канцелярія Головного Отамана Українських Республіканських військ);
2. Ф.647 (Особистий фонд генерала В.Змієнка);
3. Ф.811 (Українське військове командування при Центральній Раді);
4. Ф.1063 (Рада Народних Міністрів УНР);
5. Ф.1074 (Міністерство військових справ Української Держави);
6. Ф.1075 (Військове міністерство УНР);
7. Ф.1076 (Генеральне секретарство по військових справах);
8. Ф.1077 (Управління Генерального штабу Армії УНР);
9. Ф.1078 (Головне управління Генерального штабу Армії УНР);
10. Ф.1429 (Канцелярія Директорії УНР);
11. Ф.2439 (Група інтернованих військ Армії УНР у Польщі);
12. Ф.2249 (Штаб Східного фронту Армії УНР);
13. Ф.3179 (Воєнно-історичний музей-архів);
14. Ф.3205 (Особиста канцелярія Голови Ради міністрів УНР);
15. Ф.3528 (Українській Центральній Комітет у Варшаві);
16. Ф.3527 (Товариство колишніх вояків Армії УНР у Варшаві);
17. Ф.3809 (Персональний фонд Отамана Петлюри);
18. Ф.3656 (Рада Республіки);
19. Ф.3733 (Вища Військова Рада УНР);
20. Ф.4465 (Колекція архівних матеріалів української еміграції).

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

21. СПР.6. ТТ. 1-172 (збірник документів про будівництво і анти-радянську діяльність ОУН-УПА 1929-1953).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ У
ЛЬВОВІ

22. Ф.309 (Наукове товариство ім. Т.Шевченка);

23. Ф.316 (Видавництво “Червона Калина”);

24. Ф.580 (Управа Української військової станиці у Каліші);

25. Ф.581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).

26. Ф.753 (Українська збірна станиця Ланцут).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

27. Ф.256 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918-1920 рр. у Львові).

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ВОЕННЫЙ АРХИВ
(МОСКВА)

28. Ф.14 (Управление Юго-западного фронта Красной армии);

29. Ф.197 (Управление 12-й армии Юго-Западного фронта);

30. Ф.199 (Управление 14-й армии Юго-западного фронта);

31. Ф.245 (Управление 1-й Конной армии);

32. Ф.1421 (Управление 45-й стрелковой дивизии);

33. Ф.308 (Второй отдел Генерального штаба Войска Польского);

34. Ф.471. (Верховное командование Войска Польского);

35. Ф.472 (Информационные сводки Генерального штаба Войска Польского).

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ
АРХИВ (МОСКВА)

36. Ф.409 (Послужные списки офицеров русской армии 1861–1918 гг.);
37. Ф.544 (Николаевская академия Генерального штаба);
38. Ф.2066 (Штаб Верховного Главнокомандующего);
39. Ф.2067 (Управление Юго-Западного фронта. 1914–1918);
40. Ф.1057 (Манчжурская армия);
41. Ф.2178 (1-й Гвардейский корпус Юго-Западного фронта);
42. Ф.2246 (34-й армейский корпус 7-й армии Юго-Западного фронта);

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

43. Борьба за власть на Киевщине (март 1917 г – февраль 1918 г.).
Сборник документов и материалов. – К., 1957. – 660 с.
44. Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР
1917–1939. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наук. думка, 1979. –
558 с.
45. Гражданская война на Екатеринославщине. Февраль 1918–1920 гг.
Документы и материалы. – Днепропетровск, 1968. – 355 с.
46. Декларация прав народов России // Образование СССР. 1917–1924.
– Москва; Ленинград, 1982. – С. 19-20.
47. Директивы Главного Командования Красной Армией (1917–1920).
Сб. Документов. – Москва, 1969. – 882 с.
48. Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1-2. – Москва, 1958–
1959. – 631 с.; 724 с.
49. Документы и материалы по истории советско-польских
отношений. – Москва: Наука, 1964. – Т. II. – 719 с.; 1965. – Т. III. – 608 с.
50. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи
до історії української революції. 1917–1923. Т. II. Кн. 5. – Львів, 1924. –
400 с.

51. Доценко О. Матеріали до історії української революції. Т. II. – Кн. 4. – 1917–1922 рр. – Київ; Львів, 1923. – 364 с.
52. Киевщина в годы гражданской войны и военной интервенции (1918–1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Киев, 1962. – 537 с.
53. Косик Володимир. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів. – Львів, 1997. – 130 с.
54. Косик Володимир. Україна в Другій світовій війні в документах. Т. 3. – Львів, 1999. – 382 с.
55. Лодзинская операция. Сборник документов. – Москва; Ленинград, 1936. – 506 с.
56. Разложение русской армии в 1917 г. Централархив 1917 г. В документах и материалах. – Москва; Ленинград, 1925. – 192 с.
57. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. (Оперативні документи армії Української Народної Республіки). – Варшава, 1933. – 401 с.
58. Симоненко Р.Г., Реєнт О.П. Українсько-польські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Збірник документів. – Київ, 1996. – 85 с.
59. Україна в Другій світовій війні в документах (упор. В.Косик). Т. I. – Львів, 199. – 382 с.
60. Українська Галицька Армія. (Матеріали до історії). В. 5-ти т. – Вінніпег, 1958. – Т. I. – 670 с.; 1960. – Т. II. – 384 с.; 1966. – I. III. – 232 с.; 1968. – Т. IV. – 392 с.
61. Українська революція. Документи 1919–1921 рр. (упор. Гунчак Т.). – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
62. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Київ, 1996. – Т. I. – 591 с.; Т. II. – 424 с.
63. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. Оперативні документи Штабу Армії УНР (під ред. В.Сальського). – Варшава, 1933. – 404 с.

Періодичні видання

64. Бюлетень українських товариств вояків УНР. Каліш, 1924-1925.
65. Бюлетень об'єднання українських емігрантів у Каліші. Каліш, 1924-1928.
66. Веселка. Каліш, 1924–1928.
67. Військовий вісник. Ланцут; Каліш, 1921–1923.
68. Вісник Генерального Секретарства з військових справ УНР. Київ, 1917–1918.
69. Вісті з Української Центральної Ради. Київ, 1917–1918.
70. Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1961–2000.
71. Волинь. Рівне, 1941–1944.
72. Воля. Відень; Прага, 1919–1926.
73. Військова справа. Париж, 1927–1928.
74. Гуртуймося. Прага, 1925–1930.
75. За державність. Каліш; Варшава, 1929–1938.
76. Ідея і Чин. Краків; Постій, 1940–1946.
77. Інформаційний бюлетень Союзу українських організацій у Франції Париж, 1937–1938.
78. Календар Червоної Калини. Львів, 1920–1939.
79. Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921.
80. Літературно-науковий вісник. Київ; Львів, 1917–1939.
81. Летопись войны с Японией. Санкт-Петербург. 1904–1905.
82. Літопис революції. Харків, 1922–1933.
83. Літопис Червоної Калини. Львів, 1929–1938.
84. Наступ. Прага, 1939–1943.
85. Націоналіст. Прага, 1940–1943.
86. Наша Зоря. Каліш, 1920–1923.
87. Нова Рада. Київ, 1917–1919.
88. .Новий шлях. Вінніпег, 1949–1970.

89. Пробоєм. Прага, 1933–1943.
90. Родина. Москва, 1985–2002.
91. Розбудова нації. Прага, 1926, 1928–1934.
92. Свобода. Джерзі-Ситі, 1917–1924.
93. Табор. Каліш, 1924–1939.
94. Трибуна України. Париж, 1933.
95. Тризуб. Париж, 1925–1939.
96. Українське слово. Париж, 1933–1939.
97. Український голос. Вінніпег, 1914–1939.
98. Український інвалід. Каліш, 1922–1931.
99. Український історик. Мюнхен, 1950–2000.
100. Український Скиталець. Ліберці; Юзефів, 1920–1923.

МЕМУАРИ

101. Андрієвський В. З минулого (1917 р. на Полтавщині). – Берлін, 1921. – 211 с.
102. Андрій Мельник. Спогади та документи. – Київ, 1995. – 352 с.
103. Бойдуник О. На переломі. (Уривки спогадів). – Париж, 1967. – 148 с.
104. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції). Ч. 2-3. – Київ; Відень, 1920. – 330 с.
105. Винниченко В. Щоденник 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – 317 с.
106. Вислоцький І. Спомини розвідчого старшини 1919–1923 рр. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 4. – С. 3-5; Ч. . С. 6-10; Ч. 7-8. – С. 8-10; Ч. 9. – С. 6-8.
107. Вишнівський О. Вапнярка. (Зі спогадів командира Синього полку) // За державність. Зб. 4. – 1934, Каліш. – С. 161-172.
108. Гаврилюк Ілько. Велетень духа. Пам'яті Симона Петлюри. –

Чернівці, 1928.

109. Галаган М. З моїх споминів (Світова війна – Розвал царату – Укр. революція). Ч. 2. – Львів, 1930. – 196 с.

110. Галаган М. З моїх споминів (З військових з'їздів. Делегація на Кубань). Ч. 3. – Львів, 1930. – 174 с.

111. Галаган М. З моїх споминів. Ч. 4. – Львів, 1930. – 298 с.

112. Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – Київ, 1992. – 112 с.

113. Гірняк Никифор. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1959. – 285 с.

114. Горліс-Горський Юр. Холодний Яр. – Львів, 1937. – 113 с.

115. Городиський З. Українська Національна Рада в Києві // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 237-248.

116. Гофман М.Ф. Берестейський мир: Спомини і матеріали. – Львів, 1928. – 269 с.

117. Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 23-26.

118. Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918 год) // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С. 194-234.

119. Даін О. Воєнно-санітарні начерки українського лікаря. – Каліш, 1926. – 141 с.

120. Деникин А. Поход на Москву // Белое движение: начало и конец. – Москва, 1990. – С. 104-357.

121. Деникин А.И. Путь русского офицера. – Москва, 1990. – 294 с.

122. Добрянський А. Царська імперія впала. Рік 1917. // Календар “Червоної Калини” на 1937 р. – Львів, 1937. – С. 39-42.

123. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 542 с.

124. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле. Ч. I. Галицька руїна. 1914–1917. – Львів, 1923. – 131 с.; Ч. II. З початків

- відродження української державності. (Доба Центр. Ради). – Львів, 1923. – 94 с.; Ч. IV. Під Директорією. На чужині. (1919–1920). – Львів, 1924. – 102 с.
125. Євтимович Варфоломій. Військо. Війна. – Коломия, 1938. – 72 с.
126. Євтимович В. Військо йде: Уривок із спогадів про березень 1917 р. в Києві. – Львів, 1937. – 125 с.
127. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – 328 с.
128. Затонський В. Уривок із спогадів про українську революцію. – Харків, 1926. – 126 с.
129. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ, 1992. – 258 с.
130. Зелінський Віктор, ген. Синьожупанники. – Данціг, 1940. – 76 с.; Берлін, 1938. – 76 с.
131. Зимовий похід: Слово групи лицарів українського Залізного хреста. Бібліографія 1919–1939. – Прага, 1940. – 51 с.
132. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) А.А.Гольденвейзера // Архив русской революции. – Т. 6. – С. 161-303.
133. Кальба Мирослав. Ми присягали Україні. ДУН 1941–1943. – Львів, 1999. – 180 с.
134. Капустянський М. Воїн і соратник // Непогасний огонь віри. Збірник. Париж, 1974. – С. 442-453.
135. Капустянський М. Головний Отаман // Українське слово. – 7 червня.
136. Капустянський М. Нариси споминів 1929–1939 років // Український історик. – 1983. – № 1-4. – С. 97-106.
137. Капустянський М. Пригадалося // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 151-154.
138. Капустянський М. Симон Петлюра // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 5-6. – С. 103-106.
139. Капустянський М. Славетна Дія під Чорним Островом // За честь, за славу, за народ. Збірник. – Торонто, 1978. – С. 107-111.

140. Капустянський М. Як ми опинилися за Збручем // Трибуна України. – 1923. – Ч. 5-7. – С. 38-43.
141. Кедровський В. Перше засідання другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету // За державність. Зб. 1. – 1929. – Каліш. – С. 118-123.
142. Кефели Я. С генералом А.В.Шварцем в Одессе (осень 1918-го – весна 1919-го) // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С. 348-368.
143. Книш З. На порозі невідомого (Спогади 1945 р.). – Торонто, б/о. – 382 с.
144. Книш Зеновій. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто, 1960. – 428 с.
145. Костюченко О. І мруть борці за правду, за свободу “На руїнах”. Збірник. — Щипйорно, 1922. – 49 с.
146. Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – 99 с.
147. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Серпень 1918 року // Літопис революції. – Харків, 1928. – Ч. 2. – С. 209-219.
148. Ллойд Джордж Д. Правда о мирних договорах. — Москва, 1957. – 655 с.; Т. 2. – 555 с.
149. Лукомський А. На Украине в 1918 год // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С. 85-115.
150. Майстренко І. Історія мого покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні. – Мюнхен, 1985. – 213 с.
151. Мандзенко Й. Сірожупанники // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 2. – С. 5-17.
152. Махров П.С. В белой гвардии генерала Деникина. – Санкт-Петербург, 1994. – 290 с.
153. Мечник С. В зтяжній боротьбі. – Мюнхен, 1983. – 237 с.
154. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. – Львів, 1928. – 208 с.
155. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. – Львів, 1928. – 208 с.

156. Назарук Осип. Рік на великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – 342 с.
157. Небелюк М. Під чужими прапорами // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 392-403.
158. Одинець Г. Мої спомини про Центральну Раду. – Х., 1926. – 230 с.
159. Омелянович Павленко М. На Україні 1917–1918 рр. Спомини. – Прага, 1938. – 119 с.
160. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. – Прага, 1935. – 72 с.
161. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919 р. Переговори і війна з російською добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – 97 с.
162. Омелянович-Павленко Михайло. Спогади українського командарма. – Київ, 2002. – 460 с.
163. Омелянович-Павленко М. Спомини. – Тернопіль, 1930. – 64 с.
164. Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1924. – 72 с.
165. Паньківський Кость. Роки німецької опозиції. – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 474 с.
166. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). – Львів: 1927–1931 Ч. 4 Гетьманщина і повстання Директорії 1931. – 120 с.
167. Прохода Василь. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – 113 с.
168. Прохода В. Записки непокірливого. Кн. 1. В Україні. – Торонто, 1969. – 430 с.
169. Прохода В. Симон Петлюра. – Новий Ульм, 1968. – 51 с.
170. Прохода В. Симон Петлюра – вождь українського війська. – Варшава, 1936. – 49 с.
171. Пузицький А. Боротьба за доступ до Києва // За державність. Зб. 5. – Варшава; Львів, 1935. – С. 9-62.

172. Рафес М. Два года на Украине. – Москва, 1920. – 168 с.
173. Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 198 рр. // За державність. Зб. 4. – Каліш, 1934. – С. 145-161.
174. Самійленко Степан. Дні слави: спогади полковника української армії. – Нью-Йорк, 1958. – 134 с.
175. Серeda Михайло. Сторінки з історії визвольної боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 11. – С.15-17.
176. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – 443 с.
177. Соболевский М. Отдельный Полтавский добровольный батальон в боях на Украине // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С. 234-245.
178. Спогади. Ч. 1. – Каліш, 1921. – 46 с.; Ч. 2. – Каліш, 1922. – 55 с.
179. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто, 1966. – 192 с.
180. Стефанів Зенон. Від Слов'янська до Тухолі: Спомини підхорунжого. – Коломия, 1937. – 60 с.
181. Сушко Роман. Хто вбив полк. Отмарштайна? – Прага, 1933. – 74 с.
182. 1918 год на Украине (Белое движение). – Москва, 2001. – 410 с.
183. Тютюнник Ю. Революційна стихія. – Львів, 1937. – 95 с.
184. Українська мемуаристика 1914–1924. (Бібліографічний реєстр). Зібрав І.Калинович. – Львів, 1925. – 32 с.
185. Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагменти споминів з Радянської України. – Відень, 1921. – 19 с.
186. Чайковський А. Чорні рядки. Спомини за час від 1.11.1918 до 13.5.1919. – Львів, 1930. – 119 с.
187. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. – Прага, 1932. – 56 с.
188. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною // За державність. Зб. 4. – Каліш, 1934. – С. 21-237.

189. Шапошников Б.М. Воспоминания. Научные труды. – Москва, 1982. – 2-е изд. – С. 558.
190. Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картини жертв і трудів. – Львів, 1922. – 96 с.
191. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 75-96.
192. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії. (1919–1920 рр.). – Ч. 1. – Львів, 1929. – 176 с.; Ч. 2. – Львів, 1929. – 162 с.; Ч. 3. – Львів, 1929. – 164 с.; Ч. 4. – Львів, 1929. – 147 с.
193. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка (із споминів) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Річник XXII, т. XXIX. – С. 31-42.

Дослідження

194. Ададуров Вадим. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Сх. Галичину в період листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. Вип. 7. – Київ; Львів, 1995. – С. 17-22.
195. Альманах Української Стрілецької Громади. 1928–1938. – Торонто, 1938. – 213 с.
196. Андрієвський В. З минулого. Від Гетьмана до Директорії. Т. 2. – Ч. 1. Гетьманат. – Берлін, 1923. – 307 с.
197. Андрієвський В. З минулого. Від Гетьманату до Директорії. Т. 2. Директорія. – Берлін, 1923. – 307.
198. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції (Харків). – 1930. – № 1. – С. 103-132; № 2. – С. 104-151; № 3-4. – С. 78-105; № 5. – С. 173-193.
199. Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания. В 4-х т. – Москва; Ленинград, 1928–1933. – (297+297+350+343) с.

200. Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.
201. Армія й фльота України. – К., 1918. – № . – 88 с.
202. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – 190 с.
203. Байлов Л. Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини. – К., 1919. – 225 с.
204. Бандера Степан. Перспективи Української Революції. – Мюнхен, 1978. – 613 с.
205. Безручко М. Січові Стрільці у боротьбі за державність. – Каліш, 1932. – 82 с.
206. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. (Склав П.Зленко) – Прага, 1932. – 74 с.
207. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції у 1918–1920 рр. – Київ, 1957. – 47 с.
208. Блинов С.П. Внешняя политика Советской России. – Москва, 1973. – 247 с.
209. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні). – Київ; Львів, 1921 – 86 с.
210. Борщак І. Європа і відродження України (1914–1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 10. – С. 98; Ч. 11. – С. 8-12; Ч. 12. – С. 7-12.
211. Борщак І. Мировая конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1939 р. – Львів, 1938. – С.
212. Брик Олександр. Тернистий шлях Українського уряду (1918–1921). – Вінніпег, 1969. – 152 с.
213. Е.Б.Бош. Год борьбы. – Киев, 1990. – 446 с.
214. Будьонний С.М. Ми йшли у бій за Україну. – К., 1958. – 62 с.

215. Бурнашов Г.В. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська Справа 39. – Івано-Франківськ, 1996. – 71 с.

216. Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби. – Львів; Відень, 1922. – 118 с.

217. Брицький Петро, Володимир Сідак. Петро Болбочан: хто він? Активний організатор захисту української державності, чи зрадник українського народу? // Симон Петлюра у контексті Українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – 230 с.

218. Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.Л. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины. В 2-х ч. Ч. 1. – К., 1977. – 712 с.; Ч. 2. – К., 1982. – 960 с.

219. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – К., 1977. – Ч. 1. – 712 с.; Ч. 2. – 960 с.

220. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – 632 с.

221. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – Київ, 1992. – 551 с.

222. Верига В. Буковинський курінь 1914 // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 109-118.

223. Верига В. Нариси з історії України. – Львів, 1996. – 444 с

224. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923. У 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 2. – 503 с.

225. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні. Хронологічний довідник. – Київ: Наук. Думка, 1995. – 688 с.

226. Верстюк В. Махновщина. – Київ, 1992. – 368 с.

227. Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – Київ, 1998. – 256 с.

228. Верстюк В. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. – Київ, 1997. – 344 с.
229. Видання Івана Тиктора та концерну “Українська преса”. Бібліографічний покажчик (1923–1977). – Львів, 2000. – 368 с.
230. Винниченко В. Заповіт борців за визволення. – Київ, 1991. – 126 с.
231. Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. – Детройт, 1973. – 110 с.
232. Вішка О. Українці в таборі Стшалково (1919–1923) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 167-174.
233. Вільшанський Ю. Політична філософія Миколи Міхновського // Слово і час. – 1995. – № 1.
234. Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – Москва, 1999. – 638 с.
235. Военно-революционные комитеты действующей армии 25 октября 1917 – март 1918. – М., 1977. – 359 с.
236. Волков С.В. Русский офицерский корпус. – Москва, 1993. – 366 с.
237. Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – Київ, 1987. – 437 с.
238. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 р. // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 102-106.
239. Гелей Степан. Василь Кучабський від національної ідеї до державності. – Львів, 1998. – 532 с.
240. Гнідан О.Д., Дем’янівська Л.С. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. – Київ, 1996. – 256 с.
241. Голубко Віктор. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Львів, 1997. – 276 с.
242. Горелов В.І. Павло Скоропадський – останній гетьман України: Сторінки історії. – Київ, 1995. – 55 с.

243. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва: Советская Энциклопедия, 1983. – 704 с.
244. Гражданская война в СССР. В двух томах / Под ред. И.Азовцева. – Москва: Воениздат, 1980. – Т. 1. – 368 с.
245. Гражданская война на Украине 1918–1920. – Киев: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 875 с.; Т. 2. – 918 с.; Т. 3. – 910 с.
246. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
247. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні. – Київ, 1993. – 101 с.
248. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – Київ, 1996. – 81 с.
249. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. – Київ, 1992. – 52 с.
250. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – Київ, 1918. – 120 с.
251. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1917. – 16 с.
252. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – 68 с.
253. Гунчак Тарас. Україна: перша половина XX ст. Нариси. – Київ, 1997. – 213 с.
254. Данилюк В.М. Значення Центральної Ради у відродженні й утвердженні українського народу. – К., 1994. – 57 с.
255. Дашкевич Роман. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 205 с.
256. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. Вип. 26-27. – Київ, 1993. – С. 44-78.

257. Денник Начальної команди Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 324 с.
- 257а. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія; Київ; Вашингтон, 1995. – 49 с.
258. Дещинський Л. Участь політичних партій у виборах до Всеросійських Установчих Зборів на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 р. – Львів, 1977. – № 176. – С. 3–21
259. Дещинський Л. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах, Чорноморському флоті в 1917 р. – Львів, 1979. – 313 с.
- 259а. Довідник з історії України. – Київ, 2001. – 1136 с.
260. Дорошенко Д. Історія України. – Львів; Краків, – 1942. – 252 с.
261. Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів, 1991. – 574 с.
262. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Варшава, 1932. – 240 с.
263. Доценко О. Визвольні Змагання 1917–1923. Армія // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав: Коломия, 1935. – 1422 с.
264. Дужий Петро. Степан Бандера – символ нації. Ч. 1. – Львів, 1996. – 192 с.
265. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна в Україні. – Харків, 1928. – 71 с.
266. Эйдеман Р., Меликов В. Армия в 1917 году. – Москва; Ленінград, 1927. – 107 с.
267. Енциклопедія Українознавства: В 10 т. 2-ге вид. Словникове / Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович 1955–1984 іл.: карти.
268. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1018 с.
269. Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. – Львів, 1992. – 229 с.
270. Журнал “Літопис революції”. Показник змісту № 1-57. 1922–1933.

– К., 1957. – 66 с.

271. За велич нації: У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави. – Львів, 1938. – 156 с.

272. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1964. – 613 с.

273. За Золотоверхий Київ. – Львів, 1922. – Ч. 1. – 32 с.

274. За нашу незалежність. Збірник. – Мюнхен, 1990. – 316 с.

275. Заруба В.М. Постаті: Студії з історії України. Кн. 2. – Дні-вськ, 1993. – 21 с.

276. За честь, за славу, за народ! Збірник на Золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді. 1928–1978. – Торонто, 1978. – 636 с.

277. Збараський С. У 40-річчя вищого Чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1958. – 104 с.

278. “Золоті Ворота”. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Збірник. – Львів, 1937. – 395 с.

279. Золотарьов О. Із Історії Української Центральної Ради. – Харків, 1922. – 33 с.

280. Іванис Василь. Симон Петлюра президент України (1879–1926). – Торонто, 1952. – 255 с.

281. Ідея в наступі. Альманах. – Лондон, 1938. – 109 с.

282. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Львів, 1937. – 347 с.

283. Історія України. Від давнини до сучасності / Кер. авт. Ю.Зайцев. – Львів, 2002. – 520 с.

284. Історія України. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів. У 2-х кн. – Кн. 1. – Київ, 1992. – 364 с.

285. Історія України. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів. У 2-х кн. – Кн. 2. ХХ ст. – Київ, 1992. 464 с.

286. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.Смолія. Кер. кол. С.В.Кульчицький. – Київ, 1997. – 423 с.
287. Історія України: нова бачення: У 2-х т. Т. 2. – Київ, 1996. – 494 с.
288. Історія Української РСР: У 8-ми т. Т. 5. – Київ: Наук. думка, 1977. – 592 с.
289. Історія української еміграції. – Київ, 1997. – 213 с.
290. Історія Української ССР. В 10-ти т. Т. 6. – К.: Наук. думка, 1984. – 256 с.
291. История Польши. В. 3-х т. Т. 3. – Москва, 1958. – 667 с.
292. Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. – М., 1969. – 209 с.
293. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2-х т. Т. II (1919–1920). – Москва, 1990. – 432 с.
294. Какурин Н. Война с белополяками. – Москва, 1928. – 213 с.
295. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны. – М.; Л., 1926. – 160 с.
296. Калишевич І. Українська мемуаристика (1914–1924): Бібліогр. Реєстр. – Львів, 1925. – 32 с.
297. Капустянський М. Виступ на XXIV Крайовому З'їзді Української Стрілецької Громади в Торонто // За честь, за славу, за народ! Збірник. – Торонто, 1978. – С. 623-626.
298. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів. – Б/м, 1955. – С. 115-140.
299. Капустянський М. НЕП, чи переродження влади? // Українське слово. – 1953. – 16-30 серпня.
300. Капустянський М. Перша дивізія Української Національної Армії // Історія українського війська. 2-ге вид. доп. – Вінніпег, 1953. – С. 801-813.
301. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 р. Кн. 1. Ч I-II. – Львів, 1921. – С. 88.

302. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Кн. 2. Ч. I–III. – Мюнхен, 1946. – 200 с.
303. Капустянський М. Українська Збройна Сила й Українська національна революція. – Саскачеван, 1936. – 50 с.
304. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. – Львів, 1964. – 256 с.
305. Кедровський В. 1917 рік. – Вінніпег, 1967. – 523 с.
306. Керсновский А.А. История русской армии. Т. 3. – Москва, 1994. – 352 с.
307. Керсновский А.А. История русской армии. Т. 4. – Москва, 1994. – 365 с.
308. Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5-10.
309. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто, 1970. – 188 с.
310. Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – 406 с.
311. Козельський В.В. Шлях зрадництва і авантюр. – Харків, 1927. – 147 с.
312. Козлов А.И., Финкенштейн Ю.Е. Генерал Деникин. Симон Петлюра. – Ростов-на-Дону, 2000. – 510 с.
313. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні 1919–1929 р. – Харків, 1958 – 201 с.
314. Колісник Роман. Військова Управа та Українська дивізія “Галичина”. – Торонто, 1990. – 168 с.
315. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 288 с.
316. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів: Основа, 1993. – 43 с.
317. Колянчук О. Українська військова еміграція з Польщі 1920–1939. – Львів, 2000. – 274 с.

318. Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920). – Київ, 1998. – 256 с.
319. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституційні акти України. – Київ, 1992. 269 с.
320. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – 1948. – 48 с.
321. Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної ради. – Київ, 1992. – 204 с.
322. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чікаго, 1969. – 664 с.
323. Король Н. Як Павло Скоропадський став Гетьманом України. – Нью-Йорк, 1967. – 23 с.
324. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. 660 с.
325. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – Київ, 1993. – 380 с.
326. Коцур В.П., Коцур А.П. Історія історіографії України. – Чернівці, 1999. – 212 с.
327. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
328. Крах германской оккупации. – Москва, 1936. – 205 с.
329. Кравецький І., Назарук О. Як писати мемуари? – Відень, 1921. – 34 с.
330. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. – Львів, 1933. – 179 с.
331. Косик В. Політика Франції щодо України (1917–1918). – Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 41–54.
332. Кравчук М. Українсько-польські відносини в першій чверті ХХ ст. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Ів.-Франківськ, 1997.

– С. 49–51.

333. Красівський О. За Українську державу і Церкву. – Львів, 1995. – 84 с.

334. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Київ, 1954. – 536 с.

335. Крип'якевич І. Історія України для народу. – Львів, 1929. – 144 с.

336. Крип'якевич І. Історія України. Ч. 1. Княжа і козацька доба. – Краків, 1940. – 76 с.

337. Наші військові традиції // Календар “За народ” на 1944 р. – Львів, 1943. – С. 34–43.

338. Крупський І.В. Преса Галичини у боротьбі за державність // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів; Житомир, 1994. – С. 44–48.

339. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до “нормалізації” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Ів.-Франківськ, 1997. – С. 49–51.

340. Крип'якевич І.П. Велика історія України. – Львів, 1935. – 298 с.

341. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська / Упорядник Б.Якимович. 4 вид. – Львів, 1992. – 712 с.

342. Крип'якевич І. Історія козащини. – Львів, 1922. – 76 с.

343. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми і події України. – Мюнхен, 1959. – 228 с.

344. Кривава Книга. Ч. II: Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – Відень, 1921. – 242 с.

345. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – Львів, 1995. – 184 с.

346. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – 228 с.

347. Крупницький Б. Українська історична наука під сокетами. – Мюнхен, 1957. – 122 с.

348. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – Киев, 1978. – 315 с.
349. Кучабский В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Золоті Ворота. – Львів, 1933. – 347 с.
350. Кучабський В. Війна прогаяних можливостей // Літопис (Берлін). – 1924. – Ч. 4.
351. Кучабський В. Січові стрільці. Їх історія і характер. – Львів, 1920. – 45 с.
352. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців // Польсько-українські стосунки. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 250-253.
353. Кугутяк Микола Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 418 с.
354. Кульчицький Юрій. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000. – 260 с.
355. Курманович В. Спомини. Т. 4. – Вінніпег, 1968. – 291 с.
356. Лебедович І. Полеві духовника Української Галицької Армії. – Вінніпег, 1963. – 326 с.
357. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921. – 194 с.
358. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 1. – Львів, 1928. – 288 с.
359. Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1920. – 736 с.
360. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 200 с.
362. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 308 с.
362. Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.

363. Литвин Сергій. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. – Київ, 2000. – 462 с.
364. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – Відень, 1920. – 470 с.
365. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе (Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак). – Київ, 1994. – 554 с.; 573 с.
366. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – Москва, 1949. – 215 с.
- 366а. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Москва, 1954. – 620 с.
367. Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с.; 2-ге вид. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.
368. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. I–III. – Варшава, 1934. – 392 с.
369. Мазепа І. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–1920. – Прага, 1941. – 101 с.
370. Мазепа І. Підстави нашого відродження Ч. I. Причинки нашої бездержавності. – 1946. – 178 с.
371. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. I. Директорія. – Прага, 1942. – 212 с.
372. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. II. – Прага, 1942. – 232 с.
373. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. III. – Прага, 1942. – 234 с.
374. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. – Львів, 1997. – 192 с.
375. Маланюк Євген. Книга спостережень. Т. 2. Проза. – Торонто, 1966. – 480 с.
376. Малий словник Історії України / Відп. ред. В.Смолій. – Київ, 1997. – 464 с.
377. Марголин А. Украина и политика Антанты. – Берлин, б/р. – 364 с.

378. Мартинець В. Українське підпілля: від УВО до ОУН. – Б/м., 1949. – 350 с.
379. Марунчак Михайло. Історія українців Канада. – Вінніпег, 1991. – 512 с.
380. Маруняк Володимир. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. I. 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – 430 с.
381. Махно Н. Русская революция на Украине. Кн. I. – Париж, 1929. – 211 с.
382. Мириненко О.М. Світоч української державності: Політично-правовий аналіз діяльності української Ради. – Київ, 1995. – 328 с.
383. Кузеля З. Рік 1918 на Україні. – Зальцведель, 1918. – 19 с.
384. Мишуга С. Похід українських військ на Київ (серпень 1919). – Відень, 1950. – 27 с.
385. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1 (1920–1939). – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – 640 с.
386. Мірчук П. Причина загибелі УНР // Державність. – 1991. – № 3; 1992. – № 1, 2, 4; 1994. – № 1-2.
387. Мірчук Петро. Революційний змаг за УССД. (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі”). Т. I. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1985. – 220 с.
388. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. – Торонто, 1954. – 78 с.
389. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
390. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1920). – Торонто, 1957. – 80 с.
391. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Торонто, 1970. – 568 с.
392. Монкевич Борис. Організація регулярної армії Української

Держави 1918 р. // Україна в минулому. Вип. VII. – К.; Львів, 1995. – С. 67-113.

393. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 414 с.

394. На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – 540 с.

395. Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. – Прага, 1942. – 370 с.

396. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 217-234.

396. Наші лицарі і мученики. – Ч. 1. – Каліш, 1921; Ч. 2. – Каліш, 1922.

398. Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника А.Мельника. – Париж, 1974. – 752 с.

399. Оборона Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР. – Торонто, 1956. – 32 с.

400. Оглоблин Олександр. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59-63.

401. Омелянович-Павленко М. Еволюція в формуванні військової еліти. – Б/м., 1931. – 40 с.

402. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. – Каліш, 1934. – 191 с.

403. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – 72 с.

404. Онацький Євген. У вічному місті. – Торонто, 1981. – 300 с.

405. Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Б/м., 1955. – 446 с.

406. ОУН ЗУ: Большевизм і визвольна боротьба. – Мюнхен, 1957. – 460 с.

407. ОУН: минуле і майбутнє. Збірник. – Київ, 1993. – 302 с.
408. ОУН у війні 1939–1945. – Постій, 1946. – 109 с.
409. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. – Видання ЗУ ОУН, 1955. – 371 с.
410. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – Київ, 1998. – 262 с.
411. Панчук М., Панчук А. Акт Злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії // Проблеми соборності України в ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 98-105.
412. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 350 с.
413. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – 398 с.
414. І з'їзд Стрілецької Української громади з Франції. – Париж, 1937. – 12 с.
415. Петлюра С. Завдання української військової літератури. – Варшава, 1937. – 54 с.
416. Петлюра С. Статті. – Київ, 1993. – 340 с.
417. Петлюра С. “Табор”. Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Петлюра С. Статті. – Київ, 1993. – С. 276-303.
418. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. III. – Київ, 1999. – 614 с.
419. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. – Б/м., 1951. – 148 с.
420. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. Т. 2. – Київ, 1992. – 608 с.
421. Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991). – 320 с.

422. Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – 398 с.
423. Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. IV. – Київ, 2002. – 256 с.
424. Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпезі. – Вінніпег, 1949. – 620 с.
425. Прохода В. Українська армія та Головний Отаман С.Петлюра. – Прага, 1930. – 40 с.
426. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Харків, 1996. – 120 с.
427. Революция на Украине. (Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев). – Москва; Ленінград, 1930. – 436 с.
428. Реєнт О.П. Більшовики і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визнання характеру. – Київ, 1994. – 38 с.
429. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: економічні зміни 1917–1929 рр. – Київ, 1996. – 265 с.
430. Рибалко І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1962. – 186 с.
431. Ріпецький Степан. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і Збройний чин. Нью-Йорк, 1956. – 360 с.
432. Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – Москва, 1925. – 264 с.
433. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – Київ, 1999. – 350 с.
434. Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К., 1941. – 160 с.
435. Румянцев В.О. Центральна Рада: Навчальний посібник. – Харків, 1995. – 40 с.
436. Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов

Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. – Москва, 1997. – 296 с.

437. Сальський В. (упор. П.Шандрук). – Варшава, 1933. – 320 с.

438. Симон Петлюра. – Каліш, 1927. – 29 с.

439. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. – Київ, 1962. – 440 с.

440. Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 – березень 1921 р.). – Київ, 1965. – 308 с.

441. Січові стрільці, військо соборної України. – Прага, 1942. – 34 с.

442. Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. – 19337 – № 3. – С. 81-93.

443. Слободич О. Боротьба світів на Україні. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. Ч. II. – Львів, 1930. – 40 с.

444. Слободич О. Велика Україна в огнях. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. Ч. IV. Часи Директорії УНР. Львів, 1931. – 40 с.

445. Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918–1919. Нарис Історії української революції 1917–1920 рр. Ч. III. – Львів, 1935. – 40 с.

446. Советская историография. (Под. ред. Ю.Афанасьева). Москва, 199. – 590 с.

447. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – Київ, 1997. – 411 с.

448. Список Генерального штаба на 1914 г. – Санкт-Петербург, 1913. – 420 с.

449. Срібняк З. Обеззброєна але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – Київ; Філядельфія, 1997. – 188 с.

450. Сталин И.В. Сочинения. Т. 4. – Москва, 1947. – 432 с.

451. Статут Українського воєнно-історичного товариства. – Львів, 1920. – 18 с.

452. Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. – Скрантон, 1962. – 272 с.
453. Стефанів З. Коротка історія українського війська. Ч. 1, 2. – Львів, 1937. – 40 с.; 46 с.
454. Стефанів З. Під прапором слави. Історія Українського війська. Ч. 3. – Львів, 1938. – 32 с.
455. Стефанів З. Українські збройні сили в 1917–1921 рр. Воєнно-історичний нарис. Ч. I. – Коломия, 1935. – 123 с.
456. Субтельний Орест. Україна. Історія. – Київ, 1991. – 510 с.
457. Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине 1918–1920. – Москва: Наука, 1966. – 456 с.
458. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Київ, 1957. – 107 с.
459. Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – Москва, 1967. – 579 с.
460. Сціборський М. Націо-кратія. – Прага, 1935. – 296 с.
461. Терлецький О. Історія України від 1917 р. до найновіших часів. – Львів, 1936. – 113 с.
462. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та / За ред. О.Алексєєва. – Київ, 1993. – 187 с.
463. Тинченко Ярослав. Голгофа русского офицерства СССР. 1930–1931 годы. – Москва, 2000. – 496 с.
464. Тинченко Я. Головний мозок армії. (Генерал-полковник Микола Капустянський) // Українське офіцерство: шлях скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – Київ, 1995. – С. 108-111.
465. Тинченко Ярослав. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ; Львів, 1996. – С. 370.
466. Тинченко Ярослав. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – Київ, 1995. – 258 с.

467. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – Київ, 1994. – 258 с.
468. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. – 3-тє вид. Ч. 1. – Нью-Йорк, 1966. – 100 с.
469. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – 1924. – 101 с.
470. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії. – Нью-Йорк, 1871. – Т. 1. Рік 1919. – 264 с.; 1982. – Т. 2. Рік 1920. – 230 с.
471. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 179 с.
472. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – 176 с.
473. Україна Кенорська. Ювілейна книга читальні “Просвіта” ім. Т.Шевченка. 1915–1965. – Кенора, 1965. – 296 с.
474. Україна–Польща: культурна спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993. – 264 с.
475. Українська державність у ХХ ст. Історично-політичний аналіз. – Київ, 1996. – 435 с.
476. Українська заморська твердиня. Ювілейний альманах у 75-річчя Українського Національного Союзу. 1894–1969. – Нью-Йорк, 1969. – 318 с.
477. Українська Стрілецька Громада в Канаді. 1928–1938. Альманах. – Саскатун, 1938. – 159 с.
478. Українська соціально політична думка в 20 ст. Т. 1. – Б/м., 1983. – 510 с.
479. Український державник. Календар-альманах на 1942 р. – Берлін, 1992. – 92 с.
480. Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник. – Джерсі-Сіті, 1976. – 360 с.
481. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1929 рр.: В 3-х т. – Київ, 1968–1970. – 423 с.; 463 с.

482. У 40-річчя ОУН. Збірник матеріалів Детройського Здвигу 1-3.08.1969 р. – Нью-Йорк; Торонто, 1970. – С. 214.
483. У 60-річчя відновлення Гетьманської Української держави 29 квітня 1918. – Торонто, 1978. – 189 с.
484. Феденко Панас. Український рух у ХХ ст. – Лондон, 1959. – 268 с.
485. Федоришин П. Преса і українська державність (1917–1929). – Тернопіль, 1996. – 158 с.
486. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 122 с.
487. Футулуйчук Василь. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920). – Донецьк; Львів, 2000. – 152 с.
488. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 1. – Кн. 1. – 152 с.; Кн. 2. – 204 с.
489. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920. Т. 3. – Нью-Йорк, 1922. – 160 с.; Т. 4. – Нью-Йорк. 1922. – 154 с.
490. Чапуга І. Станіславів – столиця ЗОУНР і УНР в рр. 1918–1920. // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 10. – С. 8-10.
491. Чижевський Г., полк. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії. 1919. – 1.VI.1922. – Каліш, 1922. – 56 с.
492. Чубатий М. Державний лад на західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – 40 с.
493. Шанковський Лев. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – Ч. 4; 1971. – Ч. 1-4; 1972. – Ч. 3-4; 1973. – Ч. 3-4; 1974. – Ч. 1-3; 1975. – Ч. 1-2.
494. Шанковський Лев. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319 с.
495. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична

студія. – Львів, 1999. – 396 с.

496. Шаталина Е. История гражданской войны 20-30-х годов. – Киев, 1983. – 132 с.

497. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 333 с.

498. Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. Ч. 1. Доба Центральної Ради. – Львів, 1936. – 49 с.

499. Шелухін С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1920. – 40 с.

500. Шендрик Іван. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців // Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937. – С. 321–381.

501. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина. – Торонто, 1960. – 286 с.

502. Шульгін Олександр. Без території: ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Київ, 1998. – 340 с.

503. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди. (Історичні Зошити). – Київ, 1992. – 86 с.

504. Яворівський Є. Денікініада Української Галицької Армії. Популярний нарис. – Львів, 1929. – 32 с.

505. Яворівський Євген. Вождь 100.000-ної Армії. – Львів, 1938. – 128 с.

506. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – 359 с.

507. Яковлев Н. 1 августа 1914. – Москва, 1974. – 238 с.

508. Bagiński H. Wojsko Polskie na wschodzie. 1914–1920. – Warszawa, 1921. – 561 s.

509. Czubiński A. Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921. – Opole, 1993. – 313 s.

510. Karpuś Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1991. – 160 s.

511. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. – Warszawa, 1997. – 286 s.

512. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – 348 s.

513. Prszybulski A. Wojna polska 1918–1921. – Warszawa, 1930. – 239 s.

514. Sewczuk W. Historia Ukrainy. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1979. – 517 s.